# ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

## ਗੁਰੂ-ਕਾਲ 1469-1708

ਜਿਲਦ ਪੰਜਵੀਂ

ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

PUNJAB DA ITIHAS (*Punjabi*)
*by*

DR. SUKHDIAL SINGH
Department of Punjab Historical Studies,
Punjabi University, Patiala

ISBN 81-7380-693-4

2000
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1100
ਮੁੱਲ : 290-00

ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ
ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਪ੍ਰਿੰਟਗਰਾਫ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਛਪੀ।

# ਮੁੱਖ-ਬੰਧ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰੂ-ਕਾਲ : 1469 ਈ. ਤੋਂ 1708 ਈ. ਤੱਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦਸ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਿਲਦ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਲੀਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ, ਪਹਿਲੀ (ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਲ) ਅਤੇ ਤੀਸਰੀ (1000 ਈ. ਤੋਂ 1526 ਈ. ਤਕ) ਛਾਪੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਵੀਂ ਜਿਲਦ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਜਿਲਦ ਵਿਚਲਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਕ ਐਸੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਂਗ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਪ੍ਰਤੀ, ਸਮਾਜਕ ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਸੰਕਲਪ ਵੱਲ, ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਇਤਨੀ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਬਸਾਂਝੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ (ਸਿੱਖ) ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 1469 ਈ. ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ 239 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੜਾਅ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ, ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਇਸ ਦਾ ਸਿਖਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕੌਮੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਤੱਥ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਐਸੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਮਹੂਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਬਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਏ। ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਭਰਿਆ ਜਮਹੂਰੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਣਾਇਕ ਢਾਂਚਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੌਰਵਮਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਖ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇ ਵੀ ਕਰਵਾਏ ਸਨ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮੇ ਹੋਏ ਸਨ ਉਹ ਲਿਖਤਾਂ ਖੁਦ ਹੀ 1950 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ 1950 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੋਜ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੋੜ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ

'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਲਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਤਰਜਮੇ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਨਾਲ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਮਿਆਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ। ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਸ ਪੰਜਵੀਂ ਜਿਲਦ ਨੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ

**ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ**
*ਉਪ ਕੁਲਪਤੀ*

# ਜਾਣਕਾਰੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ 1469 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1708 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸਾ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਭਾਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁੱਖ ਵਰਗਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ, ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਦੋਵੇਂ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਇਕ ਸਰਬਸਾਂਝੇ ਪਿਤਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਇਸ ਸਰਬਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜ਼ਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਖਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰਮੁੱਖ, ਸੰਗਤ, ਖਾਲਸਾ, ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 1469 ਈ. ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਸਮੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, 1708 ਈ. ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਸਨ। ਇਹ ਕੁੱਲ 239 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬਸਾਂਝੇ ਸਰੂਪ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕ *(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ)* ਪਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੰਖਿਪ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ, *ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ*, ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਾਕਿਆਤ ਬਾਰੇ ਜਰੂਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਧੂਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੀ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ 1769 ਈ. ਵਿਚ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤੀ ਝੁਕਾਅ ਹੇਠ ਇਤਨਾ ਦਬਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

# ਤਤਕਰਾ

ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। 1776 ਈ. ਵਿਚ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਨੇ *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨਾਲੋਂ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰਵੇ ਛੱਡੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਤੱਥ-ਤਕਨੀਕ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਵੀ ਹਵਾਲਾ ਲਿਖਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਅਪਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਨਹੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਈ ਝੁਕਾਅ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ ਨੇ *ਗੁਰਕੀਰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮੁੜ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਫ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀ ਫਰਕ ਹੈ ਬਾਕੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਉਸ ਨੇ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ* ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਹੀ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪੱਖ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਫੀ ਤਕੜੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਲਿਖਤ ਇਤਨੀ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਲਪਨਿਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘੱਟ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਲੇਖਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਵਾਰਤਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਫੁੱਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਉਪਰ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਬਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਭਾਵ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਹੀ ਰਹੇ ਪਰ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਪਰਭਾਵ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਬਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਖੋਜਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸ਼ੌਕ ਵਜੋਂ ਵਜੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕੁਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾ ਸਕਣ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਰਲਗਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ।

ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿਰਫ 1891 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਨ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਲੌਂਗੋਵਾਲ (ਸੰਗਰੂਰ) ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ 1880 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ। ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਬਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ, ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸੀ।

ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਸੀ। ਇਹ 1891

ਈ. ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਛਾਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਛਾਪੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਰਨਾਲੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਦਾ ਸਿਰਿਆਂ ਤੇ ਖੜਾ ਅੰਤਮ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖਕ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ। ਕਾਵਿਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* ਅੰਤਮ ਲਿਖਤ ਸੀ ਅਤੇ *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ* ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਸੀ।

ਜੋ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਵਿਵਾਦ-ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਪਰੰਪਰਾ, ਕਲਪਿਤ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਰਿਹਾ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਢੁੱਕਵੇਂ ਜਿਹੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਰਲਗਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਲਕਾਮ ਨੇ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਸੀ ਅਤੇ ਤੱਥ ਆਧਾਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਗੰਭੀਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ 1845 ਈ. ਵਿਚ ਐਮ. ਸੀ. ਗਰੈਗਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਨਿੰਘਮ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਟੂਕਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਧਾਰ ਉਹੀ ਸਰੋਤ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਲਿਖਤਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੀ ਅਤੇ ਇਕ ਚਲੰਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਤਕਨੀਕ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਿਰ-ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀਆਂ।

1891 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਨੂੰ ਯੂਰਪੀਅਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਯੂਰਪੀਅਨ ਲੇਖਕਾਂ ਜੈਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਵੇਂ ਲਤੀਫ਼ ਦੀ ਲਿਖਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਐਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਕੀਤੇ ਦੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਚੌਥਾਈ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਦਮ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਖੋਜਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਮੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ (ਵਰਤਮਾਨ) ਯੁੱਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਬਦ-ਕਿਸਮਤੀ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਬੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਉਦਮ ਨਾਲ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ ਉਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਛਪਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਜੈਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਇਹ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਚੋਣਵੀਂ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬਾਰੇ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਜਾਏ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਲਝਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਮਿਤੀ ਅਪਨਾ ਕੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ *ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼* ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੋਣੀ ਸੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਤੇ ਪਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਜਾਂ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਕੂਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਆਮ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮਦਦ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵੇਰਵਿਆਂ ਲਈ ਵਰਤਣਯੋਗ ਲਿਖਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਸਾਮੱਗਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਦੀ ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਜਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਰੋਗਰਾਮ ਅਧੀਨ 1985 ਵਿਚ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸ *ਏ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦ ਸਿੱਖਸ* ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੇ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਿਆਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਪੱਖ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ ਦੇ ਕੰਮ *ਐਵੋਲਿਊਸ਼ਨ ਆਫ ਦ ਖਾਲਸਾ* ਦੇ ਜਿਲਦਾਂ ਨੂੰ 1976 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਇਆ ਗਿਆ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬੈਨਰਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਇਤਨੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬੈਨਰਜੀ, ਇਕ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਉਹ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਜੱਟ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਜੱਟ ਦਾ ਹੀ

ਮਿਸ਼ਰਣ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਇਸੇ ਪਹੁੰਚ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੋਕਲਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਦ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ* ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣਯੋਗ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਰੰਗ ਅਤੇ ਬੈਨਰਜੀ ਇਕੋ ਹੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਲਗਨ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਗਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ। ਨਾਰੰਗ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੀ ਕਈ ਸ਼ੰਕੇ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ 1606 ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ? ਜੇ ਤਬਦੀਲੀ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਿਰ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੋ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਰਸਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਨਾਰੰਗ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਤਲਵਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਸਟੀਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੋ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾਰੰਗ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾ-ਮੰਨਣਯੋਗ ਗੱਲ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤਰਜਮਿਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚਲੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੂਲ ਲਿਖਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਤਰਜਮੇ ਹੀ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚਲਾ ਤਰਜਮਾ ਵੀ ਓਪਰਾ ਓਪਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਤਰਜਮੇ ਵਾਲੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਲਥਾਏ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜੀਵਨੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ *ਗੁਰਭਾਰੀ* ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ (1968 ਅਤੇ 1994) ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਰਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਖੇਪ ਪੜਚੋਲ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ* ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਹਥਲੀ ਲਿਖਤ ਸਿਰਫ ਦੂਸਰੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ 1891 ਈ. ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ 110 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

# ਧੰਨਵਾਦ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦਾ ਲੇਖਕ ਤਹਿਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਦੇ ਬਿਨਾ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਫ਼ਸਰ ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈ ਕੇ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਗੈੱਟ-ਅੱਪ ਵਿਚ ਬਣਾ-ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਥੀਸਿਸ ਦੇ ਗਾਈਡ ਪਰੋਫੈਸਰ (ਰਿਟਾ.) ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਈਅਰ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸੇਧ ਨੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਡਾ. ਪਰਮ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਪੂਰਾ ਖੁੱਲਾ ਸਮਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਜਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਵੀ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ। ਲੇਖਕ ਤਹਿਦਿਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਹੀ ਡਾ. ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਸਮਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੋਧਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਿਣੀ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

**ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ**

1

# ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਪਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ

ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਰੋਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੋਤ, ਸਹਾਇਕ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਭਰਪੂਰ ਸਰੋਤ। ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਰੋਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਦਿ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, *ਹੁਕਮਨਾਮੇ* ਅਤੇ *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ*। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਅਤੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਕੰਨੀਂ ਸੁਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਹਿਲੀ-ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਿੰਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

## ਗੁਰਮੁੱਖੀ

ਗੁਰੂ-ਕਾਲ (1469-1708) ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ (ਸਿੱਖ ਧਰਮ) ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਸ਼ਾਰਦਾ ਜਾਂ ਟਾਕਰੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਦੋ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਜਾਤਾਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਜਾਂ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਣ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪਿਛੋਕੜ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮੁੱਢੋਂ-ਸੁੱਢੋਂ ਹੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਜਾਂ ਪਦਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਧਾਂਤ, ਫਲਸਫਾ, ਵਿਚਾਰ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਿਲਕੁੱਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਨਵੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ (ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਬਣੇ) ਨੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਅਸਿੱਧੀ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਈ

ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਪਉੜੀ 38ਵੀਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗਰੰਥ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਲਿਖਤ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇ 1604 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤੀ ਪੋਥੀਆਂ, ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤੀ ਪੋਥੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੁਸਤਕ (ਗਰੰਥ) ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਿਲਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ।

**ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ :**

ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਇਕ ਪਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਮਿਉਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਤ, ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਪੁਸਤਕ (ਗਰੰਥ) ਹੈ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਵੇਰਵੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ *ਤੁਜ਼ਕੇ-ਬਾਬਰੀ* ਵਿਚਲੇ ਸਵੈ-ਲਿਖਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਝੁਠਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। *ਤੁਜ਼ਕੇ-ਬਾਬਰੀ* ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦਾ ਲਿਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਈ ਤੱਕ ਵੀ ਖੋਹਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਵੇਰਵੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੇ ਸਭ ਅਮੀਰ ਘਰਾਣੇ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਚਪਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵੇਰਵੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰਤਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਤੇ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ (ਫ਼ਾਰਸੀ ਜਾਂ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ) ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਆਦਿ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੱਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਨਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਇਆ ਗਰੰਥ (ਲਿਖਤ) ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਲਾਵਟ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਆਖੇਪ ਲਿਖਤ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹਰ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਮਿਲਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੂਰਵ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ, ਤੀਸਰੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਰਵਾਨਤ ਲਿਖਤ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ, ਸਮੇਤ ਬਾਕੀ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਕੇ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1706 ਈ. ਵਿਚ *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਰਬਉੱਚਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪਰਵਾਨਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਆਖਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ, ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੰਤਮ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ

ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪਰਤੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆਏ ਐਸੇ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਹੜਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕਥਨੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕਰਨੀ (ਅਮਲ) ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਇਕ ਪਾਰਖੂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿਚ *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਇਕ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਲਿਖਤ ਹੈ।

**ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ :**

*ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ *ਵਾਰਾਂ* ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਇਕ ਐਸੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਰੇ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਇਹ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਸੰਖਿਪ ਹੈ ਪਰ ਜਿਤਨੀ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਿਰਫ ਇਸੇ ਹੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਤਨੇ ਦਰੁਸਤ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ 1620 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1629 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਐਸੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ *ਵਾਰਾਂ* ਦਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਕਤ ਕਰਨ ਵਿਚ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਜੈਸਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

**ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ :**

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਅਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲਿਖਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਵਾਦ-ਰਹਿਤ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਲਿਖਤ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ, ਸਵੱਯੇ, ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ, ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਆਦਿ। ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ, ਸਵੱਯੇ ਅਤੇ ਚੌਪਈ ਜੈਸੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਤਨਾ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸਾ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਵਾਏ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਤੋਂ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਈ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹ 1706 ਈ. ਵਿਚ *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇਕਰ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਹੀ ਹਨ।

ਦੂਜੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਨਾਨਕ ਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਹੀ ਉਚਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਬੀੜਾਂ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ) ਵਿਚ '੧ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਤੀਜਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁੱਲ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਰ-ਪੈਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਲਕੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਔਰਤ ਦੀ ਜੋ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪਦਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰੋ ਪਖਯਾਨ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਆ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੱਦੀ, ਮਜ਼ਾਕਭਰੀ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਚੌਥਾ, *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਹੀ ਉਲਥਾ ਕਰਕੇ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਭਾਵੇਂ ਉਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਜੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਘੱਟਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਦੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਰਹਿਣੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ। ਇਸ ਕਰਕੇ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

*ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਦੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਅਠਾਰਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੰਮ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ* ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਚਿੱਠੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਅਲੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਪਰੇਮੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਨੂੰ ਦਸ਼ਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਹਿਤ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਬਿਲਕੁੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਦੇ। ਹੁਣ ਤੱਕ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਬੀੜਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕਮਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੀੜ ਦੇ ਪੰਨੇ ਇਕੋ ਜਿੰਨੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਨਾ ਸੰਪਾਦਿਕ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਲ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

**ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ :**

*ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ* ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਜਨਵਰੀ, 1706 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਫਤਿਹ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਜਿੱਤ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ *ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ*

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। *ਦਸਮ-ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਜੋ *ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ* ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰ-ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਇਸ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਅਖੀਰ 1966 ਈ. ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ *ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ* ਅਲੱਗ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਚੌਰਾਨਵੇਂ ਸ਼ੇਅਰ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪੱਤਰ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਨਾ-ਕਾਂਗੜਾ ਵਿਖੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।

*ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ* ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਕਾਰ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਆਦਾਨ-ਪਰਦਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਧਨ-ਮਾਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਸੰਕਟ ਸਮੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਨੂੰ ਉਜਾੜਿਆ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ। *ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ* ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੌਲਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ *ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ* ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਸੋਮੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ।

**ਹੁਕਮਨਾਮੇ :**

*ਹੁਕਮਨਾਮੇ* ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵਸਤਾਂ ਭੇਜਣ ਬਾਰੇ, ਸੋਨਾ ਜਾਂ ਧਨ ਭੇਜਣ ਬਾਰੇ, ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਜਾਨਵਰ ਭੇਜਣ ਬਾਰੇ ਆਦਿ, ਆਦਿ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਲਿਖਤੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁਕਮ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ *ਹੁਕਮਨਾਮੇ* ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਛੇਵੇਂ, ਨੌਵੇਂ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੀ *ਹੁਕਮਨਾਮੇ* ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮ-ਨਾਮੇ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ ਸਿਰਫ ਉਹ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਹੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਕੇ ਛਪਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ (1967) ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਤਰਜਮੇ ਕਰਕੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ (1976) ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹ *ਹੁਕਮਨਾਮੇ* ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਐਸੇ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਬੜੇ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਹਿਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੁਝ ਸੰਗਤਾਂ, ਖਾਲਸਾ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਗਏ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਅਤੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਹਿਸ਼ਕਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ

ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ, ਇਸ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਸਖਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਰੋਤ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ।

**ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ :**

*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ*, ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਮਾਨ ਗੋਤ ਦਾ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਸੀ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਨਗਰ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਸਹਿ ਸਕਣਾ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਲੋਪ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ* ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਜਾਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਸਾਲ 1711 ਈ. ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਤ 1708-09 ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ* ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਜੋ ਲਿਖਣ ਸਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਲ 1758 ਬਿ. ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 1701 ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 1768 ਬਿ. ਦਾ ਸਾਲ ਮੰਨ ਕੇ 1711 ਈ. ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 1701 ਈ. ਵਿਚ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ 1758 (ਬਰਖ ਅਠਾਵਨ) ਭੁੱਲ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਰਖ ਅਠਾਸਠ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਠਾਵਨ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਉਹ ਅਠਾਨਵ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਠਾਸਠ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਤ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸ਼ਬਦ ਅਠਾਵਨ ਬਿਲਕੁਲ ਦਰੁਸਤ ਹੈ। ਇਹ 1758 ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸਿਰਫ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਤ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸਾਲ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸਾਲ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* ਨੂੰ 1758 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 1701 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ 1708 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1708 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਦਲੀਲਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਲਿਖਤ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਚੈਪਟਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਬਸ ਉਹ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਆਉਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਵਸਾਉਣਗੇ। ਇਹ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਜੈਸਾ ਕਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪਰਮਾਣੀਕ ਲਿਖਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਇਕ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਾਪਤਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤੀ। ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਏ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ 1701 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ 1708 ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ* ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਾਕਿਆਤ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ-ਵਾਕਿਆਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ

ਸਿਰਫ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਉਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦਾ ਜੋ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲਿਖਤੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਕਈ ਪੱਖ ਅਣਛੋਹੇ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਜਿਤਨਾ ਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ, ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਠਹਿਰਾਅ, ਫਿਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣਾ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਫਿਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਬਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਅਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਦੋ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1925 ਈ. ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਤੇ 1965 ਈ. ਵਿਚ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ। ਅਕਾਲੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਪੁਸਤਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪਦ-ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਵਿਸਥਾਰਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪਦ-ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਤ ਹੈ।

**ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ :**

*ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ* ਇਕ ਐਸਾ ਸਰੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਕਲਪਿਤ ਅਤੇ ਮਨਘੜਤ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭੱਟ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭੱਟ-ਵਹੀਆਂ ਦਾ ਖੋਜਕਾਰ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਖੋਜਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਪਿਹੋਵੇ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਮੂਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੱਟ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਪਰ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੱਟ-ਅੱਖਰੀ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਤਾਰੇ ਸਮੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਕਲਪਿਤ ਜਾਂ ਮਨਘੜਤ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

*ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ* ਦੇ ਅੰਦਰਾਜ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਠੀਕ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭੱਟ, ਅਕਸਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਦੋਹੇ ਜਾਂ ਕਬਿੱਤ ਉਚਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਜੰਮਣ ਅਤੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਅੰਦਰਾਜ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਉਹ ਘਰੋ ਘਰੀਂ ਜਾਂ ਕੇ ਵਧਾਈਆਂ ਵਸੂਲਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਾਜ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅੰਦਰਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ *ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ* ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਾਜ *ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ* ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅੰਦਰਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਰਫ ਡਾ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਤੇ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਖਿੰਡਵੀਂ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ *ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ* ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਖਤ ਗੁਰਮਤਿ ਆਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

## ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ

ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਫਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਐਸੇ ਵੇਰਵੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਦੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਕੁ ਹੀ ਲਿਖਤਾਂ ਐਸੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੈ ਮੋਬੀਦ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ (ਮੋਹਸਿਨ ਫਾਨੀ) ਦੀ *ਦਬੇਸਤਾਨ-ਇ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ*। ਦੂਸਰੀ ਹੈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ *ਤੁਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ* ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਹੈ ਸੁਜਾਨ ਰਾਇ ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ *ਖੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰਿਖ*। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੋਥਾ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹਨ *ਅਖਬਾਰਾਤ-ਇ-ਦਰਬਾਰ ਮੁਅੱਲਾ*।

ਮੋਬੀਦ ਜ਼ੁਲਿਫਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ੁਲਿਫਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵੇਰਵੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕੰਨੀ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਸਮਝੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਦੇ ਅਪਣਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ੁਲਿਫਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਲਿਖਤ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਪੈ ਗਏ ਹੋਣ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ-ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਅੱਛੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ *ਤੁਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ*। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਰੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤੱਕੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਲਿਖਤ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ *ਖੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰਿਖ* 1696 ਈ. ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵੇ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਚੋਥਾ, ਉਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹਨ ਜੋ *ਅਖਬਾਰਾਤ-ਇ-ਦਰਬਾਰ ਮੁਅੱਲਾ* ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਥਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਰਜਮੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ *ਮਾਖਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖਿ ਸਿੱਖਾਂ* ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੱਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ ਚਲੰਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਮਤਿ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੋਈ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ।

### ਸਹਾਇਕ ਸਰੋਤ

ਸਹਾਇਕ ਸਰੋਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ

ਨਿਕਟ-ਸਮਕਾਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰੋਤ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਾਚੀਨਤਾ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪਰਗਟਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚਲਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਵੀ ਅੱਧ-ਪਚੱਧ ਹੀ ਸੱਚਾ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਪਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਗਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਬੁਨਿਆਦ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਜਦੋ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਬਣਾਵਾਂਗੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਾਂ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਅਸੀ ਪਿਛਲੇਰੇ ਜਾਂ ਸਹਾਇਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਵਾਂਗੇ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੋ ਚੁੱਪ ਹੋਣ ਜਾਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਉੱਥੇ ਜਰੂਰ ਪਿਛਲੇਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੱਥ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਵਾਦ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵੀ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਇਹ ਇਹ ਸਰੋਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ :

*ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾਂ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10 ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰ ਕੀਰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10 ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ।*

# ਪੰਜਾਬ : ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ

ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਨੀਅਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਕ ਖੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੱਦਾਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਭੂਗੋਲਕ ਹੱਦਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਵਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਰਿਆ, ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਹ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਵਿਆਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂਗੋਲਕ ਖੇਤਰ ਨੀਅਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪੰਜ ਅਤੇ ਆਬ ਦਾ ਜੋੜ ਹੈ। 'ਪੰਜ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੰਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ 'ਆਬ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਪਾਣੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਰਤੀਕ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਹਨ : ਜਿਹਲਮ, ਚਿਨਾਬ, ਰਾਵੀ, ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ।

ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਤਾਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਠੀਕ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਬਰਿਟਿਸ਼ ਲੋਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਦੇ ਜਿੱਤਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਕ ਹੱਦਾਂ ਯੂਰਪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੜ੍ਹਤ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਕ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਭੂਗੋਲਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਸਿਰਫ ਉਤਨਾ ਕੁ ਹੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਟਾਪੂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਯੂਰਪ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੋਨੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਮੁਨਾ ਦਰਿਆ ਤੱਕ; ਹਿੰਦੂਕੁਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਤੱਕ ਸਮੇਤ ਕਾਂਗੜਾ, ਮੰਡੀ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਲਾਹੌਲ ਸਪਿਤੀ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸ਼ਿਮਲਾ, ਨਾਹਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਥਾਵਾਂ ਦੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਭੂਗੋਲਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ। ਜੇਕਰ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਮੁਨਾ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ (ਪੰਜ+ਆਬ) ਦੇ ਅਰਥ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚਲੇ ਜੇਕਰ ਛੋਟੇ ਬਰਸਾਤੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਟਕ, ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਵੀ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਜਮੁਨਾ ਦੋ ਵੱਡੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਤ ਦਰਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਂ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ? ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ, ਨਾ ਹੀ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਮੁਨਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ। ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਲ ਸਪਿਤੀ ਤੱਕ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ, ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਦ-ਕਾਠ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਕੁਝ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਤਨੇ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਭਰਿਆ ਖਿੱਤਾ ਇਕੋ ਭੂਗੋਲਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਪਰੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੰਧ ਤੇ ਜਮੁਨਾ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੜ੍ਹਤ ਤਾਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭੂਗੋਲਿਕ ਨਹੀਂ। ਭੂਗੋਲਕ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਉਪਰ ਹੀ ਪੂਰੀ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਨੀਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਪਰਲਾ ਖਿੱਤਾ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਦੁਆਬ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਭਾਵੇਂ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਨੀਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਖਿੱਤਾ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦਾ ਹੀ ਇਲਾਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਗਰ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਘੱਗਰ ਦੀ ਬਰਸਾਤੀ ਨਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਘੱਗਰ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਉਤਰ ਵੱਲ ਜਿੱਥੋਂ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਤਰੀ ਹੱਦ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਜਿਹਲਮ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦੱਖਣੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਖਰਕਾਰ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਆਸ, ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ 'ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਰਾਵੀ ਵੀ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਖੀਰ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੱਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਇਹੀ ਅਖੀਰਲਾ ਕੋਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਤੱਕ ਸਾਗਰ ਹੀ ਸਾਗਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤੀ ਬਹਿਸ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੋਜ। ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਇਹੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਹੀ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ 'ਪੰਜਾਬ' ਸ਼ਬਦ ਵਾਲਾ ਨਾਂ ਅਲਬਰੂਨੀ (ਅਬੂ-ਰਿਹਾਨ ਮੁਹੰਮਦ) ਦੀ ਲਿਖਤ *ਤਹਿਰੀਕ-ਏ-ਹਿੰਦ* ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ 1030 ਈ. ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ।[1] ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਂ ਉਤਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਜਿੰਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਰਿਆ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਦਰਿਆ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਫਿਰ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਬਰਿਹਮੰਡ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਨ ਤਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਤਾ ਵੀ ਬਰਿਹਮੰਡ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਂ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦਾ ਫਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਚਾਲ ਅਤੇ ਪੰਚਨਦ ਵੀ ਸੀ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਂਟਾਪੋਟੇਮੀਆ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਮਲਾਵਾਰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੰਸਕਰਿਤ ਸੀ ਜਾਂ ਸੰਸਕਰਿਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਯੂਨਾਨੀ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਉਭਰ ਸਕੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਪਰਵਾਣਤ ਲਿਪੀ ਹੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕੀ। ਸੰਸਕਰਿਤ ਵਾਲੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ, ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਵਰਤੀ, ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਰਤੀ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਪੂਤਾਂ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ।

---

1. See L. C. Khurana's article 'Punjab's varying Frontiers in the Past and its Nomenclature' in *Proceedings Punjab History Conference* (First Session), p. 62.

ਪੰਜਾਬ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਪੰਜ' ਅਤੇ 'ਆਬ' ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। 'ਪੰਜ' ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਆਬ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੰਸਕਰਿਤ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕਰਿਤ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਪਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੰਜ ਦਾ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ 'ਪੰਚ' ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਕਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਪੰਚ ਤੋਂ ਹੀ 'ਪੰਜ' ਬਣਿਆ ਸੀ। 'ਪੰਜ' ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ। 'ਆਬ' ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਵੀ ਸੰਸਕਰਿਤ ਮੂਲ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸੰਸਕਰਿਤ ਵਿਚ 'ਅਪ' ਜਾਂ 'ਅਪਿ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਪਾਣੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਆਬ' ਸ਼ਬਦ ਪਾਣੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸੰਸਕਰਿਤ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਦਮ ਵੱਖਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸੰਸਕਰਿਤ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪੰਜਾਬ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਲਾਕਾਈ ਪਛਾਣ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇੱਥੇ ਯੂਨਾਨੀ ਹਮਲਾਵਰ ਆਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਏ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵੇਂ ਜਿਹੇ ਰੱਖੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਿਹਲਮ ਨੂੰ ਹਾਈਡੈਸਪਸ (Hydaspes) , ਚਿਨਾਬ ਨੂੰ ਅਸੈਸੀਨਸ (Acesines) , ਰਾਵੀ ਨੂੰ ਹਾਈਡਰੋਟਸ (Hydrotes) , ਬਿਆਸ ਨੂੰ ਹਾਈਫੇਸਿਸ (Hyphasis) ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਹੈਸੁਡਰੱਸ (Hesudrus) ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਪੈਂਟਾਪੋਟੈਮੀਆਂ (Pentapotamia) ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਅਤੇ ਓਪਰੇ ਜਿਹੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ।

ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਰਹੇ ਹੀ ਕੁਝ ਐਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਕ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਉੱਪਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਸੋਕੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਵਰਗਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਰਿਆ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੀ ਇਕ ਦੇਵਤੇ ਵਾਂਗ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਵਧੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਫੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਚਿਨਾਬ ਦਾ ਅਤੇ ਇਉਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਵੀ, ਬਿਆਸ, ਸਤਲੁਜ, ਘੱਗਰ, ਸਰਸਵਤੀ, ਜਮੁਨਾ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ (ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਬਰਸਾਤੀ ਨਦੀ) ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਤ ਦਰਿਆ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਘੱਗਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਿਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਸਿਰਫ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਹੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰਫ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੀ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਆਖਰਕਾਰ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਰਸਵਤੀ ਤੱਕ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਨੂੰ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦਬ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਵੀ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਧੱਕੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਪਾਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਵੱਧ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਠਹਿਰਾ ਸਰਸਵਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ

2. *Ibid.*, p. 62 and see also P. S. Jammu's article, 'Society and Culture in Punjab' in *Souvenir Indian History Congress* (59th Session), Punjabi University, Patiala, 1998, p. 8.

ਲਗਾਉ ਘਟਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖਿੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਉਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਜਾਂ ਉਤਰਪੱਥ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਆਰੀਆ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਚਨਦ ਦਾ ਨਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਬੁੱਧ ਪਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਪਰੰਪਰਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਤਰ ਪੱਥ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਤਰਪੱਥ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਤਰੀ ਮਾਰਗ। ਰਾਜਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਯਾ 'ਮੀਮਾਂਸਾ' ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਤਰਪੱਥ ਪਰਥੁਦੱਕ ਜਾਂ ਪਿਹੋਵਾ ਦੇ ਉਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਇਸ ਉਤਰਪੱਥ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਲੜਨ ਤੋਂ ਅੱਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।[3] ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਭੂਗੋਲਕ ਪਛਾਣ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪੰਚਨਦ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[4] 'ਪੰਚ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਪੰਜ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ 'ਨਦ' ਦਾ ਭਾਵ 'ਨਦੀਆਂ ਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ' ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ 'ਪੰਜ' ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੋਂ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਪੰਚ' ਪੰਜ ਦਾ ਅਤੇ 'ਨਦ' ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਸੰਸਕਰਿਤ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸੰਸਕਰਿਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹਲਮ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀਤਾਸਤਾ, ਚਿਨਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਆਸਿਕਨੀ ਜਾਂ ਚੰਦਰਭਾਗਾ, ਰਾਵੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪਾਰੁਸਨੀ ਜਾਂ ਇਰਾਵਤੀ, ਬਿਆਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਪਾਸਾ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਸਤਾਦਰੂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਉਤਰ ਪੱਥ ਅਤੇ ਪੰਚਨਦ ਸੀ। ਭਾਵ ਸਭ ਦਾ ਹੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਰੋਸੇ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਤੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮੋਂ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਰਹੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਚਨਦ ਕਿਹਾ ਸੀ; ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਪੈਂਟਾਪੋਟਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੰਜ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ 1947 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਈ ਵੰਡ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਦਰਿਆ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਦਰਿਆ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਵਾਂ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੱਦ ਉਪਰ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਨਾਂ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਤੱਥਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੋਂ ਵਰਤੀਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਨ ਨੇ ਪੰਚਨਦ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਫ਼ੌਜੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪਰਤੀ ਮਾੜੀ ਤੋਂ ਮਾੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ।[5] ਫਿਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਸਮੇਂ ਨਕੁਲ ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਵਾਂ ਸਮੇਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹੈ ਪਰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

3. Buddha Prakash, *Evolution of Heroic Tradition in Ancient Punjab*, Punjabi University, Patiala, 1971, p. 9.
4. See also D. C. Sircar's article, 'Ancient Geography of the Punjab' in L. M. Joshi and Fauja Singh (eds.), *History of the Punjab*, Vol. I, Patiala, 1977, pp. 27 and 41.
5. See D. K. Gupta's article 'The Punjab As Reflected in The Epics' L. M. Joshi and Fauja Singh (eds.), *op. cit.*, pp. 173-75.

327-26 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੋਰਸ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਜੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਪੋਰਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅੱਠ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਦੂਤ ਪੋਰਸ ਵੱਲ ਭੇਜੇ। ਅਖੀਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦੂਤਾਂ ਦੇ ਅਸਫਲ ਰਹਿ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਇਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਾਜੇ ਮੀਰੋਜ਼ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੋਰਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਦੋਸਤ ਰਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੀਰੋਜ ਨੇ ਪੋਰਸ ਦੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪੋਰਸ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕੋ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੀ ਹਰਜ ਹੈ? ਇਹ ਬਿਆਨ ਪ੍ਰੋ. ਬੁੱਧ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਸਨ। ਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਭੂਗੋਲਕ ਖੇਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਭੂਗੋਲਕ ਵਰਨਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

**ਜਿਹਲਮ :** ਇਹ ਦਰਿਆ ਭਾਵੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਦੀ ਦੇ ਉਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਵਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ 327 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਪੋਰਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੀ ਚੌੜਾਈ ਤਕਰੀਬਨ ਪੌਣਾ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਾਰ ਸੌ ਅੱਠ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੱਕ ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਹ ਓਹੀਂਦਾ ਪਿੰਡ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਸਮੁੱਚੀ ਲੰਮਾਈ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਵਾਜਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚ ਲੱਕੜ ਦੇ ਸ਼ਤੀਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਾਲੇ ਬਗੈਰਾ ਰੋੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਨੀਅਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਕੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਪਰ ਜਿਹੜੇ ਪਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਨਗਰ, ਜਿਹਲਮ, ਪਿੰਡੀ ਦਾਦਨ ਖ਼ਾਨ, ਭੇਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਮਿੱਠਨਕੋਟ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਨੀਚੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[6] ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਦੋ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਪੋਰਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪੋਰਸ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ 1848 ਈ. ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਚੇਲਿਆਂਵਾਲਾ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਾਇਕ ਸੀ।

**ਚਿਨਾਬ :** ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਦੂਸਰਾ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਜਾਂ ਚਿਨਾਬ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਧੁਰ ਉਪਰਲੇ ਬਰਫਾਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਭਾਗਾ ਦੋ ਛੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਰਾਹੀਂ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਭਾਗਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚਿਨਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਦਰਿਆ ਚੀਨ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਇੱਧਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਚੀਨ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੀਨ ਦਾ ਆਬ (ਪਾਣੀ) ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਚੀਨਆਬ ਜਾਂ ਚਿਨਾਬ ਨਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗਦਾ ਹੋਇਆ, ਟਿਲਬਟ ਅਤੇ ਰੀਤਾਂਕਾ ਪਾਸ ਦੀ 13000 ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਟਾਂਡੀ ਨਦੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਤਵਾੜ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਟ ਤੋਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਮੂ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਅਖਨੂਰ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਦਰਿਆ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. Latif, *History of The Punjab*, New Delhi, 1964, pp. 5-6.

ਸਿਆਲਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖੇਰੀ ਰਹਿਲ ਪਿੰਡ ਪਹਿਲਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚਿਨਾਬ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਝੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਤੋਂ 288 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਉਪਰ 82 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਵੀ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਲਾਲ ਰੰਗੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਤਰਿਮੂ ਦੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਰਲਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾਪਣ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਬਿਨਾਂ ਰਲਿਆਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਬਾਈ 765 ਮੀਲ ਦੀ ਹੈ।[7] ਪਰਬਤੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਲਾਂਘੇ ਪਾਸ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲੱਕੜਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਕੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਗਰ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਵਸਿਆ ਨਗਰ ਹੈ, ਵਿਖੇ 1848 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

**ਰਾਵੀ :** ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਲ-ਵਲੇਵਿਆਂ ਵਾਲਾ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਥਾਂ ਤੋਂ, ਜਿੱਥੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਲਾਹੌਰ ਸਿੱਧਾ ਸਿਰਫ 280 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਹੈ ਪਰ ਦਰਿਆ ਦੀ ਵਿੰਗ-ਵਲੇਵਿਆਂ ਵਾਲੀ ਲੰਮਾਈ 608 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਰੋਹਤਾਂਗ ਪਾਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉਪਰੋਂ ਦਲ ਕੁੰਡ ਅਤੇ ਗੌਰੀ ਕੁੰਡ ਦੇ ਝਰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਵੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਾਲ ਜਾਂ ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਚੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਕਿ ਦਰਿਆ ਡੂੰਘਾ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦੀ ਉਚਾਈ ਚਾਲੀ ਚਾਲੀ ਫੁੱਟ ਤੱਕ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।[8] ਲਾਹੌਰ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਪਰ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪੱਤਣ (ਲਾਂਘਾ) ਹੀ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮੋਂ ਇਕੋ-ਇਕ ਲਾਂਘਾ ਸੀ ਜਿੱਥੋਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕ ਲੰਘਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਪੱਤਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਇੱਥੇ ਆਪਣੀ ਚੁੰਗੀ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਚੁੰਗੀ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਲਾਹੋ। ਇਹ ਹੋਰ ਲਾਹੋ ਜਾਂ ਲਾਹੋ ਹੋਰ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮਹਿਸੂਲੀਆਂ ਦਾ ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਾਹੋ ਹੋਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਸਾਇਆ ਅਸਥਾਨ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵੀ ਰਾਵੀ ਦੇ ਉਪਰ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵੀ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਹਿਮਦਪੁਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਚਿਨਾਬ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਮਾਈ 720 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। 1661 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੱਤਣ ਨੂੰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਖੁਰ ਨਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਅੱਜ ਰਾਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਦਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਥੀਨ ਡੈਮ, ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਅੱਜ ਦੋਵੇਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸਿੰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

**ਬਿਆਸ :** ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਮਾਈ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਲ ਲੰਮਾਈ 464 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਾਹੁਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰੀਤਾਂਕਾ ਪਾਸ ਦੇ ਬਰਫੀਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਥਾਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਟ ਤੋਂ 13,326 ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਹੈ।[9] ਬਿਆਸ ਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਗੱਲ ਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬਹਾਅ ਇਤਨਾ ਤੇਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਡਿੱਗਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ

7. *Ibid.*, p. 7.
8. *Ibid.*, p. 8.
9. *Ibid.*, p. 9.

ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਡਿੱਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਜੀਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਚਾਓ ਬਾਰੇ ਬੇਆਸ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੇਆਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਿਆਸ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੁੰਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਪੂਰਾ ਦਰਿਆ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਨਾਦੌਣ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਰਾਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨਗਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡੈਮ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ-ਬਿਆਸ ਲਿੰਕ ਪਰਾਜੈਕਟ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੱਤਣ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੰਢਿਆਂ ਉਪਰ ਬਸੇ ਹੋਏ ਨਗਰ ਹਨ। ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ 1805 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਰਿਟਿਸ਼ ਜਰਨੈਲ ਲਾਰਡ ਲੇਕ, ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਮਰਹੱਟਾ ਆਗੂ ਜਸਵੰਤ ਰਾਓ ਹੋਲਕਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ 'ਤੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

**ਸਤਲੁਜ :** ਸਤਲੁਜ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਦਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਝੀਲ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿੰਗ-ਵਲੇਵੇਂ ਪਾ ਕੇ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਬਰੱਹਮ ਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਤਲੁਜ ਨਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਝਰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੌ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੁਜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਸੌ ਧਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸੌ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੌ ਧਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਅਰਥਾਤ ਸਤਲੁਜ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ।[10] ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਗਰ ਡੈਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਡੈਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਬਿਜਲੀ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹਿਮਾਚਲ, ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਜਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨੰਗਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਹੈੱਡ ਵਰਕਸ ਬਣਾ ਕੇ ਫਿਰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਭਾਖੜਾ ਨਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਵਾਧੂ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਫਿਰ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਹੈੱਡ ਵਰਕਸ ਬਣਾ ਕੇ ਫਿਰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਕਈ ਨਹਿਰਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋਰਾਹਾ ਨਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਿੰਜਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਨੰਗਲ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਰੋਪੜ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਬਿਆਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਰਲਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਉੱਚ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਕੋਲ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨੀਲੀ ਭਾਹ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਠੰਡਾ-ਠਾਰ ਹੈ।

1809 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੀ ਹੱਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। 1831 ਈ. ਵਿਚ ਰੋਪੜ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੰਢਿਆਂ ਉਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿਕ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਸੀ। 1845-46 ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਜੰਗ ਹੋਈ ਸੀ।

---

10. *Ibid.* p. 10.

**ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਆਬ** : ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਅੱਗੋ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੁਆਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਲ ਪੰਜ ਦੁਆਬ ਹਨ। ਚਾਰ ਦੁਆਬ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੁਆਬ ਸਿਰਫ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਲਵਾ ਹੈ। ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਗਰ ਦੀ ਬਰਸਾਤੀ ਨਦੀ ਤੱਕ ਗਿਆਰਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ : ਰੋਪੜ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਗਰੂਰ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਾਨਸਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਮੋਗਾ, ਮੁਕਤਸਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ। ਇਹ ਮਾਲਵਾ ਨਾਂ ਪੈਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਲਵ ਨਾਂ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਲਵ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਲਵਾ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬਣਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ। ਬਣ ਦੇ ਭਾਰੀ ਦਰੱਖਤ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਾਲ੍ਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਬਣਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਲ੍ਹ ਇਤਨੀ ਸੰਘਣੀ ਅਤੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਹੇਠ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਗਰਮੀ-ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੰਗਲਾਂ-ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਬੀਲੇ ਸਨ। ਮਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਮਾਲ੍ਹਾਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਾਲਵਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮਲਵਈ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਲਵਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

**ਬਿਸਤ ਦੁਆਬ** : ਇਹ ਦੁਆਬ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਹੈ। ਬਿਸਤ ਨਾਂ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਿਆਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ 'ਬਿ' ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਾ 'ਸਤ' ਜੁੜ ਕੇ ਬਿਸਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਦੁਆਬਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਦੁਆਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਆਬੀਏ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ।

**ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਜਾਂ ਮਾਝਾ** : ਇਹ ਦੁਆਬ, ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਬਿਰਾ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵੈਸੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਨਾਂ ਮਾਝਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮਾਝੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਮਝੈਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਦੁਆਬ ਹੈ। ਮਾਝਾ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਟਕਸਾਲੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਟਕਸਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ : ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਰਗੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਦੁਆਬ ਸੀ। ਪਰ 1947 ਈ. ਦੀ ਵੰਡ ਕਾਰਣ ਇਹ ਦੁਆਬ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਨ।

**ਰਚਨਾ ਦੁਆਬ** : ਇਹ ਦੁਆਬ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਚਿਨਾਬ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਰਾਵੀ ਤੋਂ 'ਰ' ਅਤੇ ਚਨਾਬ ਤੋਂ 'ਚਨਾ' ਲੈ ਕੇ ਰਚਨਾ ਨਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਰਚੱਲਤ ਬਾਰਾਂ ਇਸੇ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੀਲੀ ਬਾਰ, ਗੰਜੀ ਬਾਰ ਅਤੇ ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰੀਏ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਨਾਰੋਵਾਲ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ, ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਲਾਇਲਪੁਰ, ਝੰਗ, ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਆਦਿ ਪਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸੇ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਦੁਆਬ ਦੀ ਹੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸੀ।

**ਚੱਜ ਦੁਆਬ** : ਇਹ ਦੁਆਬ ਚਿਨਾਬ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦਾ 'ਚ' ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦਾ 'ਜ' ਅੱਖਰ ਜੋੜ ਕੇ 'ਚੱਜ' ਸ਼ਬਦ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਅਤੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਇਸ ਦੇ ਪਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਜਟਕੀ ਜਾਂ ਭਰੋਚੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਿਸ ਜੱਟ ਮੰਨਿਆ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ ਇਸੇ ਦੁਆਬ ਦਾ ਜੱਟ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਗਹਿਗੱਚ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮਨਵਾਇਆ ਸੀ।

**ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ :** ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਭੂਗੋਲਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਭਿਅਤਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਤ ਸੀ। ਨਾਗਰਿਕ ਸਭਿਆ ਲੋਕ ਸਨ, ਵਿਕਸਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮੀਰ ਸਨ। ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਵੀ ਸਭਿਆ ਲੋਕ ਸਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਰਖਾ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਚਾਰਗਾਹਾਂ ਹੀ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਘਰੇਲੂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਗਊਆਂ, ਬਲਦ, ਊਠ ਅਤੇ ਮੱਝਾਂ ਹੀ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਰੋਹੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਗਰੰਥ ਰਿਗਵੇਦ ਹੈ ਇਹ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਧਵਾ, ਮਾਲਵ ਅਤੇ ਮਦਰ ਆਦਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਾਲਵ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਲੋਈ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਧਵਾਂ, ਮਦਰ ਅਤੇ ਮਾਲਵ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਧੂ ਜੱਟਾ, ਮੰਡੇਰ ਜੱਟਾਂ ਅਤੇ ਮੱਲੀ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹੀਕ ਜਾਂ ਵਾਹੀਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਾਹੀਕ ਦਾ ਅਰਥ ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਬਾਹਰਲੇ ਵੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਲੋਕ। ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਰਟਿਕ, ਅਰੱਟ, ਮਦਰ, ਭੱਲਣ, ਸਾਲਵ, ਭੁਲਿੰਗ, ਮੁਲੋਈ ਆਦਿ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਹੈ।[11] ਜਰਟਿਕ ਅਤੇ ਅਰੱਟ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਜੱਟਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਮਦਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੰਡੇਰ, ਭੱਲਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭੱਲਣ ਖਾਸ ਜਾਂ ਭੁੱਲਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ; ਸਾਲਵ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੱਲ, ਭੁਲਿੰਗ ਤੋਂ ਬਲਿੰਗ ਅਤੇ ਮਾਲਵ ਜਾਂ ਮੁਲੋਈ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੱਲੀ ਤੋਂ ਹੈ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ 'ਪੰਚਨਦ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਜੋ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਚਨਦ ਨੂੰ ਅਰੱਟ ਦੇਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਹੀਕ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਜਨਪਦ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਅਤੇ ਜਨਪਦ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਰੱਟ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਪਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਵਾਹੀਕ ਨਾਂ ਇਸ 'ਅਰੱਟ ਦੇਸ' ਵਿਚ ਜਾਂ 'ਪੰਚਨਦ' ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਚਿਨਾਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਦਰ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਕਾਲ (ਸਿਆਲਕੋਟ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਮਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜੱਟ (ਜਰਟਿਕ) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[12] ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਹਮਣ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਬਰੱਹਮਵਰਤ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਰੱਹਮਵਰਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼।[13] ਇਸ ਨੂੰ 'ਆਰੀਆਵਰਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੱਟ ਨਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਿਰ ਉਪਰਲੀਆਂ ਜਟਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਉਪਰਲੀ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਜੱਤ ਤੋਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਇਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਸਿਰਾਂ ਉੱਪਰ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ

---

11. See D. C. Sircar's Article 'Ancient Geography of The Punjab' in *op. cit.*, pp. 27-35.
12. See D. K. Gupta's article, *op. cit.*, p. 172.
13. *Ibid.*, p. 173.

ਅਤੇ ਖੁਰਦਰੇ ਜਿਹੇ ਵਾਲ ਦੇਖ ਕੇ, ਸਰੀਰਾਂ ਉਪਰ ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਜੱਤ ਦੇਖ ਕੇ, ਜਟਾਂ ਵਾਲੇ ਉਚਾਰਣ ਤੋਂ ਜੱਟ ਸ਼ਬਦ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ।[14]

ਰਿਗਵੇਦ, ਦੂਸਰੇ ਵੇਦ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਜੱਟਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜੀਆਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗਰੰਥ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗਰੰਥ ਸਿਰਫ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਪਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਸੰਸਾ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤੀ ਕੀ ਰਵਈਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹਲਮ, ਚਿਨਾਬ, ਰਾਵੀ, ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਦਰਿਆ ਸਰਸਵਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਫਾਇਦਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਣ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਵਾਂ ਦੇ ਵੱਗਾਂ, ਊਠਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ, ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੇ ਇੱਜੜਾਂ ਦਾ ਬੋਲਿਆ ਹੋਇਆ ਧਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਰਗਾਹਾਂ, ਜੰਗਲ ਬੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਉਜਾੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਕਈ ਵਾਰ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਹਾਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[15] ਲਤੀਫ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਸਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਟਿਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਗ ਜੂ ਰਾਖਸ਼ਸ਼ਾਂ, ਅਸੁਰਾਂ ਅਤੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।[16] ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਜੇਮਜ਼ ਐਡਗਰ ਸਵੇਨ ਨੇ ਵੀ ਇਉਂ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ : "ਵੈਦਿਕ ਕਵੀ ਇਕ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੇ 1200 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਹੋਰ ਆਰੀਆ ਗਣਾਂ ਦੇ ਧਾਵਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹਜਾਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੇ ਉਸੇ ਸੰਸਕਰਿਤਕ ਵਰਗ ਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਰਤ-ਯੂਰਪੀ ਲੋਕ।"[17] ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਵਸੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਧਵਾ ਜਾਂ ਸੰਧਵਈ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਪਰ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਾਂਝ ਪੈ ਗਈ। ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਆਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਧੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਧੱਕੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦਰਿਆ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਰਸਵਤੀ ਇਕ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਾਲੀ ਮੌਸਮੀ ਨਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਪਤਾ

---

14. See also Cunningham, *History of The Sikhs*, New Delhi, 1985, p. 299 and Hukam Singh Pawar, *The Jats : Their Origin, Antiquity and Migrations*, Rohtak, 1993, pp. 383-86.
15. See also Sisir Kumar Mitra's article 'The Coming of Aryans and Their Expansion' in L. M. Joshi and Fauja Singh (eds.), *op. cit.*, p. 74.
16. Syad Muhammad Latif, *op. cit.*, p. 28.
17. ਜੇਮਜ਼ ਐਡਗਰ ਸਵੇਨ, *ਵਿਸ਼ਵ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966, ਪੰਨਾ 177 (ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ)।

ਨਹੀਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਬਰਸਾਤੀ ਨਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਡਾ ਦਰਿਆ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਪਿੱਛੋਂ ਮੌਸਮੀ ਨਦੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਇਹ ਆਰੀਆ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਰਸਵਤੀ ਕਦੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਦਰਿਆ ਵੀ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਮੁੱਖ ਨੁਕਤਾ ਆਰੀਆ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੱਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਉਹ ਕਾਲੇ, ਜੱਟਾਂ ਵਾਲੇ, ਜੱਤ ਵਾਲੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੇ, ਭੈੜੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ, ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਰਾਕਸ਼ਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਰੀਆ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਹੈ। ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਰੱਹਮਵਰਤ ਜਾਂ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਰਸਵਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਮੁਨਾ ਤੱਕ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੋਰਵਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਕੋਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਸਰਸਵਤੀ ਸੀ। ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਜਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਸਵਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਘੱਗਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਪਰੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸੀ।[18] ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਧੱਕੇ ਹੋਏ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਦ ਰਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਾਕੀ ਦੇ ਗਰੰਥ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਪੜਨ-ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਦੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਨਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਲਾਹਬਾਦ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜੋ ਤਿਰਬੈਣੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਹੈ ਉੱਥੇ ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਰਸਵਤੀ ਗੰਗਾ, ਜਮੁਨਾ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਿਰਬੈਣੀ ਦਾ ਸੰਗਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ? ਜਿਹਲਮ, ਚਿਨਾਬ, ਰਾਵੀ, ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦਰਿਆ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਖੀਰ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਦਾ ਬੇਸਿਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਜਮੁਨਾ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਗੰਗਾ ਦਾ ਬੇਸਿਨ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਸਵਤੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਭਰਿਸ਼ਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਉਹ ਭਰਿਸ਼ਟ ਇਲਾਕਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਤੀਜਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਆਰੀਆ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਾਲੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਭੂਗੋਲਕ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਰੱਹਮਵਰਤ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ। ਭਾਵ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਸਮੇਤ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੋਵੇਂ ਦਰਿਆ ਨਾ ਤਾਂ ਇਕੋ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਦਰਿਆ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਨਾਂ

18. Prof. Buddha Prakash also supports this view when he writes, "At present the dry upland bangar of Kuruksetra, leading into the desert of Rajputana, acts as the dividing line between the alluvial plain, Khadar, of the Sutlej and that the Yamuna....." *Evolution of Heroic Tradition in Ancient Panjab*, p. 1.

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਸਵਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਬਰੱਹਮਵਰਤ ਨਾਂ ਵੈਸੇ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਬਰਾਹਮਣ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਰੱਹਮਵਰਤ ਨਾਂ ਸਿਰਫ ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਘੱਗਰ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਪਰ ਹੀ ਰਚੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਜਿਹੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਰੱਹਮਵਰਤ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਰੀਆਵਰਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਰਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਖਿੱਤਾ ਸ਼ੁੱਧ ਆਰੀਆ ਭੂਮੀ ਸੀ ਜਾਂ ਇਹ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪਵਿੱਤਰ ਭੂਮੀ ਸੀ।

**ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲੇ** : ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਭੂਮੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਗੋਲਕ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਲਸੀ ਨਿਗਾਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਐਸੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਹੀ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਮਲਾਵਰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਪਿਆ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹੋਰ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੱਖਣੀ, ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹਮਲਾਵਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਹੀ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਬਾਹਰਲਾ ਹਮਲਾਵਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਘੱਟ ਹੀ ਗੰਗਾ-ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਪਰ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਮਨ ਨਾਲ ਵਸਦੇ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀ ਭੁੱਖਮਰੀ ਨੇ ਦਬੋਚ ਸੁੱਟਿਆ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਇਨਾਂ ਹੀ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਲੋਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਣਾਂ-ਮੂੰਹੀ ਅਨਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਰੇ ਹਰੇ ਘਾਹ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਾਰਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਹਨ; ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਅਤੇ ਠੰਢਾ-ਠਾਰ ਪਾਣੀ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਟਿੱਡੀ ਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਗਊਆਂ ਦੇ ਵੱਗ, ਊਠਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ, ਭੇਡਾਂ ਬੱਕਰੀਆਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਲੈ ਕੇ ਇੱਧਰ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।[19] ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੁੱਖ ਮਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਗੋਹੇ ਅਤੇ ਮਲਮੂਤਰ ਨਾਲ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਗੰਦੀ ਕਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ, ਚਾਰਗਾਹਾਂ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਉਜੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਪਲੀਤ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਟਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਘੁੱਗ ਵਸਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਬਾਹਰੋਂ ਇੰਨੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਭੁੱਖੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਇੱਥੇ ਆ ਗਏ ਕਿ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਉਜੜ-ਪੁੱਜੜ ਗਈ, ਸ਼ਹਿਰ ਢਹਿ ਗਏ, ਲੋਕ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।[20] ਇੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਜੋ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਰਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੋਇਆ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ। ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਸਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਰਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਗਾਂ ਅਤੇ ਇੱਜੜਾਂ ਨੂੰ ਬੜਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਾਂ

19. See also Ganda Singh's article 'Introducing The Panjab' in *The Panjab Past and Present*, Vol. I, Patiala, April, 1967, p. 30.
20. L. M. Joshi's Introduction in L. M. Joshi and Fauja Singh (eds.), *op. cit.*, pp. 2-3.

ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਧੱਕੀਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਪਰ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਪਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੇਦ ਰਚੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਰੰਥ ਲਿਖੇ। ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਥਾਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ਵਸੇਬੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰੀਆਵਰਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਬਰੱਹਮਵਰਤ ਵੀ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਜੰਗਲੀ, ਚੋਰ, ਰਾਕਸ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕ ਹਮਲੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ 327 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ ਅੱਗੋਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੋਰਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੋਰਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੋਰ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਬਿਆਸ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੋਰਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਦਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਧਾਕ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਅੰਦਰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਅਜੇ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਫਤਿਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪੋਰਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਿਕੰਦਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਇਰਾਨ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੋਰਸ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਇਰਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਇਧਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੋਰਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਇਤਨਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਰਾਨ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਰਾਨ ਦੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ੌਫ਼ਨਾਕ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਪੇਸ਼ਗੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਉਸ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੋਰਸ ਨੇ ਦਾਰਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਧਰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਨਸੋਅ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੋਰਸ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਦਸਤਾ ਦਾਰਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਤੇ ਪੋਰਸ ਦੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਦਾਰਾ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਾਰਾ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪੋਰਸ ਦੀ ਸਕੀਮ ਧਰੀ-ਧਰਾਈ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰਫ ਪੋਰਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੀ ਮੁੱਖ ਅੜਿੱਕਾ ਸੀ। ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਤਿਹ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਲਈ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਖਤਰਾ ਉਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਈ, 327 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸੈਨਿਕ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪੋਰਸ ਨੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਇਸ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਡੇਰਾ ਲਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਓ ਜਿਹਲਮ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਪੋਰਸ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਜਿਹਲਮ ਨਹੀਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਪੋਰਸ ਦੇ ਪਾਸ ਇਸ ਸਮੇਂ 50,000 ਪੈਦਲ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ੌਜ, 3000 ਘੋੜ-ਸੁਆਰ, 1000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਗੀ ਰੱਥ ਅਤੇ 130 ਜੰਗੀ ਹਾਥੀ ਸਨ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਟਰੇਂਡ ਅਤੇ ਜ਼ਾਬਤਾਦਾਰ ਸੈਨਾ ਸੀ। ਪਰੋਫੈਸਰ ਬੁੱਧ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਇੰਨੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਤੀ ਵਸੀਲੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣਗੇ। ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ ਰਾਜਾ ਇੰਨੀ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਫ਼ੌਜ ਇਕੱਲੇ ਪੋਰਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਥੱਲੇ ਲੜੀ ਸੀ।"[21] ਇਹ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਸੀ, ਚੇਹਰਿਆਂ ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀ-ਮੁੱਛਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਪੂਰੇ ਲੰਮੇ ਕੇਸ ਰੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਕੱਦ ਸੱਤ ਸੱਤ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚੇ ਸਨ। ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਨੋਕਦਾਰ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਹਿਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੈਨਿਕ ਲਿਬਾਸ ਗੂੜੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਬਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਯੁੱਧ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ

21. ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973, ਪੰਨਾ 27.

ਏਸ਼ੀਆਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਨ।[22]

ਪੋਰਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬੜੀ ਹੀ ਦਿਲ ਖਿੱਚਵੀਂ ਅਤੇ ਪਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੱਦ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਫੁੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸੰਜੋਅ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਾੜ੍ਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ, ਮੁੱਛਾਂ ਕੁੰਢੀਆਂ, ਸਿਰ ਉਪਰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਪੱਗ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਪੋਰਸ ਇਕ ਪਹਾੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪੋਰਸ ਦੇ ਹਾਥੀ ਅਤੀ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਕੱਦਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹਾਥੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਕੱਦ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਹਾਥੀ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹਾਥੀ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੇ ਸਿਖਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਪੋਰਸ ਦਾ ਹਾਥੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਹਾਥੀ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਈ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸਿਕੰਦਰ ਲਗਾਤਾਰ ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਹਲਮ ਖਾਸ ਵਿਖੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਜਿਹਲਮ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਹਮਸ਼ਕਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਸਤਾਰਾਂ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਐਸੇ ਮੋੜ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੋਂ ਕੋਈ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੋਰਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਉਸ 'ਤੇ ਝਪਟ ਪਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਪੋਰਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਪੋਰਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਪਰ ਅਚਨਚੇਤ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿਕੰਦਰ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਉਰਲੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਗਹਿ-ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਇਕੋ ਦਿਨ ਦੀ ਇਸ ਗਹਿ-ਗੱਚ ਲੜਾਈ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਨਿੱਸਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਿਵਾਏ ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਠ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਠਾਨ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਆਪਣੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਾਜੇ ਪੋਰਸ ਪਾਸ ਭੇਜੇ ਜਿਹੜੇ ਪੋਰਸ ਦੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ। ਪੋਰਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੁਨੇਹੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰਾਜਾ ਟੈਕਸਾਈਲ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਰਾਜਾ ਮੀਰੋਜ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਪੋਰਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੋਸਤ ਰਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕੋ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਗੰਗਾ-ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਦੁਆਬ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਜੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਮਦਦ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ? ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪੋਰਸ ਨੇ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੀਰੋਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਾਥੀ ਉਪਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੀਰੋਜ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਨਾਲ ਪੋਰਸ ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ, ਹੋ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੋਰਸ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਅੱਧੋ-ਅੱਧ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪਰੋਫੈਸਰ ਬੁੱਧ ਪਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇੰਨੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਿਖਾਈ ਕਿ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹ ਪੋਰਸ ਕੋਲ ਦੂਤ 'ਤੇ ਦੂਤ ਭੇਜੀ ਗਿਆ। ਪੋਰਸ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੂਤਾਂ ਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗੀ 'ਤੇ ਪਰੇਰਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨੀ ਮੰਨ ਲਈ। ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।"[23]

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੋ ਮਹਾਨ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। ਪੋਰਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਿਆਸ ਉਪਰ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਮਨਸੂਬੇ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਉੱਘੇ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਵੇ ਪਰ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ

ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਅਖੀਰ ਪੋਰਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਾਣ ਦੇਵੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਪੋਰਸ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਾ ਹੀ ਵਾਧੂ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਕੰਦਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੈਨਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਪੋਰਸ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਅਧੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੋਰਸ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਵਰਨਣ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੋਰੀਆ ਅਤੇ ਕੌਟਲਿਆ ਦਾ ਕਰਨਾ ਪਰਸੰਗ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਾਪਤੀ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਅਜੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਪਰਲੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਹ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਇਕ ਅਵਾਰਾ ਧਾੜਵੀ ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਕੁਟੱਲਿਆ (ਚਾਣਕੀਆ) ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।[24] ਇਹੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮੋਰੀਆ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਮਹਾਨ ਇਸ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਬਾਅਦ ਸਿਕੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕੁਟੱਲਿਆ ਬਹੁਤ ਚਲਾਕ ਬਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿਕੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦਲ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਏ ਸਨ।

ਕੁਟੱਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਚਾਣਕੀਆਂ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਬਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਚਲਾਕ ਬਰਾਹਮਣ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਚਲਾਕੀ (Over cleverness) ਕਰਕੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਬਣ ਸਕੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਕੰਦਰ ਨਾਲ। ਇਹ ਬਦਲਾ ਲਊ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਸੀ।[25] ਪਰੋਫੈਸਰ ਬੁੱਧ ਪਰਕਾਸ਼ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਕੁਟੱਲਿਆ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੋਰਸ, ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਸ (ਚਾਣਕੀਆ) ਦਾ ਪੱਤਾ ਕੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਲਾਕ ਬਰਾਹਮਣ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਪੋਰਸ ਦਾ ਫਾਹਾ ਵੱਢਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪੋਰਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਗੋਂਦ ਗੁੰਦੀ।"[26]

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਪੋਰਸ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਰਵਿਰੋਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੋਰੀਆ ਅਤੇ ਕੁਟੱਲਿਆ ਨੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਾ ਦਿਖਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰਾਜ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਨੰਦ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਕੁਟੱਲਿਆ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ ਪੋਰਸ ਹੀ ਮਗਧ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਪੋਰਸ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ। ਪਹਿਲੇ ਮੁੱਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੁੱਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੋਰਸ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮਗਧ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮਗਧ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅੱਧ-ਅੱਧ ਵੰਡ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੋਵਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁੜਵੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮਗਧ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਪੋਰਸ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸ਼ਗਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਟੱਲਿਆ (ਚਾਣਕੀਆ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਕੇ

24. ਮਜੂਮਦਾਰ, ਚੋਧਰੀ ਤੇ ਦੱਤ, *ਭਾਰਤ ਦਾ ਬ੍ਰਿਹਤ ਇਤਿਹਾਸ*, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1978, ਪੰਨਾ 95.
25. *ਉਕਤ*, ਪੰਨੇ 94-95.
26. *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 93.

ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੋਰਸ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਪੋਰਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਿਗੜਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਮੱਲ ਕੇ ਪੋਰਸ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਸੀਆ ਨੇ ਪੀੜਤ ਪੋਰਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੀੜਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਛੁਹਾਈਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੋਰਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਮਗਧ ਨੂੰ ਅੱਧੋ-ਅੱਧ ਵੰਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪੋਰਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਮੱਲਕੀਤ ਉੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਦ ਕੁਟੱਲਿਆ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਨੰਦ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਪਰ ਕੁਟੱਲਿਆ ਇਤਨਾ ਚਲਾਕ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੱਲਕੀਤ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਨੰਦ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੱਲਕੀਤ ਇਕੱਲਾ, ਪੂਰੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸੈਨਿਕ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਇਰਾਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯੂਮੈਨਜ਼ ਨੇ ਮੱਲਕੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਮੱਲਕੀਤ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਰਾਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਗਧ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈ ਸਕੇਗਾ, ਇਰਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ 316 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਮੱਲਕੀਤ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੋਰਸ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੱਲਕੀਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਹਾਰਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਗਰਭਵਤੀ ਰਾਣੀ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੋਰੀਆ ਅਤੇ ਕੁਟੱਲਿਆ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਗਧ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੱਲਕੀਤ ਦੀ ਗਰਭਵਤੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਗਧ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੋਰੀਆ ਨੇ ਸਿਲਿਊਕਸ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ। ਚਾਣਕੀਆ ਨੇ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਕਰਕੇ ਸਿਲਿਊਕਸ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਲਿਊਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ, ਕੰਧਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਦਾਜ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚ ਚਾਣਕੀਆਂ (ਕੁਟੱਲਿਆ) ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਾਣਕੀਆ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ, ਜੋ ਚਾਣਕੀਆ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਲਾਕੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੀ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

300 ਜਾਂ 299 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਬੇਚੈਨੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੋਰੀਆ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ (ਪਟਣਾ) ਸੀ ਅਤੇ ਮੋਰੀਆ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ ਇਲਾਕਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੋਰੀਆ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮੀ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਓ ਹੋ ਰਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਟੈਕਸਿਲਾ ਵਿਚ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਲੋਕ-ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਇਆ। ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਦਬਾਈ ਰੱਖਿਆ। 268 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਸਮਰਾਟ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਕਠੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਰੋ ਅਤੇ ਦਬਾਓ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋਣ ਤੱਕ ਅਸ਼ੋਕ ਇਕ ਜਾਬਰ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਸਮਰਾਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ

ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਬਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਰਾਹਮਣ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਬਰਾਹਮਣ ਸ਼ਰੈਣੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸਤਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਮੋਰੀਆ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕੁਟੱਲਿਆ ਜੈਸੇ ਚਲਾਕ ਬਰਾਹਮਣ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਉਪਰ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ, ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਉਪਰ ਅਤੇ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਰਾਹਮਣ ਹੀ ਭਾਰੂ ਸਨ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੈਰ-ਆਰਿਆਈ ਲੋਕ ਮੋਰੀਆ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਸਨ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲੈਣ ਤੋ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੈਰ-ਆਰੀਆ ਸ਼ਰੈਣੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੰਗਾ-ਜਮੁਨਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਕਾਬਲ-ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਾਹਮਣ ਸ਼ਰੈਣੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਭਰਪੂਰ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇਰੀਆ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂਸਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਪਰਸੰਸਾ ਵਾਲਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਸ਼ੋਕ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਐਲ. ਐਮ. ਜੋਸ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝ ਕੇ ਨਫ਼ਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਇਸ ਕਾਲੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਛੋਟੇ ਬਰਾਹਮਣ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਬਾਰੇ ਇਹ ਉੱਕਾ ਹੀ ਚੁੱਪ ਹਨ।"[27]

ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਤੰਭਾਂ ਅਤੇ ਚਟਾਨਾਂ ਉਪਰ ਖੁਦਵਾਏ ਸਨ ਉਹ ਉਕਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਆਰਮਾਇਕ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਬਰਹੰਮੀ ਅਤੇ ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ। ਖਰੋਸ਼ਟੀ ਲਿਪੀ ਇੰਡੋ-ਇਰਾਨੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਰੂਪ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਰਹੰਮੀ ਲਿਪੀ ਅਰਮਾਇਕ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਰੂਪ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਸੰਸਕਰਿਤ ਦਾ ਬਦਲ ਸਨ। ਇਸ ਬਦਲ ਨੂੰ ਪਰਾਕਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[28] ਸੰਸਕਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਬਦਲ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਡੋਮੀਨੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਗਲਬੇ ਉਪਰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਤੱਕੜੀ ਸੱਟ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧੂੰਆਂਧਾਰ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਨਾਰੀਆ' ਤੱਕ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੋਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮਰਾਟ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਕ ਬਰਾਹਮਣ ਸੈਨਾਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੁਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਬਰੱਹਮਵਰਤ (ਆਰੀਆਵਰਤ) ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁੰਗ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਬਰਾਹਮਣ ਸਾਮਰਾਜ ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸ਼ੁੰਗ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਮਰਾਟ ਭਾਰਦੁਆਜ ਗੋਤ ਦੇ ਬਰਾਹਮਣ ਸਨ।

ਸ਼ੁੰਗ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਮਰਾਟ ਪੁਸ਼ਯਾਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੋਰੀਆ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਦੋ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਕੀਤੇ। "ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੋਰੀਆ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਸੀਮਾ ਪਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਆਰੀਆਵਰਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨਾਲ ਬਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇਰੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਚੋਟੀ ਤੱਕ ਪੁੱਜਿਆ।"[29] ਸ਼ੁੰਗ ਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਾਰ

27. "The spread of Buddhist culture and Philosophy in India is resented in the *Puranas* as a sign of the 'dark age' (Kaliyuga). while the authors of these texts often describe the reign of petty Brahmanical Kings and local chiefs among the dynastics of the Kali Age, they seem to be silent about Emperor Asoka, one of the greatest rulers in the annals of the World." L. M. Joshi and Fauja Singh (eds.), *op. cit.*, p. 5 (introduction)

28. See also Romila Thapar's article 'The Punjab under Emperor Asoka' in L. M. Joshi and Fauja Singh, *op. cit.*, p. 286.

29. ਮਜੂਮਦਾਰ, ਦੱਤ ਅਤੇ ਚੋਧਰੀ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 111.

ਮੁੰਨਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਨਗਰ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਗੈਰ-ਸੰਸਕਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਆਰਿਆਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਤਿਰਪਾਠੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਦਿਵਈਆਵਦਾਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਸ਼ਯਮਿੱਤਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵੈਰੀ ਸੀ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਕਲ (ਸਿਆਲਕੋਟ) ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਅਤਿ ਕੋਝਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਦੇ ਸਿਰ ਬਦਲੇ ਇਕ ਸੌ ਸੋਨੇ ਦੇ ਦੀਨਾਰ ਮਿਲਣਗੇ। ਤਾਰਨਾਥ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸ਼ਯਮਿੱਤਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਵਿਹਾਰਾਂ ਸਾੜੀਆਂ ਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ।"[30] ਸ਼ੁੰਗ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ 112 ਜਾਂ 120 ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 72-73 ਈ. ਪੂ. ਵਿਚ ਸੱਤਵਾਹਨ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਸੱਤਵਾਹਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਸ਼ਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਬਾਖ਼ਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਖ਼ਤਰੀਆਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯੁਥਾਈਡੈਮਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਡੈਮੇਟਰੀਅਸ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਵਸਾਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਯੂਕਰੇਟਡੀਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਪਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਮੈਨੇਂਦਰ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ (ਸ਼ਾਕਲ) ਉਪਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਬਜੌਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਫਤਿਹ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।[31]

ਇਕ ਹੋਰ ਬਾਗੀ ਰਾਜੇ ਐਂਟੀਅਲਕੀਡਸ ਨੇ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਟੈਕਸਲਾ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ) ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸੱਤਵਾਹਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਦਿਸ਼ਾ ਨਗਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਇਹ ਯੂਨਾਨੀ ਮੂਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਵ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਵੀ ਪਾਰਥੀਅਨਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾ ਪਾਰਥੀਅਨ ਹਮਲਾ ਮਿਥਰਟਤੇਸ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਤੱਕ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜਾ ਹਰਮੇਅਜ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਰਥੀਅਨ ਤੇ ਕੁਸ਼ਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[32] ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਧਾੜਵੀ ਆ ਕੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਤੀ ਬੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਯਵਨ, ਮਰੁੰਡ, ਪਹਿਲਵੀ ਅਤੇ ਕੁਸਾਨ ਹਾਕਮ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਭਗਦੜ ਵਾਲਾ, ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਯਕੀਨੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਉਸਾਰੂ ਪੱਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਬਾਹਰਲੇ ਹਾਕਮ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ। ਇਉਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ।[33]

ਚੌਥੀ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 544 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਇਹ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਲਗਭਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੂਨ ਜਾਤੀ ਦੇ

---

30. ਰਾਮਾ ਸ਼ੰਕਰ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, *ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ* (ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1977, ਪੰਨਾ 151.
31. ਮਜੂਮਦਾਰ, ਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਦੱਤ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 114.
32. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ ਓਹੀ।
33. Buddha Prakash, 'Presidential Address' *in Proceedings Punjab History Conference* (First session), Punjabi University, Patiala, 1966, p. 44.

ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹੂਨ ਭਿਆਨਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਸੱਭਿਆ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਪਤ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਕਰਮਣ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੂਨਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਤੋਰਮਾਨ ਸੀ। ਤੋਰਮਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰ ਗੁਲ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਹੂਨਾ ਦਾ ਰਾਜ ਖਿੰਡਵੇਂ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਡਿੱਗਦਾ-ਢਹਿੰਦਾ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੂਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਟਿਕ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਸਕੇ ਸਨ। ਸਿੱਟਾ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ 544 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 606 ਈ. ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਉਲੀਕੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਪਰ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਨ। ਪਰ ਡਾ. ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ, "ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਪਰਭਾਕਰ ਵਰਮਨ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਥਾਨੇਸਰ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵੰਡ ਕਿਸ ਪਰਕਾਰ ਸੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੱਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹਾਂ, ਇੰਨਾ ਪਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਾ ਉਦੀਤੋਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਬੋਧੀ ਅਰਹਟ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਰਗਰਮ ਪਰਚਾਰਕ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।"[34] ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰਸ਼ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰਸ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਿੱਧਾ ਰਾਜ ਸਿਰਫ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ।

ਭੇਰਾ, ਮੁਲਤਾਨ (ਟੱਕ) ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਲਗਭਗ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਹੀ ਸਨ। ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਤੁਰਕਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਮਰਾਟ ਲਗਤੂਰਮਾਨ ਸੀ। ਲਗਤੂਰਮਾਨ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਇਕ ਕੱਲਰ ਨਾਂ ਦਾ ਬਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਕੱਲਰ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੇ ਲਗਤੂਰਮਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕਾਬੁਲ ਦਾ ਰਾਜ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਮੁੜ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਪਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਲਪਤਿਜਿਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੱਲਰ ਨੇ ਕਾਬਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ (ਪੂਰਬ ਵੱਲ) ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਪਰ ਵਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੈਹਿੰਦ ਜਾਂ ਓਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਹੈਡਕੁਆਰਟਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਮੋਢੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੋ ਆਰੀਆ ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਿਸ਼ਟ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਹਮਣ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੱਕ ਫੈਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਤਾਕਤ ਫੜ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਉਧਰ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਅਲਪਤਿਜਿਨ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ 969 ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜੁਆਈ ਸੁਬਕਤਿਜਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕੱਲਰ ਦੇ ਰਾਜ ਉੱਪਰ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਕੱਲਰ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਾਮੰਤ ਅਤੇ ਕਮਾਲੂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਾ ਜੈਪਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੈਹਿੰਦ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਜੈਪਾਲ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਆਉਣ ਲਈ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ

34. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨਾ 15.

ਪੱਤਣ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ, ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਵੈਹਿੰਦ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਵੀ ਸੀ। ਜੈਪਾਲ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸੁਬਕਤਿਜਿਨ ਦੇ ਉਪਰ ਉਲਟਾ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਸੈਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਰਦੀ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਸੀ। ਕਾਲੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਹਾਥੀਆਂ ਉਪਰ ਅਸਵਾਰ ਸੈਨਿਕ ਜਦੋਂ ਲਮਘਾਨ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸੈਨਾ ਸੁਬਕਤਿਜਿਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਪਸਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸੈਨਿਕ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਵਾਂਗ ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਬੇਸਬਰੇ (Soldiers black as night and impetuous as a torrent)[35] ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਹਮਲਾਕਰੂ ਫ਼ੌਜ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਓਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੈਪਾਲ ਨੇ ਕਾਬਲ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਨੇ ਜੈਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਐਸਾ ਬਰਫਾਨੀ ਤੂਫਾਨ ਆਇਆ ਕਿ ਜੈਪਾਲ ਦੇ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹਾਥੀ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਕੇ ਦੌੜ ਗਏ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕੋਈ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੈਨਿਕ ਬਰਫ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬ ਗਏ ਸਨ। ਜਿੱਤ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ, ਬਰਫੀਲੇ ਤੂਫਾਨ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਕਾਰਣ ਬੜੀ ਜਿੱਲਤ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਪਾਲ ਨੂੰ ਦਸ ਲੱਖ ਦਿਰਹਾਮ (ਰੁਪਏ), ਪੰਜਾਹ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਵੈਹਿੰਦ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋ ਸੁਬਕਤਿਜਿਨ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਨੇ ਪਏ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਸੀ।

ਲਮਘਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਸਾਰ ਜੈਪਾਲ ਨੇ ਉਕਤ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਲਤ ਭਰੀ ਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਜੈਪਾਲ ਨੇ ਫਿਰ ਲਮਘਾਨ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ।[36] ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦਲ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸੁਬਕਤਿਜਿਨ ਅਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮਾਂਡ ਦੀ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ ਅਤੇ ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਘੋੜਸੁਵਾਰ ਦਸਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਸੈਨਾ 'ਤੇ ਗੁਰੀਲਾ ਹਮਲੇ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰੀਲਾ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਜੈ ਪਾਲ ਦੇ ਸਾਥੀ ਰਾਜੇ ਉਰਾਂ-ਪਰਾਂ ਖਿਸਕਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੁਬਕਤਿਜਿਨ ਅਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ 25,000 ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਐਸਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਜੈਪਾਲ ਦਾ ਇਕ ਲੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਬਿਨਾਂ ਲੜੇ ਦੇ ਹੀ ਭੱਜ ਤੁਰਿਆ। ਜੈਪਾਲ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਤਾਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਜੱਥੇਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਲੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮਾਂਡ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਜ਼ਾਬਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਲਮਘਾਨ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਲਈ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨਸੂਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤਵਰ ਏਕਤਾ ਅੱਗੇ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਵਾਂਗ ਬਿਖਰ ਗਈ ਸੀ।

ਸੁਬਕਤਿਜਿਨ 997 ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ 1000 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਹੀ ਸਰਹੱਦੀ ਕਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਨ 1001 ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜੈਪਾਲ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ, ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। 25 ਨਵੰਬਰ, 1001 ਈ. ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੈਪਾਲ ਫੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਦਰਾਂ ਹੋਰ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਫੜ੍ਹੇ ਗਏ। ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਪਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੈਪਾਲ ਦੇ ਰਾਜ

35. Mohammad Habib, *Sultan Mahmood of Ghaznin,* S. Chand and Co., Delhi, 1967, p. 15.
36. *Ibid.*, p. 16.

ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੈਹਿੰਦ ਕਾਬਲ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸੈਨਾ ਅਜੇ ਹੋਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਡਰੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਜੈਪਾਲ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਤਾਂ ਗੁਰੇਜ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਭਾਰੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜੈਪਾਲ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਿਲਤ ਭਰੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਜੈਪਾਲ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਤੀਜੀ ਹਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਜੈਪਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਨੰਦ ਪਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

1004-5 ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਸਿੰਧ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾਊਦ ਨੇ ਆਨੰਦ ਪਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਅਨੰਦਪਾਲ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੰਧ ਦੇ ਦਾਊਦ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵਰਤ ਸਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਦੋਹਾਂ, ਦਾਊਦ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸੁੱਖਪਾਲ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਉਂ ਉਹ ਸੁੱਖ ਪਾਲ ਤੋਂ ਨਵਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ 1006 ਈ. ਵਿਚ ਭੇਰਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਨਵਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਕਾਬੁਲ ਵੱਲ ਇਕ ਤੁਰਕੀ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਇਧਰੋਂ ਵਾਪਸ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਨਵਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਨਵਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਪਤਾ ਜਦੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਤਾ ਉਹ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਭੇਰਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੇਰਾ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਨਵਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਨੰਦਪਾਲ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ਗਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਆਨੰਦਪਾਲ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਜੋ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੀ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪਾਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : ਤੁਰਕ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ ਸਵਾਰ, ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਸੌ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਦੁੱਗਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਕੀ ਪਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਹੀਂ ਜਿੱਤਿਆ ਗਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿੱਤੇ।" ਇਸ ਪੱਤਰ ਨੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਹਿਮੂਦ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸੀ। ਪਰ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪਾਲ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਅਖੀਰ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ 1008 ਈ. ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਆਨੰਦਪਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਹੀ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੀ ਸੈਨਾ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਏਕਤਾ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਇਤਨੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਸੈਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਲੀ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਵੱਡੀ ਸੈਨਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਗੱਖੜ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਆਪਣੇ ਟੈਂਟ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਗਏ ਤਾਂ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਅੱਚਨਚੇਤ ਹੀ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਇਉਂ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਈ। ਆਨੰਦਪਾਲ ਦਾ ਹਾਥੀ ਉਪਰੋਕਤ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਧਮਾਕੇ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਆਨੰਦਪਾਲ ਨੇ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਆਨੰਦਪਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੱਸ ਇਹੀ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਬੇਮੁਹਾਰਾ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਦੌੜ ਪਈ। ਪੂਰੇ ਦੋ ਦਿਨ ਤੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਮਹਿਮੂਦ ਉਸ ਭੱਜ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੌੜ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਧਰ ਜਾ ਕੇ ਛੁਪੀ ਜਾਂ ਬਿਖਰੀ ਪਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛਾ

ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਮਹਿਮੂਦ ਕਾਂਗੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਰਾਜਪੂਤ ਫ਼ੌਜ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਂਗੜਾ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀਅ ਭਰ ਕੇ ਲੁੱਟਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਸੱਤ ਲੱਖ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ, ਸੱਤ ਸੌ ਮਣ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਬਰਤਨ, ਦੋ ਸੌ ਮਣ ਸ਼ੁੱਧ ਸੋਨਾ, ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਮਣ ਕੱਚੀ ਅਸ਼ੁੱਧ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਬੀਹ ਮਣ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਆਦਿ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।[37]

ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਨੰਦਪਾਲ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਿਵਾਏ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸੈਨਿਕ ਦਸਤੇ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਕਤਾ ਕੇ ਆਨੰਦਪਾਲ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ। ਹੁਣ ਸਤਲੁਜ ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਨੰਦਪਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਾ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚਲੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਸ਼ੁੱਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1010-11 ਈ. ਤੱਕ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਇਲਾਕਾ ਕਾਬਲ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ।

1011-12 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਥਾਨੇਸਰ (ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ) ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਰਾਏ ਨੇ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਕਾਬਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਥਾਨੇਸਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਥਾਨੇਸਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਥਾਨੇਸਰ ਦਾ ਰਾਏ ਬਿਨਾਂ ਲੜੇ ਹੀ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਆਨੰਦਪਾਲ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਇਸ ਸੈਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰੇ। ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਬਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬੁੱਤ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗਜ਼ਨੀ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚੁਰਸਤੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਨੰਦਪਾਲ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦੂਜੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਤੱਕ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਮਹਿਮੂਦ ਇਤਨਾ ਚਲਾਕ ਅਤੇ ਸਿਆਣਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦੋਸਤ ਦੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੰਮੇ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਸੁਪਲਾਈ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਥਾਨੇਸਰ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ।

1012 ਈ. ਵਿਚ ਆਨੰਦਪਾਲ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸਾਥੀ ਵਿਛੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤਿਰਲੋਚਨ ਪਾਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਤਿਰਲੋਚਨ ਪਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭੀਮ ਪਾਲ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹਾਕਮ ਵਜੋਂ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਭੀਮ ਪਾਲ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਲ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਮਹਾਨ ਪੋਰਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਜੈਪਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਨੰਦਪਾਲ ਭਾਵੇਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੜ-ਮਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੀ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜੇ ਅਥਾਹ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਹਾਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਜੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਲੜ-ਮਰਨ ਵਾਲੀ

37. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 32.

ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਜੈਪਾਲ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪਾਲ ਖ਼ੁਦ ਬੜੇ ਬਹਾਦੁਰ ਰਾਜੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹੀ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਾਇਬ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਕੋਲ ਇਕ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਮਰ-ਮਿਟਣ ਵਾਲੀ ਸੈਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਜਿੱਤਣਗੇ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਉਪਰ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਮਰਨਗੇ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਗੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੈਨਿਕ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਧਰ ਜੈਪਾਲ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਨੰਦਪਾਲ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਹੀ ਭਰ ਸਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਧਰਮ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਤ ਦੇ ਬਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਹੀ ਭਾਰੂ ਸੀ। ਸਿਤਮ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਰਸਵਤੀ ਪਾਰ ਦੇ ਬਰਾਹਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਹਮਣ ਤਾਂ ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਬਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹਾਕਮ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵੱਲ ਹੀ ਝਾਕਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਹੀਂ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀਆਂ ਹੀ ਮਾਂਗਵੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨਾ ਹੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹੇਠ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਜ਼ਾਬਤਾਦਾਰ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲਾਲੋ-ਲਾਲ ਹੋਏ ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ, ਕੱਖਾਂ-ਕਾਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਵੇਖਦੀ ਤਾਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਕਮਾਂਡ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਿਖਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਅਤੇ ਗੁੰਦਵੀਂ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਭੱਜ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਗੱਖੜ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਬਿਨਾਂ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਏ ਦੇ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਟੈਂਟ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਆਨੰਦਪਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਸੈਨਾ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਜੇਕਰ ਆਨੰਦਪਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਸ਼ਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਪਰਤੀ ਹਮਲਾਵਰ ਰੁੱਖ ਨਾ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਦਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਜੈਪਾਲ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਕਾਬਲ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੱਲਰ (ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਮੋਢੀ) ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਵੈਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਖਿਆਲ ਉਸ ਦਾ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੌਕਾ ਲੱਗੇਗਾ ਉਹ ਕਾਬਲ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਸੁਬਕਤਿਗਿਨ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਹੱਲੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੈਹਿੰਦ ਤੋਂ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਜੈਪਾਲ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪਾਲ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਮਦਦ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, 1009-10 ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਉਹੀ ਆਨੰਦਪਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਉਪਰ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਥਾਨੇਸਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪਾਲ ਖ਼ੁਦ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਟਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਆਨੰਦਪਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਾਜਸੀ ਪਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪੈਰ ਲੱਗ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਭੀਮਪਾਲ ਨੇ ਉਹੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬਦਲਾ ਲਊ ਨੀਤੀਆਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1012-13 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖ਼ਤਮ

ਕਰਕੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੌਰੀਆਂ, ਤੁਗਲਕਾਂ, ਖਿਲਜੀਆਂ, ਲੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਐਸਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੱਬ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਗੌਰੀ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਕੁਤੁਬਦੀਨ ਐਬਕ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬੱਸ ਵਾਪਰੀ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਕੁਤੁਬਦੀਨ ਐਬਕ ਦਾ ਗੌਰੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਨਾ ਵੀ ਇਕ ਅੱਚਨਚੇਤ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਗੌਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਗੱਖੜਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਅਮੀਰ ਇਧਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਨ ਸਭ ਨੇ ਇਕ ਮੱਤ ਹੋ ਕੇ ਕੁਤਬ ਦੀਨ ਐਬਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹ ਗੌਰੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਚੋਣ ਇਤਨੀ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।[38] ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਾਜ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕੁਤਬਦੀਨ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਪੋਲੋ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ 1206 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1210 ਈ. ਤੱਕ ਹੀ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੁਝ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਤਦ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਕੁਤਬਦੀਨ ਦੇ ਪੈਰ ਅਜੇ ਜੰਮੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਰਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨਾਲਾਇਕ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਰਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸੁਲਤਾਨ ਘੋਸ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕੁਤਬਦੀਨ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਜਰਨੈਲ ਅਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਰਾਮ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਆਪਣੀ ਨਾਲਾਇਕੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਲਤਮਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਾ, ਸ਼ਾਹੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣਨ ਦਾ ਜੋ ਮਾਣ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਲਤਮਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਅਲਤਮਸ਼ ਤੋਂ ਰਾਜ ਖੋਹਣ ਲਈ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤਾਈ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।[39] ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪੂਰੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਤਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਦ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲਾਹੌਰ, ਬਠਿੰਡਾ, ਘੁੜਾਮ, ਮੁਲਤਾਨ ਆਦਿ ਜਿਹੜੇ ਸੈਨਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸਨ, ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਲਤਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਉਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕੁਤਬਦੀਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬਣੀ ਸੀ ਉਹ ਸਭ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲੋਧੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਕਲ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਬੜੇ ਹੀ ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਸੀ।[40] ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਲੋਧੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਿੱਲੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਲਾਕਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤਰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਪੰਜਾਬ, ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਭਰਤੀ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਪਰਾਂਤ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨੌਜੁਆਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਪਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ

38. ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਿੱਝਰ ਦਾ ਲੇਖ 'ਮਮਲੂਕ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ' ਪੁਸਤਕ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ.), *ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.)*, ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988, ਪੰਨਾ 99.
39. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 101.
40. ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਲੇਖ 'ਸੱਯਦਾਂ ਤੇ ਲੋਧੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ' ਪੁਸਤਕ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ.), ਪੂਰਵਅੰਕਤ, ਪੰਨਾ 176.

ਦੇ ਪਠਾਣ, ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਦੇ ਬਲੋਚ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ, ਜੰਗਜੂ ਤਾਂ ਹੈਨ ਹੀ ਸਨ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲਣ-ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਐਸੀ ਫ਼ੌਜੀ ਭਰਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਰਾਂਤ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਹੇਠ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇੱਥੇ ਵਲੀ ਅਹਿਦ ਜੈਸਾ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਨਿਗਰਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਕਾਬਲ ਜਰਨੈਲ ਇੱਥੇ ਤਾਇਨਾਤ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਛਾਉਣੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਘੁੜਾਮ (ਘੱਗਰ) ਤੱਕ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪੂਰੀ ਲੜੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੈਨਾ ਰੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਇਸ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਘੁੜਾਮ, ਸੁਨਾਮ, ਸਮਾਣਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਸਰਹਿੰਦ, ਰੋਪੜ, ਕਾਂਗੜਾ, ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਸ਼ੇਰ ਕੋਟ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਭੇਰਾ, ਵੈਹਿੰਦ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਸੈਨਿਕ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਇਤਨੇ ਸੈਨਿਕ ਕੇਂਦਰ, ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰਾਂਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲਤਾਨਾ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[41]

ਸੈਨਾ ਪੱਖੋਂ ਇਤਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਿੱਲੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਧੀਨ ਸੂਬਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੋਰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੀ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਮਲੇ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗਰਤ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਪਰਭਾਵ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਪਰਬੰਧਕੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਲਤਾੜ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਪਰਾਂਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਪਰਾਂਤ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੋਚੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਫਾ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਫਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਲਗਾਤਾਰ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦਾ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਜੂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਵਸ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਜਾਂ ਵਿਚ, ਨਿੱਤ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ, ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ, ਲੜਾਈਆਂ ਦੀਆਂ , ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀਆਂ, ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਾ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਭਾਵ ਕਿ ਲੋਕ ਲੜਾਕੇ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਜੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਖੇਤਰਾਂ ਨੇ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਦੂਜਾ ਮਾੜਾ ਪਰਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਡਰਪੋਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਾਸ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ' ਜਾਂ 'ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ' ਆਦਿ ਕਹਾਉਤਾਂ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਪਨਪਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜੰਗਜੂ ਸਪਿਰਟ ਤਾਂ ਭਰੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਜੁੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਦਾਵਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਮੋਟਾ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰਕੇ। ਉਸ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਗਵਰਨਰ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਅਮੀਰ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਦਾਲ ਨਹੀਂ ਗਲੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

---

41. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਪੂਰਵਅੰਕਤ (ਭੂਮਿਕਾ), ਪੰਨੇ XVI and XXI.

# ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਵਸਥਾ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ 1489 ਈ. ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ 1517 ਈ. ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ 1526 ਤੱਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਲੋਧੀ ਹਾਕਮ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਿਕ ਤਾਕਤ ਖੜੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਭੂਗੋਲਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਸਨ : ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਗਵਰਨਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਉਪਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਤਾਲਮੇਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੇਰਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਉਪਰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਇੱਥੇ 1469 ਈ. ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕੁਤਬਦੀਨ ਲੰਗਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਲੰਗਾਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੋਧੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ 1502 ਤੱਕ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ਾਹ 1525 ਤੱਕ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਫਰਵਰੀ, 1530 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬਾ ਵੀ ਕਾਮਰਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।[1] ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਮਰਾਨ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਲੰਗਾਹ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[2]

ਲਾਹੌਰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਤਾਤਾਰ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬ ਉਪਰ ਇਕ ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ।[3] ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਖਾਲਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਬਦਾਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸੀ। ਇਹ ਖਾਲਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਘੱਗਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ

---

1. ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ, *ਖ਼ੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼* (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਪੰਨੇ 291-94.
2. ਅਹਿਮਦ ਯਾਦਗਾਰ, *ਤਾਰੀਖ-ਏ-ਸਾਲਾਤੀਨ-ਏ-ਅਫ਼ਗਾਨਾ*, ਇਲੀਅਟ ਐਂਡ ਡਾਊਸਨ, ਕਲਕੱਤਾ, 1955, ਪੰਨਾ 59.
3. ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਲੇਖ 'ਸੱਯਦਾਂ ਤੇ ਲੋਧੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ' ਪੁਸਤਕ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ.), *ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1000-1526 ਈ.)*, ਪਟਿਆਲਾ, 1988, ਪੰਨਾ 177.

ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਜਾਮ (ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ) ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਪਾਣੀਪਤ ਤੋਂ ਤਕੜੀ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ। ਤਾਤਾਰ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੇ ਅੰਬਾਲੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਮਰ ਖ਼ਾਨ ਸਰਵਾਨੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੈਦ ਖ਼ਾਨ ਸਰਵਾਨੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਉਮਰ ਖ਼ਾਨ ਸਰਵਾਨੀ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਹੀ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੇ 1500 ਈ. ਵਿਚ ਤਾਤਾਰ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਦੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਸਦਕਾ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਉਹ ਅਫ਼ਗਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਾ ਭੇਰਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੇ ਪਰਗਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

21 ਨਵੰਬਰ, 1517 ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘੁਮੰਡੀ ਵਰਤਾਓ ਕਾਰਣ ਅਫ਼ਗਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।[4] ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਇਕ ਤਕੜਾ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਚੁਗਲੀਆਂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਆਪ ਨਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਹੋਰ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਦੀ ਵੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ। ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਾਬਲ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਜਿਹਲਮ ਤੱਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਪਾਰ ਦਾ ਭੇਰਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਪਰਾਂਤ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।[5] ਇਹ 1519 ਈ. ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। 1520 ਈ. ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਬਰ ਜਿਹਲਮ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਫੀ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਉਂ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਉਤਸੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਾ ਚਾਚਾ ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਵੀ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਸੰਢ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖਤ ਆਪ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

1523 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਿਹਾਰ ਖ਼ਾਨ, ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਨ ਨੂਰਾਨੀ ਅਤੇ ਮੁਬਾਰਕ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ। ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਲੜੇ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਬਾਬਰ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਭੇਜੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।[6] ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਰਾਂਤਾਂ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਾਬਰ ਅੱਗੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਵਧਿਆ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਕੇ ਕਾਬੁਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ।

ਨਵੇਂ ਪਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਰ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਮੀਰ ਅਬਦੁਲ ਅਜੀਜ਼ ਨੂੰ; ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੂੰ; ਸਿਆਲਕੋਟ ਖੁਸਰੋ ਕੋਕਲਤਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਤਾਜੂਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਤਾਂ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਮਿਲ

---

4. ਮਜੂਮਦਾਰ, ਰੇਅ ਚੋਧਰੀ ਅਤੇ ਦੱਤ, *ਭਾਰਤ ਦਾ ਬ੍ਰਿਹਤ ਇਤਿਹਾਸ*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ 64.
5. See also, Banerji, *Enolution of the Khalsa*, Vol. 1, Calcutta, 1962, p. 28.
6. S. R. Sharma, *op. cit.*, p. 179.

ਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਮੁੜ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਹਿਤ ਉਸ ਨੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਸਨ ਪਰ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਭੱਜ ਕੇ ਕਾਬੁਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਬਾਰੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚਲੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਿਰਫ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਹੀ ਠਹਿਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾ ਕੇ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਇਕੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਫਗਾਨ ਸਰਦਾਰ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋਣਾ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਜਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਵੀਂ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਜੁੜਵੀਂ ਤਾਕਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਨਾ ਸਕੇ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਜਰਨੈਲਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ-ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਬਰ 1525 ਈ. ਵਿਚ ਫਿਰ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ।

ਬਾਬਰ ਨੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ, ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਲੜਾਈ ਕੀਤੇ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਲਾਗਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲੈਣ ਬਾਅਦ ਬਾਬਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 21 ਅਪਰੈਲ, 1526 ਨੂੰ ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗਹਿਗੱਚਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅੱਧੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਜੇਤੂ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਲਾਹੌਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਮੀਰ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਦੋ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮੀਰ ਯੂਨਸ ਅਲੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ 1529 ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਕਾਮਰਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਹੀ ਸਾਲ ਕਾਮਰਾਨ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਯਾਦਗਾਰ ਬਾਬਰ ਦੀ ਇਸ ਸਰਕਾਰੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਕਹਿਲੂਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਾਬਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੱਤ ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਇਕ ਸੌ ਵੀਹ ਸੇਰ ਸੋਨਾ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਰੰਗਦਾਰ ਝੰਡੇ-ਝੰਡੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੱਚੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਧੂੜ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਹਾਥੀ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਹੋਏ, ਮਧੁਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਖੜਕਦੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਹੋਏ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫਲਾ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੂਰ ਤੀਕ ਖੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਚੀ ਉਚੀ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਨਾਅਰੇ ਗੁੰਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੋਂ ਦੀ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਵਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਗਰੀਬ ਲੋਕ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਸਕਣ।[7]

1530 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਕਾਮਰਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਿਹਾ।[8] 1539 ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਹੁਮਾਯੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕਾਮਰਾਨ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇੱਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ 1520 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1526 ਈ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਭੇਰਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੂਈ ਤੱਕ ਵੀ ਨਾ ਛੇੜੀ ਜਾਵੇ।[9] ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਜੋਂ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੇ ਨੱਕ, ਕੰਨ ਕਟਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।[10] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਥੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਮੁਲਵਾਨ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਛੇੜਖਾਨੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਰ ਦੇ ਇਕ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸੈਦਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ) ਦੇ ਨਗਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਾਬਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਿਰੀ ਜਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

> "ਹੇ ਲਾਲੋ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਬਰ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਜੰਞ ਅਰਥਾਤ ਜ਼ਾਲਮ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਝੂਠ ਹੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਮੋਹਰੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣ ਤਾਂ ਧਾਰਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਖ਼ੁਦਾ ਅਲਾਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਰ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖ਼ੂਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਟਿੱਕੇ ਹੀ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਧਮਕਾ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਜਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਮਾਰ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਪਾਸੇ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਤੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ?
>
> "ਇਹ ਉਜਾੜਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਪਟੀਆਂ ਅਤੇ ਚੀਰ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਚੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਧੂਰ ਸੋਂਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿਰ ਹੁਣ ਮੁੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਘੱਟਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਐਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਬਾਹਰ ਬੈਠਨ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਮਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਸਨ

---

7. ਅਹਿਮਦ ਯਾਦਗਾਰ, ਪੰਨਾ 59, ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦਾ ਸਿੱਖਸ*, ਵਾਲਿਊਮ 1, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ, 1994, ਪੰਨਾ 22.
8. ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਨ ਹਿਸਟਰੀ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969, ਪੰਨਾ 9.
9. 'Memoirs of Babur' as quoted by Sri Ram Sharma, *Mughal Empire in India*, Agra, 1974, p. 16.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 380.

ਅਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੀਰੇ, ਮੋਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫਲਾਂ ਅਤੇ ਮੇਵਿਆਂ ਨਾਲ ਪਲਦੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰੱਸੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਮੋਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਲਾਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਰ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਸਭ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਦੇ ਨੇਮ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ। ਸਭ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਅਲਾਪ ਰਹੇ ਹਨ।" (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 417)

ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਸੂਈ ਤੱਕ ਵੀ ਨਾ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਹਮਲਾਵਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਕਥਨੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਗਯਾਨ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਧਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਨੇਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਧੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੇ ਰਤਨਾਂ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਣੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਬੌਧਿਕ ਨੇਤਾ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕਥਨ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਦਰਦਨਾਕ ਬਿਆਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਨ।

# ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਨਿਕਟ-ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਸਰੋਤ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 70-80 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਖਤ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਪਲਭਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਭਰਮ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਐਸਾ ਫਸੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਮੰਨ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਦੀਰਘ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਥਨ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ) ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਨ 1823 ਈ. ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਵਿਦਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰ-ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੁਧਰੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਇਸ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਨਵੀਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਚਰਿੱਤਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ 1610 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1628 ਈ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਲਿਖਤ ਸਾਡੇ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕੋ-ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਪਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨੇ ਕਾਫੀ ਉਲਝਣਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਣ।

ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਸੰਤਾਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪਰਚਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਦਰੁੱਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 1581-1640 ਈ. ਦਾ ਸੀ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 36 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲਗਭਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ

ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਇਕ ਤੱਥ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖੜਾ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਵਾਦ ਪੂਰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਚਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਲਿਖਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਭੱਟ। ਦੂਜੀਆਂ ਉਹ ਜੋ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ, ਹਰਿ ਜੀ, ਚਤੁਰਭੁਜ ਅਤੇ ਹਿੰਦਾਲੀਏ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਕਲਪ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਅਤੇ ਭੱਲਾ ਨੇ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਰੋਧ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆ ਲਿਖਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਵਿਰੋਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਅਲੱਗ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰੱਬ ਨੂੰ ਇਕ ਜਿਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਮਨੁੱਖ ਮੰਨ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰੱਬ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਅਤੇ ਰੂਪਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਰੋਧ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ-ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੌਸਮ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦਲੀਲ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਵੀ ਤਾਂ ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਫਿਰ ਮੌਸਮ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਲਿਆ ਗਿਆ? ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ-ਦਿਵਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ-ਦਿਵਸ ਕਰਮਵਾਰ ਜੇਠ ਅਤੇ ਹਾੜ ਦੀ ਕੜਕਦੀ ਗਰਮੀ ਵਾਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੌਸਮ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮੁਤਾਬਕ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ? ਅਜਿਹੀ ਦਲੀਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰਣਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੁਕਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਤਿਉਹਾਰ ਤਾਂ ਮੌਸਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਪੁਰਬ ਮੌਸਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਸੰਮਤ 1526 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ 1469 ਈ. ਵਿਚਾ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਤਕਰੀਬਨ 52-53 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤਰਿਪਤਾ ਜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਟਵਾਰੀ ਦੀ ਅਤੀ ਅਹਿਮ ਪਦਵੀ ਉੱਪਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸਿਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ 1947 ਈ. ਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਦਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ

1. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, 'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਪਰਖ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972, ਪੰਨਾ 12; ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ, *ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿੱਥਿਆ*, ਜਲੰਧਰ 1866; ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰ ਖ਼ਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ ਪਹਿਲੀ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891, ਪੰਨਾ 50 ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ, *ਵਸਾਖ ਨਹੀਂ ਕੱਤਕ*, ਦਿੱਲੀ, 1970.

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਹੱਤਵਹੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਹਾਇਕ ਯੋਗਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅੱਛੇ ਮਾਹੌਲ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹਰ ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਤਕੜਾ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੜਹੇਲ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਫਲਸਫਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇੰਚਾਰਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚ-ਪੱਧਰ ਦੀ ਬੌਧਿਕ-ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਅਣਪੜ ਜਾਂ ਘੱਟ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਮੋਦੀ ਖਾਨੇ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਆਪਣੀ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਰਸੂਖ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਵਾਲੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਸੰਸਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ, ਅੱਛੀ ਨੌਕਰੀ ਦਿਵਾਉਣਾ, ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਮਹਾਨ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇ ਕੰਮ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਪ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਦੇ ਇਕਾਂਤ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਰਮਣੀਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਆਪ ਇਕ ਦਿਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਕਈ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਘਰ ਨਾ ਪਰਤੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਸੰਸਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਦਾ ਰਮਣੀਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਤ ਅਸਥਾਨ ਆਪ ਲਈ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਆਪ ਲਈ ਅਗਮੀ ਇਲਹਾਮ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ 30 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਤਕਰੀਬਨ 1499 ਈ. ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਆਪ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਅਰਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਛਾਣਿਆ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਸਲਿਮ ਨੀਯਮਾਂ ਨੂੰ। ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਇਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗੰਭੀਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੰਭੀਰਤਾ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਦੌਰਿਆਂ ਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ ਦੌਰਿਆਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਿਖੜੇ ਰਾਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪੈਦਲ ਚੱਲਣ ਸਮੇਂ ਆਮ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਝੱਲਣਾ, ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਣਾ, ਸਰਦੀ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ, ਜੰਗਲਾਂ ਜਾਂ

ਰੇਗਸਥਾਨਾਂ ਜੈਸੇ ਭਿਆਨਕ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਪਰਮਾਣੀਕ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਹੈ ਜੁਲਿਫਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਦੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

*ਪਹਿਲਾ ਬਾਬੇ ਪਾਯਾ ਬਖਸੁ ਦਰਿ ਪਿਛੋ ਦੇ ਫਿਰਿ ਘਾਲਿ ਕਮਾਈ।*
*ਰੇਤੁ ਅੱਕੁ ਆਹਾਰੁ ਕਰਿ ਰੋੜਾ ਕੀ ਗੁਰ ਕੀਅ ਵਿਛਾਈ।*
*ਭਾਰੀ ਕਰੀ ਤਪਸਿਆ ਵੱਡੇ ਭਾਗਿ ਹਰਿ ਸਿਉ ਬਣਿ ਆਈ।*[2]

ਇਹ ਕਵਿਤਾਮਈ ਤੁਕਾਂ ਪਰਤੀਕਾਤਮਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਜੇ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰੀਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਬਣਦਾ ਹੈ : "ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਿਆਰੀ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਸਹਿ ਸਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਪਰ ਬਿਨਾਂ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਸੌਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਮਿਹਨਤ (ਤਪੱਸਿਆ) ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।" ਜੁਲਿਫਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ, "ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਰੜੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਘਟਾਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਘਿਉ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ, ਉਹ ਆਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੌਣਆਹਾਰੀ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿਰਫ ਹਵਾ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ"[3] ਮੁੱਢਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਮੈਲਕਮ ਵੀ ਲਗਭਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।[4] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਘੁੰਮ ਕੇ ਦੇਖੇ। ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀ ਦਿੱਸਿਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਬੇਦਾਂ ਅਤੇ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ, ਸਤਯੁੱਗ ਦੁਆਪੁਰ ਅਤੇ ਤਰੇਤੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਚਿਆ ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਅੰਧੇਰੇ ਅਤੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਕੜਿਆ ਦਿਸਿਆ।[5]

"ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਮਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ, ਰਿਖੀਆਂ, ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ, ਭੈਰੋਆਂ, ਖੇਤਰੀ ਸਾਧਾਂ, ਗੰਧਰਵਾਂ, ਅਪਸਰਾਂ, ਕਿੰਨਰਾਂ, ਜੱਖਾਂ, ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਰਾਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸਭ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਨ।"[6]

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸਾਰੀ ਧਿਰਥਵੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੌਆਂ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਦੇ ਚੇਲੇ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿੱਧ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।[7] ਫਿਰ ਬਾਬਾ ਮੱਕੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੇਸ ਨੀਲੇ ਬਸਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੋਟਾ, ਕੱਛ ਵਿਚ ਕਿਤਾਬ ਪਕੜੀ ਹੋਈ, ਲੋਟਾ ਅਤੇ ਬਾਂਗ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਹੇਠ ਵਿਛਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫੂੜ੍ਹੀ ਵੀ ਸੀ। ਮੱਕੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਮਸੀਤ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ ਜਿੱਥੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਹੋਏ ਹਾਜੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਹਿਰਾਬ (ਮੱਕੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ

---

2. *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ*, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 24ਵੀਂ।
3. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀਜ" (ਸੋਰਸਜ਼ ਔਨ ਦਾ ਲਾਈਫ ਐਂਡ ਟੀਚਿੰਗਜ਼ ਆਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ) ਦ ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪਰੈਜ਼ੈਂਟ, ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969, ਪੰਨਾ 45.
4. He began, from this period, to practise all the austerities of a holy man and, by his frequent asbtraction in the contemplation of the divine being, and his abstience and virtue, he soon acquired great celebrating through all the countries into which he travelled."

   Malcolm, *Sketch of the Sikhs*, London, 1812, p. 16.
5. *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ*, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 25ਵੀਂ।
6. *ਉਕਤ*, ਪਉੜੀ 26ਵੀਂ।
7. *ਉਕਤ*, ਪਉੜੀ 28ਵੀਂ।

ਅਸਥਾਨ) ਵੱਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਅਣਜਾਣੇ, ਪੈਰ ਕਰ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਲੱਤ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਉਸ ਤਰਫ ਕਰ ਦਿਓ ਜਿਸ ਤਰਫ਼ ਮੱਕੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਪਕੜ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੈ?[8] ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੈ ਉਹ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਹੈ। ਮੱਕਾ ਫਿਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ੁਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮੱਕੇ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰਫ਼ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕੀ ਇਧਰ ਖ਼ੁਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲੱਭਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਬਹਿਸ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ, ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਗਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਬਹਿਸ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ "ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ?" ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਲੰਮੀ-ਚੌੜੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਤਦੇ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਨਹੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਤੁਰਕੀ, ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਇਰਾਨੀ ਕੋਲੋ ਹਿੰਦੂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਜਵਾਬ ਦੇ ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ "ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਭ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭੈੜੇ ਕਰਮ ਉਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਦਰਗਾਹ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਢੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਮਾਨ ਕੁਸੰਭੜੇ ਦੇ ਰੰਗ ਜਿਨਾਂ ਕੱਚਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਰੰਗ ਧੋਤੇ ਤੋਂ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਇਮਾਨ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਚੁਗਲੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਅਰਥਾਤ ਰਾਮ ਅਤੇ ਰਹੀਮ ਅਸਲ ਥਾਂ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਹੋਏ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਨ।"[9] ਮੱਕੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦਿਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚਰਨ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ।

*ਧਰੀ ਨੀਸਾਣੀ ਕਉਸਿ ਦੀ ਮਕੇ ਅੰਦਰਿ ਪੂਜ ਕਰਾਈ।*[10]

"ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਬਗਦਾਦ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਠਹਿਰਾਅ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਸਮੇਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਲ ਰਬਾਬੀ ਮਰਦਾਨਾ ਸੀ।" ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ 'ਅਕਾਲ ਰੂਪ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਿਰਫ ਵਡਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਜਿਸ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰਕ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੱਕੇ ਅਤੇ ਬਗਦਾਦ ਦੀ ਇਕ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਯਾਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਾਧਾਰਨ ਨੇਤਾ ਦਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਰੱਬੀ ਜੋਤ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਗਿਆਨ ਪਸਰਿਆ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੂੰ 'ਅਕਾਲ ਰੂਪ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। "ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਜਦੋਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਿਵਾਜ਼ਿ ਕਰ ਕੇ ਬਾਂਗ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ

8. ਉਕਤ, ਪਉੜੀ 32ਵੀਂ।
9. ਉਕਤ, ਪਉੜੀ 33ਵੀਂ।
10. ਉਕਤ, ਪਉੜੀ 34ਵੀਂ।

ਨਗਰੀ ਦਾ ਪੀਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਪੀਰ ਨੇ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਫਕੀਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਪੀਰ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਦਸਤਪੰਜਾ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਕੀ ਹੈ? ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਝੂਠ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰੱਬ ਦਾ ਉਹ ਫਕੀਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੈ।"[11]

"ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ, ਉਸ ਪੀਰ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਫਕੀਰ ਤਾਂ ਅਗੰਮੀ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਾਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਰਿੜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਸਮਝ ਲੈਣ ਬਾਅਦ ਉਸ ਪੀਰ ਨੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨਾਲ ਫੇਰ ਦਸਤਪੰਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇਹੀ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਾਸ ਉਸ ਪੀਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਅਜਿਹੀ ਕਰਾਮਾਤ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਤਾਲ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕੜਾਹੀ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਅਤੇ ਹਰ ਖੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕੱਚੀ ਰਸਦ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਪਰਸ਼ਾਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜੋ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਗਿਆਨ ਸੀ ਉਹ ਛੁਪਾਇਆ ਨਹੀਂ ਛੁਪਦਾ ਸੀ।"[12]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਦੁਨੀਆਵਿਆਪੀ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਹੋਏ ਬੜੇ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਹੈ: "ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮੱਕਾ, ਮਦੀਨਾ ਅਤੇ ਬਗਦਾਦ ਆਦਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਭ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਉਰਾਸੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੇ ਫਲਸਫਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨੌਂਏਂ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ 'ਸਤਿਨਾਮੁ' ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾ ਦੱਤਾ ਸੀ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਰਾਕਸ਼ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਦਰਸਾ ਕੇ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜੋ ਮੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰਿਆ ਇਹ ਆਨੰਦ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।"[13]

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਮੁਤਾਬਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਪਰਵਾਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਵਰਨਣ ਹੈ ਉਹ ਉਪਰ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਕੇ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ) ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ (ਯਾਤਰਾ) ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ 34 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਰਥਾਤ ਫੱਗਣ, ਸੰਮਤ 1556 ਬਿ.[14] ਮੁਤਾਬਕ ਮਾਰਚ, 1499 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪਰਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ: ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲਾ ਅਸਥਾਨ, ਫਤਿਹਾਬਾਦ, ਸੁਲਤਾਨ ਵਿੰਡ,[15] ਖਾਲੜਾ, ਲਾਹੌਰ, ਐਮਨਾਬਾਦ, ਸੀਓ ਕੇ, ਸਾਹੋ ਕੇ, ਪਸਰੂਰ, ਛਾਂਗਾ-ਮਾਂਗਾ, ਕਸੂਰ, ਚੂਹਣੀਏ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਆਏ।[16] ਇੱਥੋਂ ਬਾਂਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਪਿਹੋਵੇ, ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ, ਕਰਨਾਲ, ਹਰਿਦੁਆਰ, ਦਿੱਲੀ, ਬਨਾਰਸ, ਪਟਣਾ, ਰਾਜਗਿਰੀ, ਗਯਾ, ਮਾਲਦਾ, ਬਲੁਵਾ ਕੁੰਡ, ਧੁਬੜੀ, ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ, ਸਨਾਰਗੜ੍ਹ, ਜਬਲਪੁਰ, ਭੁਪਾਲ, ਝਾਂਸੀ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਭਰਤਪੁਰ, ਗੁੜਗਾਵਾਂ, ਝੱਜਰ, ਨਾਰਨੌਲ, ਜੀਂਦ, ਕੈਥਲ, ਸੁਨਾਮ, ਸੰਗਰੂਰ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਮਤ 1562 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ 1505 ਈ.[17] ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ (ਯਾਤਰਾ) ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਪਰਵਾਣ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ

---

11. *ਉਕਤ*, ਪਉੜੀ 35ਵੀਂ।
12. *ਉਕਤ*, ਪਉੜੀ 36ਵੀਂ।
13. *ਉਕਤ*, ਪਉੜੀ 37ਵੀਂ।
14. *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ ਪਹਿਲੀ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891 ਈ., ਪੰਨਾ 66.
15. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 66.
16. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 72.
17. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 95.

ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤਵਾਰੀਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਉਦਾਸੀ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਮਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਸੱਤ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 1505 ਈ. ਦੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਸਰੀ ਯਾਤਰਾ (ਉਦਾਸੀ) ਤੇ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ। ਇਹ ਉਦਾਸੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ, ਸਰਸਾ, ਬੀਕਾਨੇਰ, ਅਜਮੇਰ, ਪੁਸ਼ਕਰ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਕੋਡਾਈ ਕੈਨਾਲ, ਮਦਰਾਸ, ਪਾਂਡੀਚੇਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ, ਵਾਪਸ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਬੜੋਦਾ, ਸੂਰਤ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਭਾਵਨਗਰ, ਗਾਯਕਵਾੜ, ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ, ਗਿਰਨਾਰ ਪਰਬਤ, ਦੁਆਰਕਾ, ਅਮਰਕੋਟ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਤੁਲੰਬਾ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।[18]

ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਮਤ 1571 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 1514 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਲਾਨੌਰ, ਸੁਜਾਨਪੁਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਦਸੂਹਾ, ਪਾਲਮਪੁਰ, ਕਾਂਗੜਾ, ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਮੰਡੀ, ਰਵਾਲਸਰ, ਚੰਬਾ, ਕਹਿਲੂਰ, ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ, ਰੋਪੜ, ਸਿਆਲਬਾ, ਪਿੰਜੌਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ, ਡਿਗਸਈ, ਸਿਰਮੌਰ, ਚਕਰਾਤਾ, ਹੇਮਕੁੰਟ, ਬਦਰੀਨਾਥ, ਰਾਣੀਖੇਤ, ਅਲਮੋੜਾ, ਨੈਨੀਤਾਲ, ਨਾਨਕਮੱਤਾ, ਪੀਲੀ ਭੀਤ, ਰੀਠਾ ਸਾਹਿਬ, ਗੋਰਖਪੁਰ, ਲਖੀਮਪੁਰ, ਨੇਪਾਲ, ਤਿੱਬਤ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਆਦਿ ਪਰਬਤੀ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਲੂ, ਜੰਮੂ, ਮਨਕੋਟ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।[19]

ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਜੋ 9 ਫੱਗਣ, ਸੰਮਤ 1574 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 1517 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਦੌਰਾਨ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਰੋਹਤਾਸ, ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ, ਸੱਖਰ, ਭੱਖਰ, ਰੋੜੀ, ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ, ਲੜਕਾਣਾ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ (ਸਿੰਧ), ਠੱਟਾ, ਕਰਾਚੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜੇਦਾ, ਮੱਕਾ, ਮਦੀਨਾ, ਬਗਦਾਦ, ਬੁਖਾਰਾ, ਸਮਰਕੰਦ, ਕਾਬੁਲ, ਹਜਾਰਾ, ਜਲਾਲਾਬਾਦ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ, ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਾਪਸ ਗੁਜਰਾਤ, ਐਮਨਾਬਾਦ (ਦੂਜੀ ਵਾਰ) ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਵਾਪਸ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।[20]

ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਉਸ (ਨਾਨਕ) ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਭਾਰਤੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਪਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖੇ; ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ, ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਕੀਤੇ।"[21]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੁਗ਼ਲ ਹਮਲਾਵਰ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬਾਬਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਹੋਰ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ[22] ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ (ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਖੀਰਲੇ) ਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਤੱਕ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸੱਚੇ

18. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 96-111.
19. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 111-139; ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਪਟਿਆਲਾ, 1990, ਪੰਨਾ 693.
20. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 139-163, ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਮੈਲਕਾਮ ਵੀ ਦੇਖੋ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 15.
21. "He travelled, perhaps, beyond the limits of India, he prayed in solitude, he reflected on the Vedas and on the mission of Mohamet, and he questioned with equal anxiety the learned priest and the simple devotee about the will of God and the path to happiness." *A History of The Sikhs*, London, 1849, p. 42.
22. See for example Malcolm, *op. cit.*, p. 15; Syad Muhammad Latif, *History of The Panjab*, New Delhi, 1964, p. 249, Gordon, The Sikhs, (1888), Patiala, 1970 (reprint), p. 23; ਹੋਰ ਦੇਖੋ : ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ, *ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ*, ਜਲੰਧਰ, 1867.

ਹਮਦਰਦ ਨੇਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ।
ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ
ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ।[23]

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਣੀ ਸੰਭਵ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘੱਟਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੱਲ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਜਿਹੇ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਕਾਇਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਭੰਡਿਆ :

ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੀ
ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ।[24]

ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਸਫਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਹ ਬਾਣਾ ਜੋ ਉਹ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸੰਸਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਕਸਦ ਸੀ। ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਹੁਣ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਬੇਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਕ। ਰਾਏ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਤੁਰਨ ਸਮੇਂ ਹੀ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਲੱਖਮੀ ਚੰਦ ਜ਼ਰੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਗ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਤੇ ਲੱਖਮੀ ਚੰਦ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜਾਇਦਾਦ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ ਨਗਰੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ। ਤਲਵੰਡੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਛੱਡ ਆਏ ਸਨ। ਉਸ ਉੱਪਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ, ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਉਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜਾਪ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਬੁਲੰਦ ਹੋਈਆਂ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਸੋਦਰ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਦਾ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ :

ਫਿਰਿ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰਪੁਰਿ ਭੇਖੁ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ।
ਪਹਿਰਿ ਸੰਸਾਰੀ ਕਪੜੇ ਮੰਜੀ ਬੈਠਿ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ।
ਬਾਣੀ ਮੁਖਹੁ ਉਚਾਰੀਐ ਹੁਇ ਰੁਸਨਾਈ ਮਿਟੈ ਅੰਧਾਰਾ।
ਗਿਆਨ ਗੋਸਟਿ ਚਰਚਾ ਸਦਾ ਅਨਹਦਿ ਸਬਦਿ ਉਠੈ ਧੁਨਕਾਰਾ।
ਸੋ ਦਰੁ ਆਰਤੀ ਗਾਵੀਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਪੁ ਉਚਾਰਾ।[25]

---

23. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਪੰਨਾ 360.
24. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ ਓਹੀ।
25. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 38ਵੀਂ।

ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਲੰਮੀ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਲਾਗਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅਚੱਲ ਵਟਾਲੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਲੋਕ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ਰਧਾ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਜਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਈਰਖਾ ਹੋਈ। ਉੱਥੇ ਭਗਤੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਭਗਤ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਮਾਇਆ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਇਸੇ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਜੋਗੀ ਨੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈ ਮਾਇਆ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੋਟਾ ਭਰ ਕੇ ਛੁਪਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਭੁੱਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਉਸ ਛੁਪਾਏ ਹੋਏ ਲੋਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਰੇ ਲੋਟੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਖੋਹ ਕੇ ਉੱਥੇ ਰੱਖਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਦਲੇਰੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸਭ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਕਰੋਧ ਆਇਆ।[26]

ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਭਰੇ ਪੀਤੇ ਜੋਗੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਤਕਰਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਇਸ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਣਾ ਲਾਹ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਸਲ ਦੋਸ਼ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਰੀਤ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਈ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਗਰਿਹਸਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਰਿਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੰਗਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ।[27]

ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਰਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਧਮਕਾਉਣ ਲਈ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਹਾਰ ਕੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਇਤਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਪੀਰ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਵੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਹੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਬੇਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿਨਾਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਭਰੇ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਸਕਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਦੇ ਭਰੇ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਚੰਬੇਲੀ ਦਾ ਫੁੱਲ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਟਿਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾ ਸਕਣਗੇ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪੀਰਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਪਸ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨੂੰ ਆ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਗਲਾ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪਿਆ ਅਤੇ ਆਪ 69 ਸਾਲ 10 ਮਹੀਨੇ 10 ਦਿਨ ਦੀ ਉਮਰ ਬਤੀਤ ਕਰਕੇ ਅੱਸੂ ਵਦੀ ਦਸਮੀ ਸੰਮਤ 1596 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 22 ਸਤੰਬਰ, 1539 ਈ. ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ।

## ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪੀ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਕਿਤੇ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਬਹਿਸਾਂ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

26. ਉਕਤ, ਪਉੜੀ 39ਵੀਂ।
27. ਉਕਤ, ਪਉੜੀ 40ਵੀਂ।

ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਵਿਚਾਰ (ਸ਼ਬਦ) ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ ਪਰਤੀਨਿਧ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਸਭ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਤਭੇਦ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਸੋਚਣੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਹੀ ਫਿਰਕੇ ਸਨ : ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਦੋਹਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਸੀ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਫਿਰਕੇ ਹੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਉਤਮਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿਚ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਾਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੀ ਸੰਤਾਨ ਦੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ :

*ਏਕ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਕਰਿ ਦੇਖਹੁ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਈ ਜੀਉ ।*[28]

2. **ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇਕ ਹੈ :** ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰਚਾਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇਕ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਜੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਭੈ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ; ਉਹ ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[29]

ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਸਾਜੀ ਹੋਈ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਵੇਦ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਲੋਕ ਇਸ ਭਵਜਲ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਉੱਪਰ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[30] ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਦਿੱਸਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ।[31] ਉਹ ਸਭ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।[32]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ।

---

28. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 30.
29. ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
30. ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ। ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ।
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਏ। ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਨਿਰਮਏ।
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਬਦਿ ਉਧਰੇ। ਓਅੰਕਾਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਰੇ।
ਓਨਮ ਅਖਰ ਸੁਣਹੁ ਬੀਚਾਰੁ। ਓਨਮ ਅਖਰੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰੁ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 929-30.
31. ਤੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਨਾਹੀ ਸਿਰਿ ਕਾਲਾ।
ਤੂ ਪੁਰਖੁ ਅਲੇਖ ਅਗੰਮ ਨਿਰਾਲਾ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1038.
32. ਪ੍ਰਭੁ ਨੇੜੈ ਹਰਿ ਦੂਰਿ ਨ ਜਾਣਹੁ ਏਕੋ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਬਾਈ।
ਏਕੰਕਾਰੁ ਅਵਰੁ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਨਕ ਏਕੁ ਸਮਾਈ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 930.

3. **ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ :** ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ? ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਮਰਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਪਲਭਦ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਸੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਖ਼ਸ਼ੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਇਹੀ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਜੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਿਰਅਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਿਰਅਕਾਰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਉਸਤਾਦ ਨਿਰਅਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਖ਼ਸ਼ੀ ਪੂਜਾ (Personality Cult) ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਪੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸਿਰਫ ਅਧਿਐਨ (ਸ਼ਬਦ) ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਪਾਸੇ ਅੰਧਕਾਰ ਹੀ ਅੰਧਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।[33] ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਹਿਰੀ ਤੋਂ ਗਹਿਰੀ ਸੂਝ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਹੀ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਕੇ ਬਊਲਾ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਸੁਭਾਗ ਨਾਲ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।[34] ਜਗਤ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਥਾਪਤ ਹੈ; ਚਹੁੰਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮੇਤ ਪਾਤਾਲ ਦੇ, ਉਸੇ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਸੱਚੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ, ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਿਸੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[35] ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।[36] ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੂਰਜ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਹੇ ਅਉਧੂ! ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ।[37] ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਕਿ "ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?" ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਸੱਚੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।[38] ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੀ ਕਰਣੀ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸੂਝ ਬਖ਼ਸ਼ਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫਸਣ ਵਾਲਾ ਗੁਬਾਰ ਹੀ ਹੈ।[39] ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ

---

33. ਬਾਝੁ ਗੁਰੂ ਗੁਬਾਰੁ ਹੈ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਬੂਝ ਨ ਪਾਇ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 55.
34. ਸਬਦੁ ਗੁਰ ਪੀਰਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨੰ।
ਪੂਰਾ ਬੈਰਾਗੀ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਗੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਮਨੁ ਮਾਨੰ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 635.
35. ਚਹੁ ਦਿਸਿ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰਾ ਚ ਹੁ ਦਿਸਿ ਨਾਮੁ ਪਤਾਲੰ।
ਸਭ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭ ਸਾਚਾ ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਬੈਆਲੰ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1275.
36. ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 943.
37. ਸਬਦਿ ਸੂਰ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਅਉਧੂ ਬਾਣੀ ਭਗਤਿ ਵੀਚਾਰੀ।
ਏਹੁ ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿਆ ਅਉਧੂ ਨਿਕਸੈ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰੀ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 908.
38. ਕਿਆ ਭਵੀਐ ਸਚਿ ਸੂਚਾ ਹੋਇ। ਸਾਚ ਸਬਦੁ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਕੋਇ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 938.
39. ਇਸੁ ਜਗ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਕਰਣੀ ਹੈ ਸਾਰੁ।

..................

ਸਬਦੇ ਗਤਿ ਮਤਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1342.

ਪਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜਪਾਂ ਤੇ ਤਪਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।[40] ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ : "ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਾਂਤਕਾਰੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਤੇ ਨਵ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਿਤ ਸਭੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਸਮੋਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਤਜ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।[41]

4. **ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਜਨਾ :** ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਿਰਨੈਜਨਕ ਫੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਇਸ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਸਿੰਦੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਐਸਾ ਜਟਿਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਹਿਮ ਅਤੇ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਰਚੱਲਤ ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੌ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕਤਾ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਾਂ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸਭ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਜਾਂ ਮਤ-ਭੇਦ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੱਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਬਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਵਰਨ-ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਕੇ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਐਸੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਣਗਿਣਤ ਜੁਗਾਂ ਤੀਕ ਧੁੰਦ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾ ਧਰਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਅਕਾਸ਼ ਸੀ; ਨਾ ਚੰਦ ਸੀ, ਨਾ ਸੂਰਜ ਤੇ ਨਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਸਨ। ਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੋਮੇ ਪਵਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਵਰਗ ਅਤੇ ਨਰਕ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਸੀ, ਜਨਮ-ਮਰਨ ਅਤੇ ਭੈਅ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਧੁੰਦਕਾਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੀ।[42] ਇਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਹ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ।[43] ਇਹ ਹੋਂਦ ਕਦੋਂ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਾ ਕੋਈ ਪੰਡਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।[44] ਇਹ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਇਸ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਖੰਡ, ਬਰਿਹਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਤਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸੇ ਅਦਿੱਖ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।[45] ਅਜਿਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਸਿਰਫ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਦਰਿੜ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[46] ਗਿਆਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਹੀ ਹਵਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ। ਫਿਰ ਇਸ ਪਉਣ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੋਂ ਇਹ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹਰ ਜੀਵ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਖੁਦ ਸਮੋਇਆ

---

40. ਭਨਤਿ ਨਾਨਕੁ ਕਰੇ ਵੀਚਾਰੁ। ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ ਸਿਉ ਧਰੇ ਪਿਆਰੁ।
ਤਾ ਕੋ ਪਾਵੈ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ। ਜਪੁ ਤਪੁ ਸਭੁ ਇਹੁ ਸਬਦੁ ਹੈ ਸਾਰੁ। — *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 1128.
41. *op. cit.*, p. 87.
42. ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ। ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮੁ ਅਪਾਰਾ। — *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 1035.
43. ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਣਾ ਤਾ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ।........ — *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 1036.
44. ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ।........ — *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 4.
45. ਵਿਰਲੇ ਕਉ ਗੁਰਿ ਸਬਦਿ ਸੁਣਾਇਆ। — *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 1036.
46. ਤਾ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਈ। — *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 1036.

ਹੋਇਆ ਹੈ।[47] ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਹੀ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

5. **ਖਾਣ-ਪੀਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ :** ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੱਤ ਪਰਚੱਲਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ। ਜੋ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਹੈ ਉਹ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਨਾਲ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਘਟੀਆ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਰਾਹਮਣ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਪੇਟੇ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਖੰਦੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਭੰਬਲ-ਭੂਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ। ਉਹ ਖਾਣ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਸੀ ਕਿ ਮਾਸ ਖਾਣ ਜਾਂ ਨਾ ਖਾਣ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ ਮੂਰਖ ਲੋਕ ਹੀ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪਾਪ ਜਾਂ ਪੁੰਨ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਗ ਕੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਜਾਂ ਮਾਸ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਨੱਕ ਪਕੜ ਕੇ ਲੰਘਦੇ ਹਨ ਉਹੀ ਬੰਦੇ ਚੋਰੀ ਛੁਪ ਕੇ ਪਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਪ ਕਰਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਾਸ ਖਾਣ ਨੂੰ ਇਹ ਲੋਕ ਇਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਸ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਹੀ ਮਾਸ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਸ ਨਾ ਖਾਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੇ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਮਾਸ ਨਾ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਗੁਣੀ-ਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚੋਰੀ-ਛੁਪ ਕੇ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਮਾਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਬਸੇਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।[48]

ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਮਾਸ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਗਰਭ ਵਿਚ ਹੋਣਾ, ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਬਚਪਨ, ਜੁਆਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਢਾਂਚਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਮਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਔਲਾਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀ ਮਾਸ ਦੀ ਆਪਸੀ ਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬਹਿਸ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[49] ਇਸ ਕਰਕੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਖਾਣਾ ਉਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਧਾ ਜਾਵੇ। ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਧਾ ਖਾਣਾ ਮਾੜਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਧਾ ਖਾਣਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।[50] ਜੋ ਵੀ ਖੁਰਾਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੱਲੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸਮਝ ਕੇ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ।[51] ਜਿਸ ਖਾਣੇ ਦੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਰ ਖਾਣਾ ਮਾੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ।[52] ਜੇਕਰ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਜੀਵ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਮਾੜਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ ਫਿਰ ਤਾਂ ਹਰ ਸਬਜ਼ੀ, ਹਰ ਦਾਣਾ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੋਹੇ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਵਿਚ ਵੀ ਜੀਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[53] ਇਨ੍ਹਾਂ

---

47. ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਵਨਾ ਭਇਆ ਪਵਨੈ ਤੇ ਜਲੁ ਹੋਇ।
ਜਲ ਤੇ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਸਾਜਿਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਤਿ ਸਮੋਇ। — ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 19.
48. ਮਾਸੁ ਮਾਸੁ ਕਰਿ ਮੂਰਖੁ ਝਗੜੇ ਗਿਆਨੁ ਧਿਆਨੁ ਨਹੀ ਜਾਣੈ।......... — ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1289.
49. ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਸਹੁ ਨਿੰਮਿਆ ਮਾਸੈ ਅੰਦਰਿ ਵਾਸੁ।....... — ਉਕਤ, ਪੰਨਾ ਓਹੀ।
50. ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਆਰੁ।........ — ਪੰਨਾ 16.
51. ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪਵਿਤੁ ਹੈ ਦਿਤੋਨੁ ਰਿਜਕੁ ਸੰਬਾਹਿ ॥ — ਪੰਨਾ 472.
52. ਸੋ ਕਿਉ ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰੀਐ ਜਾ ਕੇ ਜੀਅ ਪਰਾਣ ॥
ਤਿਸੁ ਵਿਣੁ ਸਭੁ ਅਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੈ ਜੇਤਾ ਪੈਨਣੁ ਖਾਣੁ ॥ — ਪੰਨਾ 16.
53. ਗੋਹੇ ਅਤੇ ਲਕੜੀ ਅੰਦਰਿ ਕੀੜਾ ਹੋਇ।
ਜੇਤੇ ਦਾਣੇ ਅੰਨ ਕੇ ਜੀਆ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ।
ਪਹਿਲਾ ਪਾਣੀ ਜੀਉ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਕੋਇ। — ਪੰਨਾ 472.

ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜੀਵ-ਹੱਤਿਆ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੀਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੁਆਦ ਵਜੋਂ ਭੋਜਨ ਖਾਣਾ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।[54] ਸੁਆਦੀ ਖਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਜਿੰਨੇ ਸੁਆਦ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਤਨੇ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੋਗ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।[55] ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੋਚ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਧੇਜ ਅਤੇ ਭਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜੀਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਜੀਣ ਲਈ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀ ਹੈ ਤਾ ਖਾਣ ਤੇ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰੋਂ ਝੂਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੇਵੇ ਖਾਵੇ, ਗੁੜ ਖਾਵੇ, ਘਿਉ, ਮੈਦਾ ਖਾਵੇ, ਮਾਸ ਖਾਵੇ, ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ, ਵਧੀਆ ਸੇਜਾਂ ਉਪਰ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ ਕਰੇ, ਭਾਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੇਕਾਰ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਫਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

*ਕਿਆ ਖਾਧੈ ਕਿਆ ਪੈਧੈ ਹੋਇ। ਜਾ ਮਨਿ ਨਾਹੀ ਸਾਚਾ ਹੋਇ।*
*ਕਿਆ ਮੇਵਾ ਕਿਆ ਘਿਉ ਗੁੜ ਮਿਠਾ ਕਿਆ ਮੈਦਾ ਕਿਆ ਮਾਸੁ।* (ਪੰਨਾ-11)

6. **ਫੋਕੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ** : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਫੋਕੀਆਂ ਅਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਜਿਸ ਰਸਮ ਦਾ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਉਹ ਸੀ ਜਨੇਊ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਜਨੇਊ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਜਨੇਊ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਇਕ ਬਰਾਹਮਣ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ ਰਸਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨੇਊ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਟੁੱਟ ਸਕੇ, ਨਾ ਮੈਲਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਨਾ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਜਨੇਊ ਦੇ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਜਤ ਅਤੇ ਸਤ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋਵੇ। ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਬਰਾਹਮਣ ਕੋਲ ਅਜਿਹਾ ਜਨੇਊ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।[56] ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਜਨੇਊ ਕਿੱਥੇ ਹੋਣਾ ਸੀ? ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਚੱਲਤ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਫ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀ ਰਸਮ ਸੀ ਮੜੀਆਂ, ਮਸਾਣਾਂ ਅਤੇ ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦੀ। ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ ਉਸੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਜਨਮ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੜੀ-ਮਸਾਣੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਂਦੀ।[57] ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮੰਗਿਆਂ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪੱਥਰ ਆਪ ਵੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੂਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਡੋਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[58]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋ ਪਰਚੱਲਤ ਰਸਮ ਹੋਰ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਜਾ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ। ਵਿਅਕਤੀ, ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਤੀਰਥਾਂ ਉਪਰ ਨਹਾਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ

---

54. ਬਹੁ ਸਾਦਹੁ ਦੂਖ ਪਰਾਪਤ ਹੋਵੈ ॥ ਪੰਨਾ 1034.
55. ਅਧਿਕ ਸੁਆਦ ਰੋਗ ਅਧਿਕਾਈ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਹਜੁ ਨ ਪਾਇਆ ॥ ਪੰਨਾ 1255.
56. ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ ॥
ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ ॥ ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 471.
57. ਦੁਬਿਧਾ ਨ ਪੜਉ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਹੋਰੁ ਨ ਪੂਜਉ
ਮੜੈ ਮਸਾਣਿ ਨ ਜਾਈ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 634.
58. ਦੇਵੀ ਦੇਵਾ ਪੂਜੀਐ ਭਾਈ ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਆ ਦੇਹਿ।
ਪਾਹਣੁ ਨੀਰਿ ਪਖਾਲੀਐ ਭਾਈ ਜਲ ਮਹਿ ਬੂਡਹਿ ਤੇਹਿ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 637.

ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਹਿਮ ਦੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਖੋਟੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੀਰਥਾਂ ਉਪਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਹੈ?[59] ਮਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਖੋਟ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਤੀਰਥਾਂ ਉਪਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੀ ਪਾਰ-ਨਿਸਤਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ?[60] ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ।[61] ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੀ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਅੰਤਰ-ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਸਾਂ ਪੁਰਬਾਂ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਰਫ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਦਾਨ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਪਰਾਰਥਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੈ। ਸੱਚ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਏ ਬਿਨਾਂ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ (ਸਿੱਖਿਆ) ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੈ।[62] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਵੀ ਸੱਚਾ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[63]

ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਗਲਤ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਇਹ ਉਸੇ ਮੁਤਾਬਕ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਾ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੱਥਰ ਆਪ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਫਿਰ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।[64] ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨਰਾਇਣ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੇਸਰ ਅਤੇ ਚੰਦਨ ਦੇ ਟਿੱਕੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪ ਮੰਗ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਰਖਪੁਣੇ ਦੀ ਹੀ ਸਜ਼ਾ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੂਰਤੀ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਨ੍ਹੀ ਜਨਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੋਕੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਹੋਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਝਗੜ ਰਹੀ ਹੈ।[65]

ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਨਾਂ ਉਪਰ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਚੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਵਸਤੂ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਲਈ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਪਿਤਰਾਂ

---

59. ਤੀਰਥ ਨਾਤਾ ਕਿਆ ਕਰੇ ਮਨ ਮਹਿ ਮੈਲੁ ਗੁਮਾਨੁ ॥ — ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 61.
60. ਅੰਤਰਿ ਮੈਲੁ ਤੀਰਥ ਭਰਮੀਜੈ।
ਮਨੁ ਨਹੀ ਸੂਚਾ ਕਿਆ ਸੋਚ ਕਰੀਜੈ। — ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 905.
61. ਤੀਰਥ ਨਾਇ ਨ ਉਤਰਸਿ ਮੈਲੁ।
ਕਰਮ ਧਰਮ ਸਭਿ ਹਉਮੈ ਫੈਲੁ। — ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 890.
62. ਤੀਰਥਿ ਨਾਵਣ ਜਾਉ ਤੀਰਥੁ ਨਾਮੁ ਹੈ।
..............
ਗੁਰਵਾਕੁ ਨਿਰਮਲੁ ਸਦਾ ਚਾਨਣੁ ਨਿਤ ਸਾਚੁ ਤੀਰਥੁ ਮਜਨਾ। — ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 687.
63. ਸਚੁ ਤੀਰਥਿ ਨਾਵਹੁ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵਹੁ।
ਤਤੁ ਵੀਚਾਰਹੁ ਹਰਿ ਲਿਵ ਲਾਵਹੁ। — ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1030.
64. ਹਿੰਦੂ ਮੂਲੇ ਭੂਲੇ ਅਖੁਟੀ ਜਾਂ ਹੀ। ਨਾਰਦਿ ਕਹਿਆ ਸਿ ਪੂਜ ਕਰਾਂਹੀ।
ਅੰਧੇ ਗੁੰਗੇ ਅੰਧ ਅੰਧਾਰੁ। ਪਾਥਰੁ ਲੇ ਪੂਜਹਿ ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ।
ਓਹਿ ਜਾ ਆਪਿ ਡੁਬੇ ਤੁਮ ਕਹਾ ਤਰਣਹਾਰੁ। — ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 556.
65. ਘਰਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਸਭਾ ਨਾਲਿ। ਪੂਜ ਕਰੇ ਰਖੈ ਨਾਵਾਲਿ।
..............
ਭੁਖਿਆ ਦੇਇ ਨ ਮਰਦਿਆ ਰਖੈ। ਅੰਧਾ ਝਗੜਾ ਅੰਧੀ ਸਥੈ। — ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1240.

ਵਿਚ ਜੇ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਸਲ ਮਾਲਕ ਦਾ ਪਿਤਰ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਵੇ ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਰ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇਗੀ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਫੋਕੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਹੱਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਸਿਰਫ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਦਾਨ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[66] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਲੋਕ ਭੁੱਖੇ-ਪਿਆਸੇ ਰਹਿ ਕੇ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਹੱਠ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਮਰ-ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਅੱਗ ਜਲਾ ਕੇ ਤਪ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਬੁਰੇ-ਭਲੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪੇ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਾਰ-ਨਿਸਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[67]

7. **ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ** : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਨ : ਮੁਸਲਿਮ ਫਿਰਕਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਭਾਵੇਂ ਗੁਲਾਮੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਾਕਾਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਲਰਕੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਪੂਰੀ ਸਖਤਾਈ ਨਾਲ ਵਰਨ-ਆਸ਼ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਨ : ਬਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬੌਧਿਕ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਵੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਤੀ ਹੇਠਲਾ ਦਰਜਾ ਪਰਾਪਤ ਲੋਕ ਸਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਅੱਤਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਅਤੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਮਲਾਵਰ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮ ਲੋਕ ਵੀ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਦਰਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਤਰਾਸਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਵੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਚਲਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੰਦੀ ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਹੀ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਗੰਭੀਰ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣ ਤੋਂ, ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗੁਲਾਮੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਐਸਾ ਬੇਬਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਰਾਹਮਣ ਜਮਾਤ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮੁਸਲਿਮ ਜਗਤ ਫਿਰ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ

---

66. ਜੇ ਮੋਹਾਕਾ ਘਰੁ ਮੁਹੈ ਘਰੁ ਮੁਹਿ ਪਿਤਰੀ ਦੇਇ।

..........................

ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿ ਖਟੇ ਘਾਲੇ ਦੇਇ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 472.

67. ਇਕਿ ਨਾਗੇ ਭੂਖੇ ਭਵਹਿ ਭਵਾਏ। ਇਕਿ ਹਠੁ ਕਰਿ ਮਰਹਿ ਨ ਕੀਮਤਿ ਪਾਏ।

..........................

ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ ਕਿਤੁ ਬਿਧਿ ਪਾਰਿ ਲੰਘਾਈ ਹੇ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1025.

ਵਾਂਗ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਵੰਡ ਪਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚੇਰਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਫਿਰਕਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਹਿਲੇ ਦੌਲਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰ, ਇਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਹੁਦੇ ਪਰਾਪਤ ਅਹਿਲਕਾਰ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਤਬਕਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਉਚਤਮ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਅਹਿਲੇ ਸਾਅਦਤ ਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਲੇਮਾ, ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਲੋਕ ਸਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤਬਕਾ ਸਮਝਦੇ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਤਬਕਾ ਅਹਿਲੇ ਮੁਰਾਦ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਗੀਤਕਾਰ, ਗਵਈਏ ਅਤੇ ਨੱਚਣ ਵਾਲੇ ਆਦਿ।[68] ਵੈਸੇ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਤ ਪਰਣਾਲੀ ਜੈਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਚਤਮ ਅਤੇ ਨਿਊਨਤਮ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।[69] ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ "ਆਪਣੀ ਕਰੂਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜਾਤ-ਵੰਡ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੱਕੀ ਗਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਜਕੜ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕੁਤਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਸ਼ਨ ਦੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚਲੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬਾਬਰ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।"[70]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮੁੱਖ ਫਿਰਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪਰਤੀ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪਰਤੀ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੱਕੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਵੱਡਾ ਹੈ ਦਾ ਉੱਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਫਿਰਕੇ ਹੀ ਅੱਛੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਰੋ ਕੁਰਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਫਿਰਕੇ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪਰਭਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਰਜ਼ੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਜੀਠ ਦਾ ਕੱਚਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋਤਿਆਂ ਇਕ ਦਮ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਫਿਰਕੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਬ ਪਰਤੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਸਲੀਅਤ ਖੋ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ :

*ਪੁੱਛਣ ਖੋਲ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਵਡਾ ਹਿੰਦੂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੋਈ।*
*ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆਂ ਸੁਭ ਅਮਲਾਂ ਬਾਝੋਂ ਦੋਵੇਂ ਰੋਈ।*
*ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਇ ਦਰਗਹਿ ਅੰਦਰ ਲੈਨ ਨ ਢੋਈ।*
*ਕੱਚਾ ਰੰਗ ਕੁਸੁੰਭ ਕਾ ਪਾਣੀ ਧੋਤੈ ਥਿਰ ਨ ਰਹੋਈ।*
*ਕਰਨ ਬਖੀਲੀ ਆਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਕੁਥਾਇ ਖਲੋਈ।*
*ਰਾਹ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਦੁਨੀਆ ਗੋਈ।*[71]

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਬਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਮੌਲਾਣੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜ ਲੜ ਕੇ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੱਚ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਿਰਫ

68. K. M. Ashraf's article, 'Life and Conditions of The People of Hindustan' in *The Journal of The Royal Asiatic Society of Bengal*, Vol. I, 1935, pp. 54 and 123.
69. *Ibid.*, p. 82.
70. *Ibid.*, p. 73.
71. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 33ਵੀਂ।

ਕੋਈ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੀ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ :

*ਸੱਚ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਖਹਿ ਮਰਦੇ ਬਾਹਮਣ ਮਉਲਾਣੇ।*

.......................................................

*ਬੀਮੇ ਕੋਇ ਨ ਸਾਧ ਬਿਨ ਸਾਧੁ ਨ ਦਿਸੈ ਜਗ ਵਿਚ ਕੋਆ।*[72]

ਟਾਇਨਬੀ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਭੂਮੀ ਉੱਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਸੀ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਇਕ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਕਥਾ ਹੈ। ("on the whole the story of the relations between these two great religions on Indian ground has been an unhappy tale of mutual misunderstanding and hostility."[73])

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਬਰਾਹਮਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਵੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਰਾਹਮਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ, ਨਾਥ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਫੋਕੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਲਪ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉੱਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ : ਕਾਜ਼ੀ, ਬਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਜੋਗੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਲਪ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕਾਜ਼ੀ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਾਲਾ ਮੈਲਾ ਧਨ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਰਾਹਮਣ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਹੋਇਆ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।[74]

ਬਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੁਕੇ-ਛੁਪੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਇਤਨੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰਲ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੰਞੂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਰਗਲਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬਰਾਹਮਣ ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਕੰਮ ਹੀ ਝੂਠ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਡੇਰਾ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਝੂਠ ਹੀ ਝੂਠ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤੇੜ ਭਗਵੇਂ ਰੰਗ ਦੀ ਧੋਤੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਛੁਰੀ ਫੜ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਨੀਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮਲੇਛ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਲੁਕ-ਛਿਪ ਕੇ ਧਨ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਲਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਬੱਕਰੇ ਦਾ ਮਾਸ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੌਕੇ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਨਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸੋਈ ਭਰਿਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਬਰਾਹਮਣ ਲੋਕ

72. ਉਕਤ, ਪਉੜੀ 21ਵੀਂ ਅਤੇ ਬਾਈਵੀਂ ਵਿਚੋਂ।
73. As quoted by Tirlochan Singh and others, *Selection from the Sacred Writings of The Sikhs,* UNESCO Publication, London, 1960, p. 10.
74. ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 662.

ਅਪਵਿੱਤਰ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਭੈੜਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੈੜੇ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਜੂਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜਲ ਦੀਆਂ ਚੁਲੀਆਂ ਭਰਦੇ ਹਨ।[75]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਿਰਮੌਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੀਲਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਹਨ,[76] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਨਿੰਦਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਮੌਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸਾਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪੱਥਰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਗਲੇ ਵਾਂਗੂ ਅੰਤਰਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਵੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹੋਂ ਐਸੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਝੂਠ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਗਾਇਤਰੀ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਰਦਨ ਦੁਆਲੇ ਮਾਲਾ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਿਲਕ ਲਗਾ ਕੇ, ਸਿਰ ਤੇ ਤੌਲੀਆ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਤੇੜ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਧੋਤੀਆਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਲੋਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸਲੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਕਿਤਨੇ ਥੋਥੇ ਅਤੇ ਫੋਕਟ ਹਨ।[77]

ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਬਰਾਹਮਣ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੈ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗਊ ਉਪਰ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗਊ ਦੇ ਗੋਹੇ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਸੋਈ ਨੂੰ ਲਿਪ-ਪੋਚ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਗਲਾਪਣ ਅਪਣਾ ਕੇ ਬਰਾਹਮਣ ਕਿਹੜੇ ਧਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਉਸ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੈ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਗਊ ਉਪਰ ਲਗਾਏ ਗਏ ਟੈਕਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਲਈ ਤੇੜ ਵਿਚ ਭਗਵੇਂ ਰੰਗ ਦੀ ਧੋਤੀ ਪਾ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਲਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗਲ ਵਿਚ ਮਾਲਾ ਪਾ ਰੱਖੀ ਹੈ ਪਰ ਮਲੇਛਾਂ ਦਾ ਧਨ ਲੈ ਕੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਸਭ ਅਮਲ ਤੁਰਕਾਂ ਵਾਲੇ ਅਪਣਾ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਬਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਖੰਡ ਛੱਡ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਪਾਰ ਨਿਸਤਾਰਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[78]

ਇਹ ਲੋਕ ਅੰਦਰੋਂ ਝੂਠੇ ਹਨ, ਬਾਹਰ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਰਸਾ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਤਨੇ ਪਲੀਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਅਠਾਹਠ ਤੀਰਥਾਂ ਉਪਰ ਨਹਾ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰ ਸਕਦੀ। ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਕਮਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅੰਦਰੋਂ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹਨ ਬਾਹਰੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲੀਰਾਂ ਜੈਸੇ ਕੱਪੜੇ ਹੀ ਪਹਿਨਦੇ ਹੋਵਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।[79]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋਗਲੇਪਣ ਦੀ ਕਰੜੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ

---

75. ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ।

.................

ਸੁਚਿ ਹੋਵੈ ਤਾ ਸਚੁ ਪਾਈਐ ॥ ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 471-72.

76. ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਰੇ ਤੁਰਕ ਪਠਾਣੀ ਅਮਲੁ ਕੀਆ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 470.

77. ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ। ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ।

.................

ਜੇ ਜਾਣਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰ ਕਰਮੰ। ਸਭਿ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੰ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 470.

78. ਗਊ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਰੁ ਲਾਵਹੁ ਗੋਬਰਿ ਤਰਣੁ ਨ ਜਾਈ।

.................

ਛੋਡੀਲੇ ਪਾਖੰਡਾ। ਨਾਮਿ ਲਈਐ ਜਾਹਿ ਤਰੰਦਾ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 471.

79. ਅੰਦਰਹੁ ਝੂਠੇ ਪੈਜ ਬਾਹਰਿ ਦੁਨੀਆ ਅੰਦਰਿ ਫੈਲੁ।

.................

ਤਿਨ ਨੇਹੁ ਲਗਾ ਰਬ ਸੇਤੀ ਦੇਖਨੇ ਵੀਚਾਰਿ ॥ ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 473.

ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਹਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ, ਬਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਸਿਰਫ ਨਿੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਨੇਤਾ ਲੋਕ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬੇੜਾ ਵੀ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਣੀਕ ਨੇਤਾ ਅਖਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸੱਚੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

> "ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਖਵਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਫਿਕਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਧਨ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੇੜੀ ਦਾ ਮਲਾਹ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਪੁਰ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਾਂ ਉਪਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[80] ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਈ ਪੰਜ ਵਾਰ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਪੰਜ ਹੀ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਹੈ; ਦੂਜੀ ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦੀ; ਤੀਜੀ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ; ਚੌਥੀ ਸ਼ੁੱਧ ਇਰਾਦੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੇਕ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਖਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"[81]

ਅਸਲ ਬਰਾਹਮਣ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਉਹ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ, ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਰੂਪੀ ਤਪ ਨਲ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਹੈ; ਜੋ ਉਹ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤੋਖੀ ਅਤੇ ਸਾਊ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਰਾਹਮਣ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[82]

ਅਸਲੀ ਖੱਤਰੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸੂਰਮਤਾਈ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਵਿਚ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਅਜਿਹਾ ਖੱਤਰੀ ਹੀ ਪਰਵਾਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[83]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਜੋਗੀ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸਮਾਨ ਰਹਿਣਾ ਸਿੱਖ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਅਸਲ ਜੋਗੀ ਹੈ।[84] ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਬੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਬਿਨਾਂ ਸਰਬਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਮਤਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਹੋ

---

80. ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ ਜਾ ਹੋਇ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ।
 ..........
 ਤਉ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਿਹਰੰਮਤਿ ਹੋਇ ਤ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 141.
81. ਪੰਜਿ ਨਿਵਾਜਾ ਵਖਤ ਪੰਜਿ ਪੰਜਾ ਪੰਜੇ ਨਾਉ।
 ..........
 ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿ ਕੈ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸਦਾਇ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 141.
82. ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਜੋ ਬਿੰਦੇ ਬ੍ਰਹਮੁ। ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਕਮਾਵੈ ਕਰਮੁ।
 ਸੀਲ ਸੰਤੋਖ ਕਾ ਰਖੈ ਧਰਮੁ। ਬੰਧਨ ਤੋੜੈ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤੁ।
 ਸੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਪੂਜਣ ਜੁਗਤੁ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1411.
83. ਖਤ੍ਰੀ ਸੋ ਕਰਮਾ ਕਾ ਸੂਰੁ। ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕਾ ਕਰੈ ਸਰੀਰੁ।
 ਖੇਤੁ ਪਛਾਣੈ ਬੀਜੈ ਦਾਨੁ। ਸੋ ਖਤ੍ਰੀ ਦਰਗਹ ਪਰਵਾਣੁ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1411.
84. ਸੋ ਜੋਗੀ ਜੋ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਣੈ। ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਏਕੋ ਜਾਣੈ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 662.

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਸਮਝਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[85] ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੁੱਚੇ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਉਹ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੇ ਨਹਾ-ਧੋ ਕੇ ਅਤੇ ਅੱਛੇ ਸਾਫ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਸੁੱਚੇ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਲੋਕ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੈ।[86]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੋਗਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਵੇ। ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਤਦ ਹੀ ਜੀਵਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰਬਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਵ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪੂਰਾ ਜਾਗਰਤ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫੋਕੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਭੈਅ ਸਿਰਫ ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸੁਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਭੈ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਜੀ ਸਕਣ।

8. **ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ :** ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਸਮਾਨਤਾ ਭਾਵੇਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਕਰਕੇ ਸੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਮੀਰੀ-ਗਰੀਬੀ ਕਰਕੇ। ਅਸਮਾਨਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਖੁਦ ਉੱਚੀ-ਕੁਲ (ਬੇਦੀ ਖੱਤਰੀ) ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪਟਵਾਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪਟਵਾਰੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਦਵੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਅਮੀਰੀ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਤਕੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉੱਚੇ-ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਘਿਨਾਉਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਦਰਸਾਇਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਕਿ "ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੱਸਣ" ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਨਕ ਹੈ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਜਪ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਕੁਲ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਅਖਵਾ ਰਹੇ ਹਨ" :

*ਆਖਣ ਸਿਧ ਸੁਣ ਬਾਲਿਆ ਅਪਣਾ ਨਾਉਂ ਤੁਮ ਦੇਹੁ ਬਤਾਈ।*
*ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਨਾਥ ਜੀ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਜਪੇ ਗਤਿ ਪਾਈ।*
*ਨੀਚ ਕਹਾਇ ਊਚ ਘਰ ਆਈ।*[87]

ਇਕ ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਹੱਕ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਉਣਾ ਉਤਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਤਨਾ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੀਵੇਂ ਕੁਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਦਲ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਬਦਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਬਦਲ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰਫ ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਜਵਾਲਾ ਭੜਕ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਠਾਈ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਔਰਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਰਫ ਇਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲਿਖਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਜੀਵਿਆ ਹੈ।

85. ਜੋਗ ਸਬਦੰ ਗਿਆਨ ਸਬਦੰ ਬੇਦ ਸਬਦੰ ਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ।
..................
ਨਾਨਕ ਤਾਕੇ ਦਾਸੁ ਹੈ ਸੋਈ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਵ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1353.
86. ਸੂਚੇ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਬਹਨਿ ਜਿ ਪਿੰਡਾ ਧੋਇ।
ਸੂਚੇ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ ਜਿਨ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 472.
87. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 28ਵੀਂ।

ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਝੁਕਾਅ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੋੜਾ ਕੱਟਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਤੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਜਾਤੀ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਨੇਊ ਨਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਵਜੋਂ ਇਹ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਸਿਰਫ ਅਭਿਮਾਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[88]

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਥੋੜੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਊਚ-ਨੀਚ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਨੀ ਦਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

*ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ ॥*
*ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ ॥*
*ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ ॥*[89]

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਨੀਚਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੀਚੀ ਜਾਤ ਤੋਂ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨੀਚ ਜਾਤ ਹੈ ਨਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮਿਹਰ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਚਾ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨੀਚ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਜੋ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਇਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ।[90] ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਰਖ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਤੋਂ।[91] ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ।[92] ਉੱਚੇ-ਲੰਮੇ ਨਾਂ ਵੀ ਸਭ ਫਜ਼ੂਲ ਹਨ। ਸਭ ਜੀਵ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਵਿਚ ਹੀ ਪਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਤਦ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਵੱਡੇ ਹੋਣਗੇ।[93]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸਲੀ ਭਗਤ ਉਹ ਹੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਚ ਅਖਵਾਉਣ 'ਚ ਫਖ਼ਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸਲ ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[94] ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਅਖਵਾ ਕੇ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[95] ਨਾ ਹੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਲਏ ਜਨਮ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਜਾਂ ਵੱਡਪਣ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[96] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨੀਚ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਉਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[97] ਖੱਤਰੀਆਂ, ਬਰਾਹਮਣਾਂ, ਵੈਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ

---

88. *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨੇ 88-93.
89. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 15.
90. ਸਭੁ ਕੋ ਊਚਾ ਆਖੀਐ ਨੀਚੁ ਨ ਦੀਸੈ ਕੋਇ।
    ਇਕਨੈ ਭਾਂਡੇ ਸਾਜੀਐ ਇਕੁ ਚਾਨਣੁ ਤਿਹੁ ਲੋਇ। *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 62.
91. ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ। *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 142.
92. ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ। ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ।
    ਆਪਹੁ ਜੇ ਕੋ ਭਲਾ ਕਹਾਏ। ਨਾਨਕ ਤਾਪਰੁ ਜਾਪੈ ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਪਾਇ। *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 83.
93. ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ। ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ।
    ਆਪਹੁ ਜੇ ਕੋ ਭਲਾ ਕਹਾਏ। ਨਾਨਕ ਤਾਪਰੁ ਜਾਪੈ ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਪਾਇ। *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 83.
94. ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਨੀਚੁ ਸਦਾਏ। ਤਉ ਨਾਨਕ ਮੋਖੰਤਰੁ ਪਾਏ। *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 470.
95. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 1330.
96. ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹ ਪੂਛੀਐ ਸਚ ਘਰੁ ਲੇਹੁ ਬਤਾਇ ॥
    ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਤਿ ਹੈ ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ॥ *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 1330.
97. ਖਸਮੁ ਵਿਸਾਰਹਿ ਤੇ ਕਮਜਾਤਿ ॥ ਨਾਨਕ ਨਾਵੈ ਬਾਝੁ ਸਨਾਤਿ ॥ *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 349.

ਬਿਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਸਿਰਫ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।[98] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਤ-ਵਰਗ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਇਤਨਾ ਦਰਿੜ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਹੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚਾਰਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੀ ਹੈ।[99] ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣੇਗਾ ਅਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰ-ਉਤਾਰਾ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।[100] ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਵਰਨਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੀ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[101]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਜਾਤ ਪਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਸਨ। ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋੜਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਪਰ ਬੈਨਰਜੀ ਦੇ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਐਸੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਥੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੋਏ ਹਨ ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਵਿਆਹ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਹੈ? ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਧੁਨਿਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਖੜੇ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਘੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹਨ, ਕਿ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਕਿ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਉਹ ਉਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਜਿਤਨੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਹਨ। ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਿਵਰਜਿਤ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਤਰਖਾਣ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਥੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਨੀਯਤ ਕਰਨਾ। ਤਰਖਾਣ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖੀ ਨੀਯਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ ਕੋਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦਾ ਬੰਦਾ ਤਰਖਾਣ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ (ਉਦਾਸੀਆਂ) ਦੌਰਾਨ, ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਵਰਗੇ ਗਰੀਬ ਜਾਤੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ, ਹਸੂ ਲੋਹਾਰ ਅਤੇ ਸੀਹੋਂ ਧੋਬੀ ਵਰਗੇ ਅਤੀ ਨੀਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹਮ ਸਫਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਲ ਤੋਰਨਾ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਪਟਵਾਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਟਵਾਰੀ ਅੱਜ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜਿਆਦਾ ਉਚੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਉਚੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਥੀ ਲੱਭਣਾ ਕੋਈ ਔਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਹ ਪਾਸਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਹ ਅਮਲੀ ਕੰਮ ਸੀ ਜੋ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬ ਤੇ ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਕ ਥਾਪ ਕੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ

98. ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਸੂਦੁ ਕਿ ਵੈਸੁ ਨਿਰਤਿ ਨ ਪਾਇਆ ਗਣੀ ਸਹੰਸ ॥ ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 878.
99. ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 747.
100. ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਸਭ ਏਕੈ ਨਾਮਿ ਤਰਾਨਥ।
ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਉਪਦੇਸੁ ਕਹਤੁ ਹੈ ਜੋ ਸੁਨੈ ਸੋ ਪਾਰਿ ਪਰਾਨਥ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1001.
101. ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਸੂਦੁ ਵੈਸੁ ਕੋ ਜਾਪੈ ਹਰਿ ਮੰਤ੍ਰੁ ਜਪੈਨੀ।
ਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਕਰਿ ਪੂਜਹੁ ਨਿਤ ਸੇਵਹੁ ਦਿਨਸੁ ਸਭ ਰੈਨੀ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 800.

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚ ਜਾਂ ਨੀਵੇਂ ਦਰਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪਰਸੰਗਰਹਿਤ ਗੱਲ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਪਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਾਠਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਬੈਨਰਜੀ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਜਾਤ-ਪਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

9. **ਔਰਤ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ** : ਔਰਤ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਈ ਐਸੇ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਔਰਤ ਇਕ ਲਾਚਾਰ, ਬੇਵੱਸ ਅਤੇ ਦਬੀ-ਕੁਚਲੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੁਲਮੀ ਤਰੀਕਾ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸੀ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਰਾਪਤ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾਰ ਔਰਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਔਰਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਹਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਔਰਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਦੂਸਰੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਔਰਤ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਔਰਤ ਹੀ ਸਭ ਸਮਾਜਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀ ਸਕੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਔਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਨਿਰਅਕਾਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਜਿਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਇਸ ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?[102] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਐਸਾ ਅਨੋਖਾ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇਤਾ ਨੇ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਔਰਤ ਵਰਗੀ ਹੀ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਭਾਵ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਇਕ ਪਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਔਰਤ ਜਾਂ ਪਤਨੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਿਛਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਔਰਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਰੱਖ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ 'ਮਹਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ, ਮਹਲਾ ਦੂਜਾ, ਤੀਜਾ, ਚੌਥਾ, ਪੰਜਵਾਂ ਆਦਿ। ਇੱਥੇ ਮਹਲਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਔਰਤ ਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਕ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦਾਸੀ ਜਾਂ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਔਰਤ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਔਰਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹਾਨਤਾ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਅੱਛੀ ਔਰਤ ਦੇ ਗੁਣ ਉਲੀਕੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਛੀ ਔਰਤ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ; ਜਿਹੜੀ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ; ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ :

*ਸਦਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੈ ॥*

---

102. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 473.

10. **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ :** ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ-ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਖੇਤਰ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਜਿਸ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕ-ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਉਠਾਈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਲੋਕ-ਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਉਪਰ ਆਪਣਾ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਲੋਕ-ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖੇ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਡਟ ਕੇ ਬੋਲੇ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਐਸੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਰਨਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਠਾਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਗਾਓ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਲਤਾਨ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਰਾਜਾ, ਫ਼ੌਜਦਾਰ, ਸਿਕਦਾਰ ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਵੇਂ ਕਿਨਾ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖ ਕੇ ਤੱਕਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੋ ਦਰਜਾ ਇੱਕ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੀ ਉਹੀ ਦਰਜਾ ਇਕ ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੀ। ਅਮੀਰੀ-ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ-ਪਰਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਇਕ ਕੀੜੇ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਨੂੰ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਰਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਜੁੱਗ ਇਕ ਘਾਤਕ ਛੁਰੀ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਧਰਮ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਝੂਠ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹੇਰਾ ਛਾਇਆ ਹੈ। ਸੱਚ ਦਾ ਚੰਦਰਮਾ ਅਰਥਾਤ ਸੱਚ ਦਾ ਚਾਨਣ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਝੂਠ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਕਰੇ। ਲੋਕ ਹਊਮੈ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।[103] ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅੱਖਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲੋਕ-ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਸਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕਸਾਈ ਬੱਕਰੇ ਨੂੰ ਕੋਹਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਵੀ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਅੰਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਹੋਇਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਝੂਠ ਬੋਲੇ ਦੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਐਸਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਿਸ਼ਵਤ ਲਏ ਅਤੇ ਦਿੱਤੇ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਾਜਾ ਵੀ ਤਦ ਹੀ ਕੋਈ ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖੁਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਖੁਦਾ ਦੇ ਤੈ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।[104]

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿਰਨਾਂ ਅਤੇ ਬਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਣਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ

---

103. ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ।........

.....................

ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਕਰਿ ਦੁਖੁ ਰੋਈ। ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਨਿ ਬਿਧਿ ਗਤਿ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 145.

104. ਦਰਸਨਿ ਦੇਖਿਐ ਦਇਆ ਨ ਹੋਇ। ਲਏ ਦਿਤੇ ਵਿਣੁ ਰਹੈ ਨ ਕੋਇ।
ਰਾਜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇ ਹਥਿ ਹੋਇ। ਕਹੈ ਖੁਦਾਇ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਇ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 350.

(ਸਿਕਦਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਆਣਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੁਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਅਸਲੀ ਸਿਆਣਾ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਮ ਜਪਿਆ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਹ ਹੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਜੜ੍ਹ ਬਣਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਹੀ ਰੁੱਖ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਛਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[105] ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਵੀ ਇਕ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਬੂਤ ਜੜ੍ਹ ਉਪਰ ਉਸਰ ਕੇ ਹੀ ਰੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਛਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹੀ ਰਾਜਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਮਾਸਖੋਰੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਸ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਢੁਕਵੇਂ ਸਮਿਆਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਧਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਖ਼ਮੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਲੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਕੇ ਕੁੱਤੇ ਖਾਂਦੇ ਅਤੇ ਚੱਟਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਬੇਸ਼ਰਮ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।[106]

ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੋਭ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰੀ (ਸਿਕਦਾਰ) ਝੂਠ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਮਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੀ ਨਾਇਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਵੀਚਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਜਾ ਗਿਆਨ ਰਹਿਤ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਵਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।[107]

ਦੂਜੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਰਬਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੀ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਕੋਲੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।[108] ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।[109] ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨੀਚ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਚ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[110] ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਅਸਥਿਰ ਹਨ।[111] ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।[112] ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਭਾਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਲਾਓ-ਲਸ਼ਕਰ ਹਨ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਲਾਮਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਸਕਦਾ

---

105. ਹਰਣਾਂ ਬਾਜਾਂ ਤੈ ਸਿਕਦਾਰਾਂ ਏਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾਉ।

..........................

ਪਹਿਲੋ ਦੇ ਜੜ ਅੰਦਰਿ ਜੰਮੈ ਤਾ ਉਪਰਿ ਹੋਵੈ ਛਾਉ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1288.

106. ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ।..........ਨਕੀ ਵਢੀਂ ਲਾ ਇਤਬਾਰ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1288.

107. ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ।
ਕਾਮੁ ਨੇਬੁ ਸਦਿ ਪੁਛੀਐ ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ। ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 468-69.

108. ਇਕ ਤੁਝ ਹੀ ਕੀਏ ਰਾਜੇ ਇਕਨਾ ਭਿਖ ਭਵਾਈਆ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 566.

109. ਜਾ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ ਤਾ ਹੋਵਹਿ ਰਾਜੇ ਰਸ ਕਸ ਬਹੁਤੁ ਕਮੈਵਹਿ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 145.

110. ਊਚਾ ਤੇ ਫੁਨਿ ਨੀਚੁ ਕਰਤੁ ਹੈ ਨੀਚ ਕਰੈ ਸੁਲਤਾਨੁ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1329.

111. ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਬਾਦਿਸਾਹ ਨਹੀਂ ਰਹਨਾ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 227.

112. ਨਾਵ ਜਿਨਾ ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਹੋਦੇ ਡਿਠੇ ਖੇਹ।
ਨਾਨਕ ਉਠੀ ਚਲਿਆ ਸਭਿ ਕੂੜੇ ਤੁਟੇ ਨੇਹ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 16.

ਹੈ।[113] ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਮਹਿਲ, ਪੱਕੇ ਅਤੇ ਮਜਬੂਤ ਕਿਲੇ, ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।[114] ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਾਜੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜੋ ਘੁਮੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਸਭ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[115] ਜੋ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਉਹੀ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਅਰਦਾਸ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਫਰਿਆਦੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਬਾਸ਼ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੇ ਤਖਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚਾ ਤਖਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ :

*ਸਚੀ ਤੇਰੀ ਸਿਫਤਿ ਸਚੀ ਸਾਲਾਹ। ਸਚੀ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹ।* (ਪੰਨਾ 463)
*ਸਚਾ ਅਰਜੁ ਸਚੀ ਅਰਦਾਸਿ। ਮਹਲੀ ਖਸਮੁ ਸੁਣੇ ਸਾਬਾਸਿ।*
*ਸਚੇ ਤਖਤਿ ਬੁਲਾਵੈ ਸੋਇ। ਦੇ ਵਡਿਆਈ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਇ।* (ਪੰਨਾ 355)

ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਫ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ।[116]

ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਹੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਲਕਸ਼ ਹੈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣ ਕੇ ਜਾਂ ਲੱਖਾਂ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋ ਕੇ, ਤਖਤ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ, ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਵਿਸਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ :

*ਸੁਲਤਾਨੁ ਹੋਵਾ ਮੇਲਿ ਲਸਕਰ ਤਖਤਿ ਰਾਖਾ ਪਾਉ।*
*ਹੁਕਮੁ ਹਾਸਲੁ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਨਾਨਕਾ ਸਭ ਵਾਉ।*
*ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚੀਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ॥*[117]

## ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਖੱਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਸਿੱਧ ਜਾਂ ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਗੋਸ਼ਟ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਨਾਂ ਜੋਗੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਇਕੋ ਹੀ ਸੰਪਰਦਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਨਾਥ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਾਲਕ, ਸਿੱਧ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਹਠ ਜੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ। ਜੇਕਰ ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਦਰਜਾਵਾਰ ਵੰਡ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਨਾਥ, ਫਿਰ ਸਿੱਧ ਤੇ ਫਿਰ ਜੋਗੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਹ ਨਾਥ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਸੰਪਰਦਾ ਆਪਣਾ ਆਦਿਪੁਰਖ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਗੁਰੂ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਨੌਂ ਨਾਥ ਅਤੇ 84 ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ

113. ਲਖ ਲਸਕਰ ਲਖ ਵਾਜੇ ਨੇਜੇ ਲਖ ਉਠਿ ਕਰਹਿ ਸਲਾਮੁ।
.........................
ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਨ ਪਵੈ ਤਾ ਸਭਿ ਨਿਰਾਫਲ ਕਾਮ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 358.
114. ਦਰ ਦਰ ਮਹਲਾ ਸੋਹਣੇ ਪਕੇ ਕੋਟ ਹਜਾਰ।
ਹਸਤੀ ਘੋੜੇ ਪਾਖਰੇ ਲਸਕਰ ਲਖ ਅਪਾਰ।
ਕਿਸ ਹੀ ਨਾਲਿ ਨ ਚਲਿਆ ਖਪਿ ਖਪਿ ਮੁਏ ਅਸਾਰ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 63.
115. ਹਉਮੈ ਕਰਿ ਰਾਜੇ ਬਹੁ ਧਾਵਹਿ। ਹਉਮੈ ਖਪਹਿ ਜਨਮਿ ਮਰਿ ਆਵਹਿ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 226.
116. ਬੰਧਨਿ ਜਾ ਕੈ ਸਭੁ ਜਗੁ ਬਾਧਿਆ ਅਵਰੀ ਕਾ ਨਹੀ ਹੁਕਮੁ ਪਇਆ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 432.
117. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 14.

ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਨੌ ਨਾਥ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਨੇਤਾ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋ 84 ਸਿੱਧ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸਾਧਨਾ ਵਾਲੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਰਤੀਕ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਰਖ ਵੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਸਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੀ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਤਕੜਾ ਪਰਭਾਵ ਸੀ। ਸਿੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਜੰਤਰਾਂ, ਮੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਤੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ, ਵਰ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਪ ਦੇ ਦੇਣ ਦੇ ਡਰ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਭੈ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।"[118] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਜੋ ਕਾਫੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਥਾਂ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਿਕਟ-ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਹਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਐਸੇ ਵੇਰਵੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲਤ ਅਰਥ ਸਮਝ ਕੇ ਡਬਲਿਊ. ਐਚ. ਮੈਕਲੋਡ[119] ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦੂਜਾ ਗੋਰਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੀ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਹਨ :

*ਫਿਰ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰ ਸਿੱਧ ਮੰਡਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਈ।*
*ਚੌਰਾਸੀਹ ਸਿਧਿ ਗੋਰਖਾਦਿ ਮਨ ਅੰਦਰ ਗਣਤੀ ਵਰਤਾਈ।*[120]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਸੁਮੇਰ ਨੂੰ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁਮੇਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਹੀ ਪਰਬਤ ਹੈ। ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਕਰਕੇ ਲਿਖਣਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁਮੇਰ ਇਕੱਲਾ ਸ਼ਬਦ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਬਤੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਇਕੋ ਥਾਂ ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਗਲਤ ਹਨ। ਮੈਕਲਿਓਡ ਨੇ ਸੁਮੇਰ ਨੂੰ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾਂ ਕਿ ਗਲਤ ਹੈ। ਗਲਤ ਗੱਲ ਵਿਚੋਂ ਗਲਤ ਹੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਣੇ ਹਨ। ਸੁਮੇਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਹੀ ਪਰਬਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਬਤਾਂ ਉਪਰ ਗਏ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ 'ਚੌਰਾਸੀਹ ਸਿਧਿ ਗੋਰਖਾਦਿ' ਦੇ ਗਲਤ ਭਾਵ ਸਮਝੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਗੋਰਖਾਦਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੋਰਖ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗਲਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੋਰਖਾਦਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਗੋਰਖ ਦਾ ਮੱਤ ਜਾਂ ਉਹ ਮੱਤ ਜਿਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਗੋਰਖ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬਿਨਾਂ ਸਮਝੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਣਨ ਦੇ ਭਾਵ ਕੱਢ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਗੋਰਖ ਸਮੇਤ ਜੋ ਚੌਰਾਸੀ ਸਿੱਧ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਰਥ ਬਦਲਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਲਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੋਰਖ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸੁਮੇਰ

---

118. Bhai Jodh Singh's article 'Guru Nanak And The Sidhas' in Harbans Singh (ed.), *Perspectives on Guru Nanak*, Punjabi University, Patiala, 1975, p. 270.
119. W. H. MC Leod, *Guru Nanak and The Sikh Religion*, Oxford, 1968, pp. 119-22.
120. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ 28ਵੀਂ ਪਉੜੀ।

ਪਰਬਤ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਉੱਥੇ ਜਾਣਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਗਲਤ ਭਾਵ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਗੋਰਖ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਸਤੀ ਮੰਨ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਅਧੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਰਹੇ। ਸੁਮੇਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

*ਕੇਤੀਆ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਮੇਰ ਕੇਤੇ........* (ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੭)

ਇੱਥੇ ਮੇਰ ਦੇ ਅਰਥ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਉਂ ਹੈ :

*ਅਨਿਕ ਬਰਨ ਅਨਿਕ ਕਨਿਕ ਸੁਮੇਰ।* (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੧੨੩੬)

ਇੱਥੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਪਹਾੜ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਉਕਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਜਾਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

*ਸਿਧ ਆਸਣ ਸਭਿ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਮਤੇ ਜੋ ਕੋਆ* (ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ 27ਵੀਂ ਪਉੜੀ)

ਇੱਥੇ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ ਤੁਕ 'ਚੋਰਾਸੀਹ ਸਿਧਿ ਗੋਰਖਾਦਿ' ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ ਕਿ 'ਗੋਰਖ ਮੱਤ ਦੇ ਚਉਰਾਸੀਹ ਸਿੱਧ'।

ਨਾਥ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਅਸੂਲ ਸੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾ, ਇਹ ਕਸ਼ਟ ਤੱਪ ਕਰਕੇ, ਜੋਗ ਆਸਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣਾ, ਔਰਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਣਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਡਰਾਉਣਾ ਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਨਾਥਾਂ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਹੀ ਪਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧਾਂ ਜਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੰਨ ਪੜਵਾ ਕੇ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰੀ ਜਟਾਂ ਲਮਕਾਉਣੀਆਂ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੁਆਹ ਮੱਲ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ। ਕਈ ਸਿੱਧ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਾਮਾਤੀ ਜਾਂ ਸਾਧਨਾ ਵਾਲੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਉਹ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਣਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੁਰਦੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸਿਰ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਤਨ ਵਾਂਗ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ, ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਪੀਣਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸਿੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਸਮਾਧੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਮੁਰਦਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫੂਕਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਮੁਰਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਗੱਲ ਕੀ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਧਿਰਕਾਰੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਸਿੱਧ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਮਾਣ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਗਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਜੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰੰਗ-ਰਹਿਤ, ਸਰੀਰ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਕਾਲ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧ ਲੋਕ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਰੱਬ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੀ ਮੂਰਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੂਰਤ ਅਤੀ ਡਰਾਉਣੀ ਅਤੇ ਬਿਕਰਾਲ ਸੀ। ਸਿੱਧ ਲੋਕ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕੇ ਰੱਬ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਸੀਹਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਮੁਰਗਾਬੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਚਰੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਗ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮੁਰਗਾਬੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤੈਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਗਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ

ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਨਾ ਨਹੀ ਚਾਹੀਦਾ।[121] ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਖੰਡਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਆਦਾ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[122] ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਤਰਾ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਤਿੱਖਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਡਾ. ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਅਮਲ ਦੋਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। (Guru Nanak's differences with the Jogis were fundamental in matter both of belief and of practical.[123] Guru Nanak looked upon the Jogis as his most formidable opponents.[124]) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ ਇਸੇ ਹੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਬਹਿਸ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਚੈਲਿੰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਹਿਸ ਦਾ ਸਾਰ-ਅੰਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਿੱਧ ਅਵਧੂਤ ਚਰਪਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੰਦਰ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਿਆ ਜਾਵੇ? ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹਿਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਆਉਂਦੀ। ਆਪ ਹੀ ਸਵਾਲ ਕਰਕੇ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਹ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਬਹਿਸ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ? ਜੇ ਜਵਾਬ ਸੁਣਨਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸੁਣੋ : ਜਿਵੇਂ ਕਮਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉੱਗ ਕੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਰਗਾਬੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਤੈਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਿੱਜਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲਾਲਚਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਬਦ ਦੇ ਸਾਰ ਦੀ ਸੁਰਤ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਰੂਪੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਇਕਾਂਤ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਵਸਿਆ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਲਾਲਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਆਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ ਨਾਨਕ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ।[125]

ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਲੁਹਾਰੀਪਾ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧ ਜੋ ਗੋਰਖ ਦਾ ਚੇਲਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਮ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਬਣਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਸੇਬਾ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉੱਥੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੂਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਸਦਾ ਗਯਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਨ ਦੀ ਮੈਲ ਵੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਖਬਰਦਾਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਾਈ ਇਸਤਰੀ ਵੱਲ ਭੈੜੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਨਾ ਦੇਖਣਾ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ

---

121. ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੇ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 938.

..............................

ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ। *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 730.

122. See also J. S. Grewal, *Sikh Ideology—Polity and Social Order*, New Delhi, 1996, p. 20.
123. *Ibid.*, p. 21.
124. *Ibid.*, p. 20.
125. ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਗਰੁ ਦੁਤਰੁ ਕਹੀਐ ਕਿਉਕਰਿ ਪਾਈਐ ਪਾਰੋ ॥

..............................

ਅਗਮੁ ਅਗੋਚਰੁ ਦੇਖਿ ਦਿਖਾਏ ਨਾਨਕੁ ਤਾ ਕਾ ਦਾਸੋ। *'ਸਿਧ ਗੋਸਟ'*, ਪੰਨਾ 938.

ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਸਰੇ ਨਾਲ ਮਨ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਤਰਿਸ਼ਨਾ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ ਸੱਚ ਦਾ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਬੰਦੇਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ।[126]

ਵੱਡਾ ਜੋਗੀ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਵੇਸ਼ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਸ਼ ਹੈ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ, ਗਲ ਵਿਚ ਝੋਲੀ ਦਾ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਗੋਦੜੀ ਰੱਖਣਾ। ਸਾਰੇ ਬਾਰਾਂ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹੀ ਇਕ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਛੇ ਫਿਲਾਸਫੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਸਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰੋ ਤਾਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਉਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਮੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪਰਖ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵਸਾ ਕੇ ਰੱਖੋ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਮਮਤਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਓ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲਓ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਤੁਸੀਂ ਖੱਪਰ ਪਕੜ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਾਓ। ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਾਓ। ਜਿਹੜੀ ਹਿਰਨ ਦੀ ਖੱਲ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਢੱਕਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰੱਸੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਬੰਨਦੇ ਹੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਦੇ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਓ।[127]

ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋਗ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਅਰਥਾਤ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੀ ਗੋਦੜੀ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਹੀ ਡੰਡਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਕੜ ਕੇ ਰੱਖਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਹੀ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਸਵਾਹ ਮਲਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਹੀ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾ ਲੈਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਹੀ ਸਿਰ ਮੁਨਾ ਲੈਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਹੀ ਸਿੰਙੀ (ਨਾਦ) ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਹੀ ਮੜੀਆਂ ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾਉਣ ਨਾਲ, ਨਾ ਹੀ ਦੇਸ਼-ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੀਰਥਾਂ ਉਪਰ ਨਹਾਉਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ, ਅਤੇ ਸਭ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਕੋ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਾਨ ਤੱਕ ਕੇ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਗਯਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਦੀ ਦੁਬਿਧਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਭਟਕਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਭ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕ ਕੇ ਇਕ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਗਯਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸੋਝੀ ਆਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਉਂ ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਆਨੰਦਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਅਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਲਗਾਤਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਜੁਗਤ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।[128]

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੁਮੇਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗੋਸ਼ਟ ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ 84

---

126. ਹਾਟੀ ਬਾਟੀ ਰਹਹਿ ਨਿਰਾਲੇ ਰੂਖਿ ਬਿਰਖਿ ਉਦਿਆਨੇ ॥

..............................

ਖੰਡਿਤ ਨਿੰਦ੍ਰਾ ਅਲਪ ਅਹਾਰੰ ਨਾਨਕ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰੋ। 'ਸਿਧ ਗੋਸਟ', ਪੰਨੇ 938-39.

127. ਦਰਸਨੁ ਭੇਖ ਕਰਹੁ ਜੋਗਿੰਦ੍ਰਾ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਝੋਲੀ ਖਿੰਥਾ।

..............................

ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਸੰਜਮੁ ਹੈ ਨਾਲਿ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ। 'ਉਕਤ', ਪੰਨਾ 939.

128. ਜੋਗੁ ਨ ਖਿੰਥਾ ਜੋਗੁ ਨਾ ਡੰਡੈ ਜੋਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ ॥

..............................

ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ। 'ਉਕਤ', ਪੰਨਾ 730.

ਸਿੱਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇੱਥੇ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਹੈ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਮੇਰ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਹਰ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਹਠੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਪਰੇਮ ਸਹਿਤ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਨਕ ਹੈ, ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਚੇ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਅਖਵਾਇਆ ਹੈ।"[129]

ਸਭ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾਨਕ ਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਨਵਾਂ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚ ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਝੂਠ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ 'ਤੇ ਚਲੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਪਿਰਥਵੀ ਪਾਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜੀ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਲਾ ਧੌਲਰੂਪੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪੁਕਾਰ ਉਠਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਧ ਲੋਕ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਹੋ। ਜਗਤ ਦੀ ਕੌਣ ਬਾਂਹ ਪਕੜੇਗਾ? ਜੋਗੀ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਗਿਆਨ-ਰਹਿਤ ਹਨ ਉਹ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸਵਾਹ ਮਲਣ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਜਗਤ ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਹੈ।[130]

ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤੋਂ ਕਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਥ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖੱਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪਕੜਾਇਆ ਅਤੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਲੈ ਆਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਤਨ ਜਵਾਹਰ ਦਿੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪਾਣੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਵਰਤਣਜੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਤਨ ਜਵਾਹਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਥ ਖੁਦ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਰਤਨ ਜਵਾਹਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ ਪਰ ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਸਿੱਧ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਿੱਧ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਿਖਾਰਿਆ।"[131]

ਇਕ ਹੋਰ, ਅਚੱਲ ਬਟਾਲੇ ਵਿਖੇ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਅਚੱਲ ਬਟਾਲੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਮੱਡ ਪਈ। ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ਰਧਾ ਵਜੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਜਾਗ ਉਠੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਮਾਇਆ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲੋਟਾ ਭਰ ਕੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹਾਜਰ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇਸੇ ਲੋਟੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਰਤ ਲੱਗ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭਰ ਕੇ ਚੁੱਕੇ ਲੋਟੇ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਇਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਟੀ ਨੀਤ ਨੰਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਖਾ ਕੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ

---

129. ਫਿਰ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰ ਸਿੱਧ ਮੰਡਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਈ।

..............................

ਨੀਚ ਕਹਾਇ ਉਚ ਘਰ ਆਈ। ਵਾਰਾਂ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 28ਵੀਂ।

130. ਫਿਰ ਪੁੱਛਣ ਸਿੱਧ ਨਾਨਕਾ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਯਾ ਵਰਤਾਰਾ?

..............................

ਬਾਝ ਗੁਰੂ ਡੁੱਬਾ ਜਗ ਸਾਰਾ। ਉਕਤ, ਪਉੜੀ 29ਵੀਂ।

131. ਸਿੱਧੀ ਮਨੇ ਬਿਚਾਰਿਆ ਕਿਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਏਹ ਲੇਵੇ ਬਾਲਾ।

..............................

ਸ਼ਬਦ ਜਿਤੀ ਸਿੱਧ ਮੰਡਲੀ ਕੀਤੋਸੁ ਆਪਣਾ ਪੰਥ ਨਿਰਾਲਾ। ਉਕਤ, ਪਉੜੀ 31ਵੀਂ।

ਭੰਗਰਨਾਥ ਬੜੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਉਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚੁਗਲੀ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਜਿਸ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਗੱਲ ਤੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਰੀਤ ਛੱਡ ਕੇ ਜੋ ਗਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੀਤ ਤੋਰੀ ਹੈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ। ਦੋਸ਼ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ, ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦੇ ਹੋ ਤੇ ਨਾਲੇ ਗਰਿਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ।

*ਨਾਨਕ ਆਖੇ ਭੰਗਰਨਾਥ ਤੇਰੀ ਮਾਉਂ ਕੁਚਜੀ ਆਹੀ।*
*ਭਾਂਡਾ ਧੋਇ ਨ ਜਾਤਿਓਨ ਭਾਇ ਕੁਚਜੇ ਫੁਲ ਸੜਾਈ।*
*ਹੋਇ ਅਤੀਤ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਤਜ ਫਿਰ ਉਨਹੂੰ ਕੇ ਘਰ ਮੰਗਣ ਜਾਈ।*

"ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਟੁੱਕ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਕਰੋਧ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਤੇ ਧਮਕਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਹ ਕਦੇ ਬਘਿਆੜਾਂ ਵਾਂਗ ਦਹਾੜਦੇ ਸਨ; ਕਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉੱਡ ਕੇ ਝਪਟਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਕਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਨਾਗ ਵਾਂਗ ਡੰਗ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਕਦੇ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਦੇ ਦਮਗਜੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ; ਕਦੇ ਭੰਗਰਨਾਥ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਤਾਰੇ ਤੋੜ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਮਿਰਗਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲ ਉਪਰ ਤੈਰਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਡੋਲ ਰਹੇ। ਇਸ ਅਡੋਲਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿੱਧ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਵੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਹੈ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਦਮਗਜੇ ਮਾਰ ਕੇ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਛਿੱਥੇ ਪੈ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸੱਚ ਬੋਲਣ। ਬਿਨਾਂ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਸਿਰਫ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਬਣਾ ਲਵਾਂ, ਜਾਂ ਅੱਗ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬਰਫਾਂ ਭਰੇ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਣਾ ਲਵਾਂ, ਜਾਂ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਪਰਸਾਰ ਕਰ ਲਵਾਂ ਜਾਂ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋਲ ਦਿਆਂ, ਅਜਿਹੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਬੱਦਲ ਦੀ ਛਾਂ ਜੈਸੀ ਛੇਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ।"[132] ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਨ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਗੋਰਖ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਏ. ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਮਲਾਂ ਬਾਰੇ ਅਵੱਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਤਕੜਾ ਪਰਭਾਵ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਣ ਨੂੰ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਤਿਆ ਇਹ ਤਾਂ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਇਆ ਸੀ।"[133]

132. ਵਾਰਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 39 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 43 ਤੱਕ ਪਉੜੀਆਂ।
133. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਇਮਜ਼, ਪੰਨਾ 95.

# ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ

(1539-1552 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੇ ਘਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਪਿੰਡ ਮੱਤੇ ਦੇ ਸਰਾਏ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਾਏ ਨਾਗਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵਿਖੇ 31 ਮਾਰਚ, 1504 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਗਰੀਬੀ ਵਾਲੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਸਰਾਏ ਨਾਗਾ ਤੋਂ ਹਰੀ ਕੇ, ਅਤੇ ਹਰੀ ਕੇ ਤੋਂ ਖਡੂਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਖੀਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਇਤਨੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਿਸ਼ਚਤਾ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ (ਰਾਵੀ ਕਿਨਾਰੇ) ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਜਿਉਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੋਂ, ਬੋਲਚਾਲ ਅਤੇ ਵਰਤਾਓ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਪਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਕਿ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ।

ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਤਨੀ ਲਗਨ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਭੱਟ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚੀ *'ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ'* ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

*ਸਿਖਾਂ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਘੋਖਿ ਕੈ ਸਭ ਉਮਤਿ ਵੇਖਹੁ ਜਿ ਕਿਓਨੁ।*
*ਜਾਂ ਸੁਧੋਸੁ ਤਾਂ ਲਹਣਾ ਟਿਕਿਓਨੁ।*[1]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ 22 ਸਤੰਬਰ, 1539 ਈ. ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ 35 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਜੁਆਨ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਬਣੇ। ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਅਤੇ ਲੱਖਮੀ ਚੰਦ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੋਂ ਟਲਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਸਨ[2] ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ[3] ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

**ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ :** ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਢੁੱਕਵੀ

1. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 967.
2. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 967.
3. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ ਓਹੀ।

ਲਿਪੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕ ਪਰਵਾਣਤ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਟਾਕਰੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲਿਪੀਆਂ ਅਸਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਈ ਸੀ। ਇਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਲਿਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਮ ਮੁਸਲਿਮ ਵਰਗ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ (ਪਰਸ਼ੀਅਨ) ਲਿਪੀ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਹੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਰਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਲਿਪੀ ਸੀ। ਟਾਕਰੀ ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਬਾਇਲੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਨੀਮ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਲਿਪੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ (ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ) ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰ ਮੱਧ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਜੈਨ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਨਗਰ ਕਹਿਣ ਕਰਕੇ ਦੇਵ ਨਗਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੇ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੱਖਰਾਂ ਕਰਕੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਪਰਵਾਣਿਤ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲੰਡੇ-ਮਹਾਜਨੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲਿਪੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।[4] ਪਰ ਇਹ ਮੱਤ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੰਡੇ-ਮਹਾਜਨੀ ਕਿਸੇ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਬਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਸੀ। ਲੰਡੇ-ਮਹਾਜਨੀ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੂ-ਵਪਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਣੀਏ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਵੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਆਧੁਨਿਕ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਰਹੀ। ਲੰਡੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਅਧੂਰੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅੱਖਰ। ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਪੂਛ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਪੂਛ ਵਾਲਾ ਜਾਨਵਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਡਾ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਲੰਡੇ ਅੱਖਰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਜਨਾਂ (ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ) ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਜਨੀ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਂ 'ਕੱਚੀ' ਵੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੱਕਾ (ਨਿਸ਼ਚਤ) ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੰਡੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਚਲਾਕੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਕਸਰ ਗਾਹਕ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਅੱਖਰ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਗਾਹਕ ਦਾ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੌਦਾ ਜਦੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀ ਇਸ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਲਿਖਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਗਾਹਕ ਨੇ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੌਦਾ ਉਧਾਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਰੁਪਈਆਂ ਨੂੰ 'ਸਤ' ਹੀ ਲਿਖੇਗਾ। ਜੇ ਸੈਂਤੀ ਰੁਪਏ ਦਾ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸਤ ਹੀ ਲਿਖੇਗਾ। ਹੁਣ ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਤ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੈਂਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਗ-ਮਾਤਰ ਕੋਈ ਲਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਹਕ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਮਹੂਰਾ ਸਿੰਘ ਵਹੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਮਹਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਢੰਗ ਗਾਹਕਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਇਸ ਢੰਗ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੰਡੇ-ਮਹਾਜਨੀ ਕੋਈ ਲੋਕ-ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਿਪੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਣੀਏ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਚਲਾਕੀ

4. ਦੇਖੋ : ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦਾ ਸਿੱਖਸ : ਦ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਜ਼ 1469-1708*, ਵਾਲਿਊਮ 1, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ, 1992, ਪੰਨੇ 113-14; ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ, *ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ*, ਜਿਲਦ 1, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਪੰਨੇ 119-20; ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, *ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995, ਪੰਨਾ 58.

ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਲੰਡੇ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਪਾਰੀ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ।[5]

ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੰਡੇ-ਮਹਾਜਨੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਧਾਰ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੰਡੇ-ਮਹਾਜਨੀ ਅੱਖਰ ਕੋਈ ਲਿਪੀ ਨਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਢੰਗ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਬਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਾਹਕ ਵਿਰੋਧੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬਿਗਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਢੰਗ ਸੀ। ਇਹ ਢੰਗ ਸਿਰਫ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਹੀ-ਖਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਮਦਰਸੇ (ਸਕੂਲ) ਜਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਸਿਖਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਦਿਆ-ਪਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਲੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਹੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ। ਪਟਵਾਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਤੀ-ਉਤਮ ਅਹੁਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਟਵਾਰੀ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਦਾ ਅੱਛਾ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਲ-ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਦੇ ਜਾਣੂ ਹੋਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ-ਵਿਆਪੀ ਦੌਰੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਵੈਸੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ) ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ-ਕੇਂਦਰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਣ ਦਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

> *ਫਿਰਿ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰਿ ਭੇਖੁ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ।...*
> *ਬਾਣੀ ਮੁਖਹੁ ਉਚਾਰੀਐ ਹੁਇ ਰੁਸ਼ਨਾਈ ਮਿਟੈ ਅੰਧਾਰਾ।*
> *ਗਿਆਨੁ ਗੋਸਟਿ ਚਰਚਾ ਸਦਾ ਅਨਹਦਿ ਸਬਦਿ ਉਠੇ ਧੁਨਕਾਰਾ।*[6]

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਉਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਠਹਿਰਾਅ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖਵਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੱਟੀ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਖ਼ੁਦ ਰਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 'ੜ' ਅੱਖਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਮੋਟੇ ਫਰਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਪਰਚੱਲਤ ਸਨ। ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੌਰ ਨਾਲ ਘੋਖ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਮੱਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰੱਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਪਟੀ'[7] ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰ ਪਰਚੱਲਤ ਸਨ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। 'ੜ' ਅੱਖਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਮ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਚੜ੍ਹਨਾ, ਖੜ੍ਹਨਾ, ਲੜਨਾ, ਗੜਬੜ, ਸੜ, ਕੜ ਆਦਿ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ

5. See also G. W. Leitner, *History of Indigenous Education in the Punjab,* Languages Department Punjab, Patiala, 1971, p. 29.
6. *ਵਾਰਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ*, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981, ਪੰਨਾ 19.
7. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨੇ 432-34.

ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀ-ਰੂਪ ਸਿਰਫ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਬਣਾਏ ਹਨ। 'ੜ' ਅੱਖਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ 'ੜ' ਅੱਖਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ 'ੜ' ਅੱਖਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਤਰਤੀਬ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਆਸਾ ਪਟੀ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ। ਆਸਾ ਪਟੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ 'ਸ' ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲਾ 'ਅ' ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਆਸਾ ਪਟੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੱਟੀ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ (ਪੈਂਤੀ) ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। 'ਪਟੀ' ਰਚਨਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਪਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਇਤਨੀ ਪਕੇਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਕੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜੁੜੀ? ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ? ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਦਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਆਖਰ ਰਵਾਇਤ ਨਿਰਆਧਾਰ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਦਮ ਪਰਚੱਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਠੋਸ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਪਰਚੱਲਤ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ? ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਈ ਨਹੀਂ।

ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਪਰੰਪਰਾ ਪਰੰਪਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪੱਟੀ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਔਕੜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਪੀਅੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।"[8] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬੈਨਰਜੀ ਦੀ ਲੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਪਰ ਬੈਨਰਜੀ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ 'ਪਟੀ' ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਦਦ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਉਹ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਨ ਵਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ 1769 ਈ. ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਬਰਾਹਮਣ ਸਿੱਖ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪੜਦਾਦਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

*ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ 'ਬਾਲੇ' ਪਾਸੋਂ ਸਾਰੀ ਹਕੀਕਤ ਬਾਬੇ ਦੀ ਲਈ।*
*ਜਨਮ ਪਤ੍ਰੀ ਦੀ ਖੋਜਨਾ ਕਈ।*

..............................

*ਪੱਤ੍ਰੀ ਹਥ ਨ ਲਗੀ ਬਾਲਾ ਮੁੜਿ ਆਇਆ।*
*ਇਕ ਟੇਵਾ ਜਿਹਾ ਉਸ ਹਥਿ ਆਇਆ।*
*ਉਸ ਉਪਰੋਂ ਸਭ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ।*
*ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਪੁਸਤਕ ਬਣਾਇ ਲੀਤਾ।*[9]

---

8. ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਪੰਨੇ 119-20.
9. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ (ਸੰਪਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998

ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਲਿਖਵਾਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰਫ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰੀ ਲਿਖਤ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੀ ਹੈ ਜੋ 1776 ਈ. ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪੋਥੀ ਲਿਖੀ।

*ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਓ ਸੁਨ ਸਤ ਪੁਰਖ ਮਤ-ਸਾਰ।*
*ਗੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਹਰ ਕੋ ਰਚੋ ਗੁਰਮਤ ਮੰਤ੍ਰ ਉਚਾਰ।*
*ਸਤ ਬਚਨ ਸਤਗੁਰ ਮਨ ਧਾਰ। ਤਬ ਗੁਰਮੁਖ ਅਛਰ ਲਿਖੇ ਸੁਚਾਰ।*
*ਗੁਰਮੁਖ ਵਚਨ ਲਿਖ ਪੋਥੀ ਕਰਾ। ਜੈ ਜੈ ਗੁਰਮੁਖ ਪੰਥ ਜਗਪਰਾ।*[10]

ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਸੰ. 1598 (1541) ਬਿ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਨਵੇਂ ਰਚ ਕੇ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਤੋਂ ਸੰ. 1600 ਬਿ. ਨੂੰ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨਾਮ ਰੱਖਯਾ।"[11] ਮੁੱਢਲਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਮੈਲਕਮ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਮੀ ਇਹ ਲਿਖ ਕੇ ਭਰਦਾ ਹੈ "He taught the same doctrine as Nanak and wrote some chapters that now form part of the Granth."[12]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।"[13]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਭੋਰਾ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਨਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਪਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਢੇਰ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਕਿਉਂ ਪਿਆ? ਜੇ ਇਹ ਲਿਪੀ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਇਹ ਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਜੈਸੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ?

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੰਭਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਮੋਢੀ ਮਿਸਟਰ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਹਨੂਰ (ਲੁਧਿਆਣੇ) ਤੋਂ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਉਪਰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਲੰਡੇ-ਮਹਾਜਨੀ, ਟਾਕਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਵਜ਼ਨ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੋਲੀਆਂ ਹਨ। ਹਨੂਰ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਖੂਹ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ 1630 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਢਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

---

10. *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* (ਕਵਿਤਾ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨੇ 9-10.
11. *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ ਪਹਿਲੀ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891 ਈ., ਪੰਨਾ 175.
12. *ਸਕੈਚ ਆਵ ਦਾ ਸਿੱਖਸ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1981, (ਰੀਪਰਿੰਟ), ਪੰਨਾ 20.
13. *A Short History of The Sikhs*, Bombay, 1950, p. 21.

ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਹੈ ਉਹ ਹੱਥ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਉਪਰ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਰਕ ਹੈ।[14] ਇਹ ਅੱਖਰ ਕਿਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲਗਾਏ ਹੋਏ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੇ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਨੂਰ ਦੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਉਪਰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ ਸੰਮਤ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਸਮੇਂ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਬਣਵਾਏ ਗਏ ਕਿਸੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਲਗਵਾਏਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖਵਾਏਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਗਈ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ, ਉਹ ਵੀ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ, ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਲਿਖਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਤੀਜਾ, ਅਕਸਰ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਦੂਜੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਟ' 'ਠ' ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਅਖਰ ਟਾਕਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਟਾਕਰੀ, ਸ਼ਾਰਧਾ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਆਦਿ ਲਿਪੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਗੁਆਂਢੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਮਿਲ ਜਾਣੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਸੋ ਹੀਣੀ ਗੱਲ ਮਿ. ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਨਾਮ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਕ *'ਬਾਨੀ ਬਿਹੰਗ'* ਨਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।[15] ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਕਿ *'ਬਾਨੀ ਬਿਹੰਗ'* ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਹੈ? ਜੇ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਕੀ ਹੈ? ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਦੇ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਲਿਖਤ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਹੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਸ਼ਬਦ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ?

ਅਸਲ ਵਿਚ 1947 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਏ ਸੱਤਾ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਰਕੇ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੋਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਰਚੱਲਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਕੱਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਕਾਰਣ ਇਹ ਬਹਿਸ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਹਿੰਦੂ ਸੋਚ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਨ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਤੀ ਲਿਪੀ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਮਿ. ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਤੋਂ *ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ* ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਵਾਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਿ. ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਾ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲੀਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ਬਰਾਹਮਣਾਂ, ਬਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਛਪਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਿ. ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੱਥ-ਆਧਾਰਤ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੋਚ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਢੁੱਕਵੀਂ ਲਿਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਿਆਈ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ 'ਙ', 'ਞ', 'ੜ' ਅੱਖਰ ਵਿਸ਼ੇਸ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰਨਾਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ

---

14. ਦੇਖੋ ਲੀਟਨਰ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 29.
15. ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1981, ਪੰਨੇ 111-112.

ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਇਦਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ।

**ਲੰਗਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ :** ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ *'ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ'* ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਲਈ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਲੰਗਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਖ਼ੁਦ ਭੋਜਨ ਵਰਤਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਬਣੀ ਖੀਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਪਾ ਕੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਵਰਤਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[16] ਇਤਨਾ ਸੁਆਦਲਾ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਸਹਿਤ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਇਤਨੀ ਦਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਅੱਗੇ-ਤੋਂ ਲੰਗਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ (ਲੰਗਰ) ਪਰਚਾਰ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਨੇ ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਸ਼ਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉੱਥੇ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪਰੀਅਤਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਏ ਗਏ ਦਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਭੋਜਨ ਛੱਕਦੇ ਸਨ ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛੱਕਦੇ ਸਨ।[17]

**ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ :** ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਲਟ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਵਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਖੁੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਉਹ ਆਪ ਹੈ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੂਰੀ ਦਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸਲੀ ਸਿੱਖ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।[18]

**ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਰਚਾਰਨਾ :** ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਅੱਗੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਚਾਰੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜੋ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਹੋਰ ਦਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਲੋਕ ਹੈ :

*ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਹਾੜੀ ਸਦ ਵਾਰ।*
*ਜਿਨਿ ਮਾਣਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ ਕਰਤ ਨ ਲਾਗੀ ਵਾਰ।* (ਪੰਨਾ-462)

ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਕਤ ਸਲੋਕ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :

---

16. ਲੰਗਰਿ ਦਉਲਤਿ ਵੰਡੀਐ ਰਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਖੀਰਿ ਘਿਆਲੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 967.
17. See also, Banerji, *op. cit.*, pp. 158-59.
18. *op. cit.*, p. 115.

*ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ ॥*
*ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਇਆ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ ॥* (ਪੰਨਾ-463)

ਭਾਵ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਦਿਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਣਸ ਤੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਚੰਦਰਮਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪਰਚਾਰੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

**ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ** : ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਹਲੀਮੀ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਹਲੀਮੀ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਰਚੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਿਰਫ ਨਿਰਲਾਲਚ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਈਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਸੋਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰੱਖੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।[19] ਸੇਵਾ ਓਹੀ ਹੈ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਦੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਜਬੂਰੀ ਵੱਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੇਵਾ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।[20] ਆਪਣਾ ਆਪ ਗਵਾ ਕੇ ਹੀ ਕੁਝ ਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਬਾਅਦ ਸੇਵਕ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਜੀਣਾ ਧਿਰਕਾਰ ਹੈ।[21] ਜਿਹੜਾ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਸੀਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟ ਦੇਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਲੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਸੀ; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅੰਤਮ ਹੁਕਮ ਸੀ; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਪਾਰ ਮਿਹਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਉਗਮਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤ ਲਈ ਵੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨਾਲ ਉਹ ਇਤਨੇ ਬਿਹਬਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਦਿਨ ਰਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਰਦ ਭਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਾਲਕ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ, ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਜਾਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਥਾਂ, ਪੈਰਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਜਾਂ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿਮਰ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[23]

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧਤਾ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪ ਵੀ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਕਿਤਨੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਨੇ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨੇਤਰਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ

---

19. ਚਾਕਰੁ ਲਗੈ ਚਾਕਰੀ ਨਾਲੇ ਗਾਰਬੁ ਵਾਦੁ ॥ — *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 474.
20. ਬਧਾ ਚਟੀ ਜੋ ਭਰੇ ਨਾ ਗੁਣੁ ਨਾ ਉਪਕਾਰੁ ॥ — *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 787.
21. ਜਿਸੁ ਪਿਆਰੇ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਮਰਿ ਚਲੀਐ। — *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 83.
22. ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਡਾਰਿ ॥ — *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 89.
23. ਅਖੀ ਬਾਝਹੁ ਵੇਖਣਾ ਵਿਣੁ ਕੰਨਾ ਸੁਨਣਾ ॥ — *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 139.

ਨੂੰ ਅੰਨਾ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ, ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਅੰਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦੱਸਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅੰਨੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖੀ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਨਾਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[24] ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ; ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਇਸ ਲਈ ਅਸਲ ਅੰਨਾ ਉਹ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਤਦ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਸੁਤੰਤਰ, ਸਵੈ-ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨ ਵੀ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਵੀ।[25] ਅਜਿਹੇ ਪੂਰੇ ਬਚਨਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਲਾਲਚਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਵਿਚ ਉਹ ਹੀ ਪੂਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਨ। ਲਾਲਚਾਂ ਵਿਚ ਗਰੱਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆਵਾਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਡਰਪੋਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਾਲਚਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਡਰ ਮਨੁੱਖ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[26] ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ-ਪੜਚੋਲ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਗੁਣੀ-ਗਿਆਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[27]

ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰੋਲ ਨਾਮ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਵਾਏ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਅਤੇ ਜਪਾਉਣ ਤੋਂ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸਮਾਜੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਕਾਜ਼ੀਆ ਬਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਥਕੀ ਅਗਦ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ' ਦੇ ਵਾਕ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਇਤਨੇ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਕੰਗਾਲ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ; ਮੂਰਖ ਆਗੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਅਖਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਕਲਹੀਣ ਨੇਤਾ ਬੜੇ ਬੜੇ ਪਾਰਖੂ ਹੋਣ ਦਾ ਪਖੰਡ ਰਚ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਜਾਂ ਭੈੜੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਚੌਧਰੀ ਬਣੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਝੂਠਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਜੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।

*ਨਾਉ ਫਕੀਰੈ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਮੂਰਖ ਪੰਡਿਤੁ ਨਾਉ ॥*
*ਅੰਧੇ ਕਾ ਨਾਉ ਪਾਰਖੂ ਏਵੈ ਕਰੇ ਗੁਆਉ ॥*
*ਇਲਤਿ ਕਾ ਨਾਉ ਚਉਧਰੀ ਕੂੜੀ ਪੂਰੇ ਥਾਉ ॥*
*ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਣੀਐ ਕਲਿ ਕਾ ਏਹੁ ਨਿਆਉ ॥* (ਪੰਨਾ 1288)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਬੋਝ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੈਸਾ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ

---

24. ਅੰਧੇ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜਿਨ ਮੁਖਿ ਲੋਇਣ ਨਾਹਿ ॥
ਅੰਧੇ ਸੋਈ ਨਾਨਕਾ ਖਸਮਹੁ ਘੁਥੇ ਜਾਹਿ ॥
..............................
ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੁਝਈ ਅੰਧਾ ਕਹੀਐ ਸੋਇ ॥ *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 954.
25. ਕਰਮਿ ਪੂਰੈ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਪੂਰਾ ਜਾ ਕਾ ਬੋਲ ॥ *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 146.
26. ਸੋਈ ਪੂਰੇ ਸਾਹ ਜਿਨੀ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ ॥ *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 146.
27. ਨਾਨਕ ਪਰਖੇ ਆਪ ਕਉ ਤਾ ਪਾਰਖੁ ਜਾਣ ॥ *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 148.

ਕਰਨੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦਰਸਾ ਕੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿੰਨੀ ਦਰੁਸਤ ਅਤੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੀ।

ਅਖ਼ੀਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤਕਰੀਬਨ 13 ਸਾਲ ਗੁਰਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿ ਕੇ 48 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 29 ਮਾਰਚ, 1552 ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਅਨਿੰਨ ਸੇਵਕ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਤੀਸਰਾ ਗੁਰੂ ਥਾਪ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਦਾਤੂ ਅਤੇ ਦਾਸੂ। ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਅਤੀ ਯੋਗ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਨਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਸੀ।

# ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ

## (1552-1574 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਰੋਤ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਖਿੰਡਵੇਂ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਈ ਸਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇਣ ਨੂੰ ਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਨ ਸੰਤ-ਜਨ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਉਤ ਹੈ ਕਿ "ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੋ ਸਗੋਂ ਬੁਰੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੋ।" ਇਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਯੇ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਐਸੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸਗੋਂ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁੱਲ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਹੀ ਪੱਖ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਪਰਵਾਣਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਤੀਆਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਵਿਚ 5 ਮਈ, 1479 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।[1] ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇਜ ਭਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਖੇਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹਨ ਅਤੇ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾਨੀ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਨੀ ਜੀ ਸਨ। 1594 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ (ਗੁਰੂ) ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ ਨੇ ਹੀ ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਆਪ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁੜਮਚਾਰੀ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵੱਡੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਇਤਨੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਮਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ

1. Teja Singh, Ganda Singh, *A Short History of The Sikhs*, Bombay, 1950, p. 18.

ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾਤੂ ਅਤੇ ਦਾਸੂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ 1552 ਈ. ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉੱਪਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਾਂ ਦਾ ਨਗਰ ਵਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਕਾਨ ਵੀ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਭੱਟ ਜਲਨ ਦੇ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ ਗੋਇੰਦ (ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰੀ ਸਮ ਜਲ੍ਹਨ ਤੀਰਿ ਬਿਪਾਸ ਬਨਾਯਉ)।[2] ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾਤੂ ਤੇ ਦਾਸੂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਕਰਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਇੱਥੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ।

**ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ** : ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਤੱਕ ਵੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਗਈ।[3] ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦਾਤੂ ਅਤੇ ਦਾਸੂ ਵੱਲ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਫਿਟਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵੱਲ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[4]

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੀ ਕੋਈ ਤਪਾ (ਸਾਧ) ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਪਾ ਬਹੁਤ ਲੋਭੀ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਵੀ। ਇਹ ਬਗਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰੋਂ ਸੰਤ ਦਿੱਸਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਪਾਪਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਇਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰਗਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਇਉਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਕਾਰਣ ਆਪੇ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਸੀ।[5]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਧਿਰਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦਰਿੜਤਾ ਅਤੇ ਪਰਬਤ ਵਰਗੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਉੱਪਰ ਫਤਿਹ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

**ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ** : ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਯਾਤਰਾ 1553 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਸੂਰਜ ਗਰਹਿਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਘਟਨਾ ਸਾਲ 1553 ਈ. ਸੀ।[6] ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਗਯਾਨ ਦੀ ਜੋਤ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ

2. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 1400.
3. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 306.
4. *ਉਕਤ*, ਪੰਨੇ 307-08.
5. *ਉਕਤ*, ਪੰਨੇ 315-16.
6. ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਸ੍ਰੋਤ ਪੁਸਤਕ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986, ਪੰਨੇ 29 ਤੋਂ 612.

ਦਾ ਬਹੁਤ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਤਿੰਨੇ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੋਗੀ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਲੋਕ ਵੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[7]

ਇੱਥੋਂ ਅੱਗੇ ਜਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਗਏ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਮਥੁਰਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹਰ ਯਾਤਰੀ ਉੱਪਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਤੁਰਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਇਕੱਠਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਕਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਹੀ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।[8]

ਤੀਜਾ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਜਿਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸਰਸਵਤੀ (ਸੁਰਸਰੀ) ਨਦੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਹੋਵਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਯਾਤਰਾ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਹੀ ਪਰਤ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਨਗਰ ਦੇ ਸਭ ਮੁਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਏ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਭਾਰੀ ਸਨ।[9]

ਜਮੁਨਾ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਹੋਵਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਮਥੁਰਾ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ।

**ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ** : ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਈਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਮੁਹਈਆ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਫ਼ਤ ਲੰਗਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਆਟੇ ਦਾ ਭੋਜਨ ਬਣਦਾ ਸੀ। (ਨਿੱਤ ਰਸੋਈ ਤੇਰੀਐ ਘਿਉ ਮੈਦਾ ਖਾਣੁ)।[10] ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਯਾਤਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਲੰਗਰ ਛੱਕ ਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

**ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਬਣਨਾ** : ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੰਗੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਉਲੀ ਖੁਦਵਾਈ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਉਲੀ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਿੱਲਤ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਖੂਹ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਖੂਹ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੋਕੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਬੈਲ, ਝੋਟੇ ਜਾਂ ਊਠ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਟਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਹਰਟ ਅਜੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਟਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਹਰਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਹੀ ਪਹਿਲੀਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਗਵਾਏ ਸਨ। ਇਹ ਛੇ-ਹਰਟਾ ਖੂਹ ਗੁਰੂ ਕੀ ਵਡਾਲੀ ਨੇੜੇ ਲਗਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਖੂਹ ਉਹ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੌੜੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੋਕੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਲੋਕ ਪੌੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨੀਚੇ ਉਤਰ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਚਮੜੇ ਦਾ ਬੋਕਾ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਆਮ

7. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ* 1116.
8. *ਉਕਤ, ਓਹੀ।*
9. *ਉਕਤ, ਪੰਨਾ* 1117.
10. *ਉਕਤ, ਪੰਨਾ* 668.

ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਬੋਕੇ ਰਾਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਬਾਉਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਲਗਵਾਈ ਗਈ ਇਹ ਬਾਉਲੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖੂਹ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਮਿਤੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ 1556 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1560 ਈ. ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[11] ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੌਰਾਸੀ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਚੌਰਾਸੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਅਕਸਮਾਤ ਹੀ ਇਹ ਚੌਰਾਸੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਰਾਸੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗਲਤ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਬਾਉਲੀ ਕੋਈ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਚੌਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਚੌਰਾਸੀ ਪੌੜੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

**ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ** : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਚੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਜੋ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਕਲੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨਕਲੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ। ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕੱਚੇ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕੱਚੇ ਹਨ। ਕੱਚੀ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ :

*ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ।*
*ਬਾਣੀ ਤ ਗਾਵਹੁ ਗੁਰੂ ਕੇਰੀ ਬਾਣੀਆ ਸਿਰਿ ਬਾਣੀ ॥*

..........................................................................

*ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਚੀ ਹੈ ਬਾਣੀ।*
*ਬਾਣੀ ਤ ਕਚੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਝਹੁ ਹੋਰ ਕਚੀ ਬਾਣੀ।*
*ਕਹਦੇ ਕਚੇ ਸੁਣਦੇ ਕਚੇ ਕਚੀ ਆਖਿ ਵਖਾਣੀ।*[12]

ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨ ਵਾਲੇ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ, ਦਾਤੂ ਅਤੇ ਦਾਸੂ ਜੀ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

*ਬਾਲ ਜਤੀ ਹੈ ਸਿਰੀਚੰਦੁ ਬਾਬਾਣਾ ਦੇਹੁਰਾ ਬਣਾਇਆ।*
*ਲਖਮੀ ਦਾਸਹੁ ਧਰਮ ਚੰਦ ਪੋਤਾ ਹੁਇ ਕੈ ਆਪੁ ਗਣਾਇਆ।*
*ਮੰਜੀ ਦਾਸ ਬਹਾਲਿਆ ਦਾਤਾ ਸਿਧਾਸਣ ਸਿਖਿ ਆਇਆ।*[13]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੁਲੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ। ਇਹ ਪੋਥੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਆਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਦਰਜ ਸੀ।

**ਮੰਜੀ ਪਰਥਾ** : ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਤ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਪਰਬੰਧ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ

---

11. ਵੇਖੋ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ*, ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891, ਪੰਨਾ 181; ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਜ (1469-1708)*, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1994, ਪੰਨਾ 122.
12. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 920.
13. ਵਾਰਾਂ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ 33, ਪਉੜੀ 26ਵੀਂ।

ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਨ ਲਈ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਪਰਚਾਰਕ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਕੁਰਸੀਆਂ ਮੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀਆਂ ਮੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਣਤਾ ਹੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮੰਜੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣਾ ਹੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਗਤ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਜੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਮੰਜੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਰਬੰਧ ਦਾ ਨਾਂ ਮੰਜੀ ਪਰੱਥਾ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭਾਵੇਂ ਮੰਜੀ ਪਰਥਾ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਪਰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਰਥੀ ਮਲ, ਤੁਲਸਾਂ ਭੱਲਾ, ਮੱਲਣ, ਰਾਮੂ, ਦੀਪਾ, ਉਗਰਸੈਨ, ਨਗੌਰੀ, ਮੋਹਣ, ਰਾਮੂ ਮਹਿਤਾ, ਅਮਰੂ ਗੋਪੀ, ਸਾਹਾਰੂ, ਗੰਗੂ ਭੱਲਾ, ਭਾਗੂ, ਭਗਤ, ਖਾਨ ਛੁਰਾ, ਤਾਰੂ, ਵੇਗਾ, ਪਾਸੀ, ਉਗਰੂ, ਨੰਦੂ, ਸੂਦਨ, ਪੂਰੋ, ਝੰਟਾ, ਮਲੀਆ ਭੱਲਾ, ਬੂਲਾ ਪਾਂਧਾ, ਡੱਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਆਦਿ।[14]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਨਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਈ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ[15] ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਗੰਗੂ ਸ਼ਾਹ ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ (ਗੰਗੂ ਭੱਲਾ), ਬੂਆ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ (ਬੇਗਾ), ਪਾਰੋ (ਪੂਰੋ) ਆਦਿ। ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਦਾ ਜਾਂ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦਾ ਫਰਕ ਹੋਣਾ ਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਹੈ। ਡੱਲੇ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਈ ਮੰਜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੰਜੀ ਪਰਥਾ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨਾਲ ਇਤਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ[16] ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਮੰਜੀ ਪਰੱਥਾ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਂ ਇਤਨੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਪਰਬੰਧ ਲਈ ਮੰਜੀ ਪਰੱਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ : 1. ਅੱਲਾਯਾਰ ਲੁਹਾਰੀ, 2. ਸੱਚਨ ਸੱਚ, 3. ਸਾਧਾਰਨ ਗੋਇੰਦਵਾਲ, 4. ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਗੋਇੰਦਵਾਲ, 5. ਸੱਖਣ ਧਮਿਆਲਾ ਪੋਠੋਹਾਰ, 6. ਹੰਦਾਲ, 7. ਕੇਦਾਰੀ, 8. ਖੇੜਾ, 9. ਗੰਗੂ ਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਗੰਗੂ ਭਲਾ, ਗੜ੍ਹਸ਼ੰਕਰ, 10. ਦਰਬਾਰੀ, 11. ਪਾਰੋ, 12. ਫੇਰਾ ਜਾਂ ਫਿਰੀਆ, 13. ਬੂਆ ਜਾਂ ਵੇਗਾ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, 14. ਬੇਣੀ ਪੰਡਤ ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ ਲਾਹੌਰ, 15. ਮਹੇਸਾ ਜਾਂ ਮਹਿਮਾ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ, 16. ਮਾਈ ਦਾਸ ਨਾਰਲੀ, 17. ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਵੈਰੋਵਾਲ, 18. ਮੱਠੋ ਮੁਰਾਰੀ, 19. ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸੰਧਵਾਂ ਜਲੰਧਰ, 20. ਰੰਗ ਸ਼ਾਹ ਮਲਪੌਰ ਜਲੰਧਰ, 21. ਰੰਗਦਾਸ ਘੜੂੰਆ, ਅਤੇ 22. ਨਾਲੋਂ ਡੱਲਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਜੀ ਪਰਥਾ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਢਾਂਚਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਧੇਰੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

**ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ** : ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਾਮਾਦ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ) ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਸੀ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। (ਲਾਹੌਰ ਸਹਰੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੁ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰੁ)। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਣ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਅਕਬਰ

14. *ਉਕਤ*, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 16ਵੀਂ।
15. *ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਪਟਿਆਲਾ 1990, ਪੰਨਾ 847.
16. See for example Fauja Singh, *Guru Amar Dass : Life & Teachings*, New Delhi, 1979, pp. 107 & 143; Teja Singh, Ganda Singh, *op. cit.*, p. 26 and Banerji, *op. cit.*, p. 168.

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਥਾਂ ਮੁਫਤ ਨਹੀਂ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਾਨ ਵੱਜੋਂ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੈਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਤੋਹਫੇ ਵੱਜੋਂ ਲੈਣਾ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਠੀਕ ਜੱਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦੀ ਸੀ।[17]

**ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ** : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨਾਲ ਗਰੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਬੁਰਿਆਈ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਤੀ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਜਿਊਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਤੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਣੇ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਮਰੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸਲ ਪਤੀਵਰਤਾ ਔਰਤ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਅਸਲੀ ਪਤੀਵਰਤਾ ਉਹ ਔਰਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਤੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਔਰਤ ਵਿਧਵਾਪੁਣੇ ਵਿਚ ਸਾਊ ਬਣ ਕੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ :

*ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ ॥*
*ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ ॥*
*ਭੀ ਸੋ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨਿ ॥*
*ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮਾਲੰਨਿ ॥*[18]

**ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ** : ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਰਸਮਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਰਾਮਕਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੱਦ ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਸਭ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਉੱਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੋਵੇ ਕੁਰਲਾਵੇ। ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਭੋਗ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਦ ਰਾਮਕਲੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ।

**ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ** : ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਦੋਂ ਹੋਈ ਜਾਂ ਕਿਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਅਕਬਰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਾਲ ਜੋ ਸੰਬੰਧਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਬੈਠ

17. ਦੇਖੋ *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ, ਪਹਿਲੀ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891 ਈ. ਪੰਨਾ 187 ਅਤੇ ਇਸੇ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇਖੋ *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ*, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1977 (ਰੀਪ੍ਰਿੰਟ), ਪੰਨਾ 4.
18. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 787.

ਕੇ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛੱਕਿਆ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ।[19]

**ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਛੇਕਣਾ** : ਮੈਲਕਮ ਜੈਸੇ ਮੁੱਢਲੇ ਯੂਰਪੀਨ ਲੇਖਕ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਛੇਕਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਜਿਹੜੇ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ, ਪੂਰੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗਰਿਹਸਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿੰਦ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਖਤਾਈਆਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕੇ ਲੋਕ ਦਰਸਾਇਆ। ਕਨਿੰਘਮ ਵੀ ਇਸੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਗਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਦਮ ਵੱਖਰੇ ਲੋਕ ਦਰਸਾਇਆ ਅਤੇ ਇਉਂ ਇਸ ਨਵਜਨਮੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ : ("Amar Das declared passive and recluse 'Udasis' to be wholly separate from active and domestic Sikhs and thus finally preserved the infant church or State from disappearing as one of many sects."[20])

ਅਖੀਰ 95 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੁਆਈ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ, 1574 ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਅ ਗਏ ਸਨ।

**ਮੁੱਲ-ਅੰਕਣ** : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਗਵਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚਣੌਤੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਦਾਤੂ ਜੀ ਅਤੇ ਦਾਸੂ ਜੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਸਾਧ ਸੰਤ ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣ ਤਬਕਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਹਰ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪਰਬਤ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਸਨ (ਝਖੜਿ ਵਾਉ ਨ ਡੋਲਈ ਪਰਬਤ ਮੇਰਾਣ)। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਸੰਕਟ ਉੱਪਰ ਫਤਿਹ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਭ ਪਾਸਿਉਂ ਹਾਰ ਹੰਭ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਨਵ-ਜਨਮਿਆ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਹੋਂਦ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪੁਰਾਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅਮਲ ਪਰਚਲਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਵ-ਸਿਰਜੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਸੀ।

---

19. See also Banerjee, *op. cit.*, p. 171 and Hari Ram Gupta *op. cit.*, p. 122.
20. *History of the Sikhs*, pp. 44-45.

7

# ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ

## (1574-1581 ਈ.)

ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦਾ ਜਨਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ 25 ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ 1591 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 24 ਸਤੰਬਰ, 1534 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹਰੀ ਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ ਜਾਂ ਦਯਾ ਕੌਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਬਾਸਰਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ-ਪੋਸ਼ਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਨੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਸਰਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਨਾਨਕੇ ਘਰ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਕਰਕੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੱਕਲੀਆਂ (ਘੁੰਗਣੀਆਂ) ਵੇਚਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਅਤੇ ਬੋਲਚਾਲ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਸਲੀਕਾ ਇਤਨਾ ਅੱਛਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਪਰਯੋਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਖੁਦਵਾਈ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਮੋਹਨ ਜੀ ਅਤੇ ਮੋਹਰੀ ਜੀ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ 'ਸੱਦ ਰਾਮਕਲੀ' ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲਾ ਗੁਰੂ, ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ, ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਪਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਸੱਦਸ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੋਹਨ, ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ :

*ਮੇਰੇ ਸਿਖ ਸੁਣਹੁ ਪੁਤ ਭਾਈ ਹੋ ਮੇਰੈ ਹਰਿ ਭਾਣਾ ਆਉ ਮੈ ਪਾਸਿ ਜੀਉ।*
*ਹਰਿ ਭਾਣਾ ਗੁਰ ਭਾਇਆ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਕਰੇ ਸਾਬਾਸਿ ਜੀਉ।*

.... .... ....

*ਸਤਿਗੁਰਿ ਭਾਣੈ ਆਪਣੈ ਬਹਿ ਪਰਵਾਰੁ ਸਦਾਇਆ।*
*ਮਤ ਮੈ ਪਿਛੈ ਕੋਈ ਰੋਵਸੀ ਸੋ ਮੈ ਮੂਲਿ ਨ ਭਾਇਆ।*

.... .... ....

*ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਖਿ ਹੋਦੈ ਬਹਿ ਰਾਜੁ ਆਪਿ ਟਿਕਾਇਆ।*
*ਸਭ ਸਿਖ ਬੰਧਪ ਪੁਤ ਭਾਈ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪੈਰੀ ਪਾਇਆ।*

.... .... ....

*ਹਰਿ ਭਾਇਆ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਲਿਆ ਹਰਿ ਮਿਲਿਆ ਪੁਰਖੁ ਸੁਜਾਣੁ ਜੀਉ।*
*ਰਾਮਦਾਸ ਸੋਢੀ ਤਿਲਕੁ ਦੀਆ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਸਚੁ ਨੀਸਾਣੁ ਜੀਉ।*
*ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਜਿ ਬੋਲਿਆ ਗੁਰਸਿਖਾ ਮੰਨਿ ਲਈ ਰਜਾਇ ਜੀਉ।*
*ਮੋਹਰੀ ਪੁਤੁ ਸਨਮੁਖੁ ਹੋਇਆ ਰਾਮਦਾਸੈ ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਜੀਉ।*
*ਸਭ ਪਵੈ ਪੈਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇਰੀ ਜਿਥੈ ਗੁਰੂ ਆਪੁ ਰਖਿਆ।*
*ਕੋਈ ਕਰਿ ਬਖੀਲੀ ਨਿਵੈ ਨਾਹੀ ਫਿਰਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਣਿ ਨਿਵਾਇਆ।*

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 923-24)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਵੈਸੇ ਵੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲਾ ਸਮਰਾਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਵੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਹਕੂਮਤ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪਰਤੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੋਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਾਨ ਜਹਾਨ, ਫਿਰ ਰਾਜਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਰਹੇ ਸਨ।[1]

ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਪਰਭਾਵਰਹਿਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ, ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ, ਕੋਈ ਐਸੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਖੜੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਮਨ-ਮੁਟਾਪਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਸੇ-ਗਿਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ।

**ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ** : ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਸਥਾਨਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਇੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਘਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ) ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੀ ਲਗਾਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਤੁਕ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ :

*ਬੈਠਾ ਸੋਢੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਹਾਵੈ ॥*
*ਪੂਰਨ ਤਾਲ ਕਰਾਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜੋਤ ਜਗਾਵੈ ॥*

ਨਗਰ ਦੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਨਗਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇੱਥੇ 52 ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਵਸਾਉਣ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਨਗਰ, ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ

1. ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ, *ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995, ਪੰਨਾ 47.

ਵਸੇ ਆ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਡਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਊਚ-ਨੀਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਕਮਾਈ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੂੜੇ-ਚਮਿਆਰਾਂ ਜਾਂ ਖੱਤਰੀਆਂ-ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਮੁਹੱਲੇ ਨਹੀ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸਨ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਿੰਦੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸੀ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਵਿਕਾਸ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਨਗਰ ਉਹ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਦਰਜ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਹਨ :

*ਰਾਮ ਰਾਜ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪੁਰਿ ਕੀਨੇ ਗੁਰਦੇਵ।* (ਪੰਨਾ ੪੧੭)

.... .... ....

*ਵਸਦੀ ਸਘਨ ਅਪਾਰ ਅਨੂਪ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪੁਰ।* (ਪੰਨਾ ੧੩੬੨)

.... .... ....

*ਲਾਹੌਰ ਸਹਰੁ ਜਹਰੁ ਕਹਰੁ ਸਵਾ ਪਹਰੁ ॥੨੭॥* (ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

*ਲਾਹੌਰ ਸਹਰੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੁ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰੁ ॥੨੮॥* (ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਨਗਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸਿਫਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਬੁਨਿਆਦ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਮੁੱਢਲਾ ਵਿਕਾਸ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਉਭਰ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

**ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕਰਨਾ :** ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਨੇੜਿਓਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਤਪੇ ਵੱਲੋਂ ਜਾਂ ਵਸਿੰਦੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੇਖਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਵਾਲੇ ਚੈਪਟਰ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵਰਨਣ ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪ ਨੇ 11 ਰਾਗ ਹੋਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ। ਇਹ ਹਨ : ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਗੋਂਡ, ਨਟ-ਨਾਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਕੇਦਾਰਾ, ਕਾਨੜਾ ਅਤੇ ਕਲਿਆਨਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ।

**ਪਰਚਾਰ ਪਰਣਾਲੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ :** ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ

ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਨਿਰਬਿਘਨ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਕੇਰਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਗਰੇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅਖ਼ੀਰ 48 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਸੱਤ ਸਾਲ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ, 1581 ਈ. ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਗਲਾ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ।

# ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ

(1581-1606 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਬਣੇ ਅਤੇ 1606 ਈ. ਤੱਕ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਖ਼ੀਰ 25 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਸੰਨ 1606 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਪੂਰੇ ਸਿੱਖੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਜੀ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਜੀ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1553 ਈ.[1] ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ 1563 ਈ.[2] ਵਿਚ। ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਨੇ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1563 ਈ. ਦਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਆਪ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਆਪ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਝਦਾਰ, ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੋਚਣੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਆਪ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕੇ ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਬਣਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਸਹਾਇਕ ਤੱਥ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਦਾ ਤੱਥ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਲ ਉਮਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਸੋਚਣੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਉਪਜ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਿਰੋਲ ਇਕ ਕਲਪਨਾ ਉਡਾਰੀ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਚੱਕ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪੁਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਰਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਾਨਕਾ ਘਰ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ-ਪੋਸ਼ਣਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੀ ਹੋਈ। ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ

---

1. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, 'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ', ਪਰਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972, ਪੰਨਾ 38.
2. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ, ਪਹਿਲੀ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891, ਪੰਨਾ 194; ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990, ਪੰਨਾ 80; ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 1469-1765*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨਾ 30.

ਸਮੇਂ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪਰਚਾਰਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਭੇਜ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵੈਸੇ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਸਥਾਨ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੈਸਾ ਹੀ ਕੋਈ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਕਰੀਬਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਹਜਾਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜਿੱਥੇ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਬਦ ਹਜਾਰੇ ਦੇ ਇਹ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਮ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

**ਵਿਆਹ :** ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਵੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ? ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਮਾਣੀਕ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ 1769 ਈ. ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ 163 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ 163 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਮਾਣੀਕ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਲਿਖਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ 1891 ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਹ 285 ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਐਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਤਰਕਰਹਿਤ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬੜਾ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਸਿਰਫ਼ 12-13 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 22-23 ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ 'ਤੇ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ 1589 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਨਮ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਤਰਕਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਗ਼ਲਤ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਬਾਰੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਵਾਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਰਵਾਇਤ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਰਵਾਇਤ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮੀ ਰਵਾਇਤ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਮੋਈ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਮਾਪਦੰਡ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਆਓ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭੀਏ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਵਿਆਹ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਮਊ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਊ ਸਾਹਿਬ ਫਿਲੌਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਅੱਠ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਆਹ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ

ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲਗਵਾਇਆ ਗਿਆ ਖੂਹ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਉਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵੀ ਮਉ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਉ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਐਸੀ ਯਾਦਗਾਰ ਨਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਸਹੁਰਾ ਘਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਜੈਸੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੀ ਰਜ਼ਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਸ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ? ਨਾਲੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ 'ਏਕਾ ਨਾਰੀ ਸਦਾ ਜਤੀ'। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਤਨਾ ਉੱਚਾ ਵਿਚਾਰ ਸਿਰਜ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਸੌੜੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਸਿਰਫ਼ ਪੁੱਤਰ ਪਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਦਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਾ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਇਹ ਮਉ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਕਿਸ ਸਾਲ ਹੋਇਆ? ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਜਿਹੜੇ ਲੇਖਕ ਦੋ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮਿਤੀ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।

**ਮਸੰਦ ਪਰੰਪਰਾ :** ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ-ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਵਿਰੋਧਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਰੋਧਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਵਾਂ ਗੁਰੂ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਉਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਮੁੜ ਤੋਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪੰਜਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਮੰਜੀ ਸਿਸਟਮ ਇਕ ਮੁੱਢਲੀ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਪਰਣਾਲੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਥਿਰਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਲਈ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਰਣਾਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮਸੰਦ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਐਸੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਸਨਦ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਸੰਦ ਸ਼ਬਦ ਪਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੀਯਤ ਅਦਾਰੇ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਸਨਦ ਜਾਂ ਮਸਨਦ-ਏ-ਅਲੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਅਲੀ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ। ਅਲੀ ਸ਼ਬਦ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਸੰਦ 'ਮਸਨਦ' ਜਾਂ 'ਮਸਨਦ-ਏ-ਗੁਰੂ' ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਪਰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾਂ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਭਾਵ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਪਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਜ਼ੁਲਿਫਕਾਰ ਅਰਦਿਸਤਾਨੀ ਮੋਬੀਦ (ਮੋਹਿਸਿਨ ਫ਼ਾਨੀ) ਨੇ ਲਏ

ਹਨ⁴ ਅਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ⁴ ਨੇ ਇਸੇ ਹੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ ਤਰਜਮੇ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀ, ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਮੁਆਮਲਾ ਉਤਨੀ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਹੀ ਸੀ ਉਗਰਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਿੰਨੀ ਨਾਲ ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਮਲਾ ਉਗਰਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੁਣ ਹਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵੰਧ ਕੱਢ ਕੇ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅੱਜ ਤੀਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕਦੇ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪੈਸੇ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਹਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਚੜ੍ਹਾਏ ਦੇ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਮੁਫ਼ਤ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕੇ ਜਾਂ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੇ ਜਾਂ ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨੀਯਤ ਪੈਸੇ ਦੇਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਿਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੈ ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਮੋਹਿਸਿਨ ਫਾਨੀ ਜੈਸੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਮੋਹਿਸਿਨ ਫਾਨੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ, ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਗ਼ਲਤ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹਰ ਲਿਖੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਰਤਾ ਜਿਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਭੇਟਾ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੋਹਸਿਨ ਫਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦਬਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਭੇਟਾਂ ਲਈ ਸਹੀ ਸ਼ਬਦ 'ਭੇਂਟ' ਅਤੇ 'ਨਜ਼ਰ' ਵਰਤੇ ਹਨ ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਗ਼ਲਤ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਬਾਜ (ਕਰ) ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ਼ਲਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਹਨ।"[5]

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮਸੰਦ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋਣ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਸੰਦ ਜਾਂ ਮਸਨਦ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* ਵਿਚ ਮਸੰਦਾਂ ਦਾ ਬਹਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਸੰਦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰਚਾਰਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਚਾਰਕ, ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਪਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪਰਚਾਰਕ (ਮਸੰਦ) ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਪਰਚਾਰਕ, ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਰਸਾਰਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਛੋਟਾ ਵੀ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚਲੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਤਾਦਾਦ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਝਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਲਾਕਾ ਵੰਡ ਛੋਟੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਉੱਥੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬੇ ਦਾ ਵੀ ਇਕੋ ਮਸੰਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

---

3. *ਮਾਖਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ-ਏ-ਸਿੱਖਾਂ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949, ਪੰਨਾ 37.
4. See for example Indu Bhusan Banerjee, *op. cit.*, p. 195; Cunningham, *History of The Sikhs*, New Delhi, 1985, p. 47 and Gokal Chand Narang, *Transformation of Sikhism*, New Delhi, 1960, p. 43 and 45.
5. *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨਾ 31.

ਧਰਮ ਪਰਚਾਰਕ (ਮਸੰਦ) ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸੰਬੰਧਤ ਹਲਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਆਪਣੇ ਮਸੰਦ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸੰਗਤ ਇਨਾਂ ਦੋ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਹਰ ਦਿਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮਾਂ ਖੁੱਲਾ ਸੀ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਮੌਕੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਮ ਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਪੈਸੇ-ਧੇਲੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਉਹ ਸੰਬੰਧਤ ਹਲਕੇ ਦੇ ਮਸੰਦ ਪਾਸ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਸਾਖੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ, ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਮੌਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਮਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਸੰਗਤ ਕਿਨਾਂ ਪੈਸਾ ਭੇਜਦੀ ਸੀ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਸੰਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਪਰਣਾਲੀ ਬਹੁਤ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦਾ ਪੈਸਾ ਪੂਰੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਅਤੇ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬਰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਸ ਧਨ ਦੀ ਕੋਈ ਤੋਟ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਹ ਇਸ ਧਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਵੀ ਵਸਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਵੇਂ ਅਸਥਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਅਸੰਭਵ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਫ਼ਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਡੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਹਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਹੁੰਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਸਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ, ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਟੜ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਹੀ ਅਖਵਾਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਆਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੜਾਈਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੇ ਤਖੱਲਸ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਨਾ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਲਾਕਾ ਹੀ ਦੱਬਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਹਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਦਸਵੰਧ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀ ਨਿਰੋਲ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਖ਼ਤਾਈ ਨਾਲ ਬੰਦ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਪਰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੂਰੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

**ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ** : ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਅਧੂਰੇ ਰਹਿ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਜੇ ਅਧੂਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਰੋਵਰ ਅਜੇ ਕੱਚਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਸਰੋਵਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਇੱਟਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਭੱਠਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ[6] ਅਤੇ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਗਏ।[7] ਫਲਸਰੂਪ ਸਰੋਵਰ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਪੱਕਾ ਕਰ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ।

6. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ*, ਪੰਨਾ 363.
7. Macaulikhe, *The Sikh Religion*, Vol. III, p. 8.

ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪਰਾਜੈਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਅਤੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ 1584 ਈ. ਦਾ ਸਾਲ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ।[8] ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ।[9] ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਤ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਈਂ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਈਂ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰਖਵਾ ਕੇ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਹੜੀ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਰਵਾਇਤ ਕਿਉਂ ਚਾਲੂ ਹੋਈ? ਕਿਉਂ ਨਾ ਸਿੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ? ਇਹ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਬੰਧਕਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਤੋਂ ਰਖਵਾਈ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

ਫਲਸਰੂਪ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਦਕਾ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਅਜੂਬਾ ਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੀ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੈਸਾ ਸੰਗਮ ਸੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਸਾਫ-ਸਵੱਛ ਜਲ ਦਾ। ਠੰਢੇ ਜਲ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੂੰ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਅਗੰਮੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਕਾਰਣ ਰਚਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਵੱਲੋਂ ਇਨਸਾਨੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:

> ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਸੋਹਣੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਜਲ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਜਲ ਦੇ ਭਰੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਭ ਕੰਮ ਅਤੇ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਲੱਥ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜਸ ਬੇਦਾਂ-ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖ ਲਈ ਹੈ।[10]
>
> ਹੇ ਸੰਤਹੁ ਇਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਕਲਿਆਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਤ ਜਨ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆਉਣ ਨਾਲ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[11]

---

8. *Ibid.*, p. 10 and Teja Singh Ganda Singh, *A Short History of The Sikhs*, Bombay, 1950, p. 28.
9. ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਟਾਈਪ ਕੀਤੀ ਕਾਪੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੋਟਸ ਐਂਡ ਕੁਆਰੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 1849 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1884 ਤੱਕ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਐਕਸੈਸ਼ਨ ਨੰ: 1214 ਹੈ।

   ਦੂਸਰਾ, ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 1930 ਈ. ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਗੱਲ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਦੇਖੋ : ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ*, ਪੰਨਾ 197; ਡਾ. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ, *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦ ਸਿੱਖਸ*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1994, ਪੰਨਾ 131.
10. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 783.
11. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 623.

ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਲਾ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਰਲੇਵਾਂ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜੇ, ਸਰੋਵਰ ਵਿਚੋਂ ਜਲ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੀਤਲ ਹੋਈ ਹਵਾ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਨ। ਹਵਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਗਦੀ ਉਹ ਠੰਢੀ-ਠਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣੀ ਸੀ। ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਇਕ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਪਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੋ ਮੰਜਿਲਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਨਮੂਨੇ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਰਦੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਪਰਕਰਮਾ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚੋਂ ਜਲ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਉਪਰਲੀ ਮੰਜਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪੌੜੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਰਵੋਰ ਵਿਚੋਂ ਕੰਢੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਡਾਟਾਂਦਾਰ ਲੰਮਾ ਪੁਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਡਿਊਢੀ ਉਸਾਰੀ ਗਈ। ਇਹ ਡਿਊਢੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮਾਡਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊਢੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਊਢੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਰੋਵਰ ਉੱਪਰ ਬਣੇ ਲੰਮੇ ਪੁਲ ਰਾਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਕ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇੱਥੇ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਪਲ ਪਰਮਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਜੋਕੀ ਡਾਕਟਰੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜਿਨਾਂ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ, ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਸਿਰਜ ਕੇ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਉੱਪਰ ਕਿਨਾ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪਰਮਆਨੰਦ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪਰਮਆਨੰਦ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿਚ ਸਮੋ ਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਹਨ :
*"ਡਿਠੇ ਸਭੇ ਥਾਵ ਨਹੀ ਤੁਧੁ ਜੇਹਿਆ।"*

ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮਕਾਨ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਬਜ਼ਾਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਸਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਨਗਰੀ ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਥਾਂ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ :

*ਵਸਦੀ ਸਘਨ ਅਪਾਰ ਅਨੂਪ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ।* (ਪੰਨਾ 1362)

ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮਕਰਣ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੪੧੨ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਵਾਕ ਤੋਂ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ : *"ਲਾਹੌਰ ਸਹਰੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੁ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰੁ।"* ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਵਾਕ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪੁਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੁ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪੁਰ ਜਾਂ ਚੱਕ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪੁਰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੁਰੱਬੇ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਸੇ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸਰਿਆ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਹੀ ਨਾਂ ਹਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਲੋਕ ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਚੱਕ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪੁਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਨਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਦੂਸਰਾ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਤੋਂ ਵੀ ਭਾਵ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਘਰ। ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਘਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਂ ਵੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉੱਪਰ ਸੋਨਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੰਦਰ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਗੋਲਡਨ ਟੈਂਪਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਅਸਲ ਨਾਂ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਹੈ।

**ਤਰਨ ਤਾਰਨ :** ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਲਈ ਜਿਸ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਉੱਪਰ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਆਨੰਦਮਈ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤਾਮੀਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤਰਨ-ਤਾਰਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ 1590 ਈ. ਵਿਚ ਤਾਮੀਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਪਰਯੋਜਨਾ ਲਈ ਅਥਾਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮਾਇਆ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਪਰਣਾਲੀ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਪਰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਭਵਨ ਸਮੂਹ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਭਵਨ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਇਕ ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਬਾਕੀ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਇਕ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਬਿਮਾਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

**ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ :** ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਐਸਾ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਲੱਭਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਸਕੇ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਥਾਨਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਅੰਦਾਜ਼ਨ 1594 ਈ. ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਾਂ ਦਾ ਨਵਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਹਾਲ ਦੀ ਛੱਤ ਇਕ ਪੱਕੇ ਥੰਮ ਦੀ ਜਗਾਹ, ਭਾਰੀ ਤੇ ਮੋਟੀ ਲੱਕੜ ਦੇ ਥੰਮ ਉੱਪਰ ਪਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਥੰਮ ਸਾਹਿਬ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਇੱਥੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਉਂ ਇਸ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਬਾਦੀ ਵੱਸਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਇੱਥੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਨਗਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

**ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ :** ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੇ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਈਰਖਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਪਰੇਰਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ ਇਕ ਸੁਲਹੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬੀਰਬਲ। ਸੁਲਹੀ ਖ਼ਾਨ ਕੋਈ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੀਰਬਲ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਲਹੀ ਖ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਣ ਕਰਕੇ

ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ : "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਹੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਕਰੋਧ ਤੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਅਖ਼ੀਰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੰਦਾ ਚਿਤਵਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਧੀ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।"[12]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਝੂਠੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਅਖ਼ੀਰ ਨੂੰ ਝੂਠੀ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਸੱਚੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਿੱਟਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪੂਰਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਰੱਖ ਲਈ ਹੈ। ਜੋ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਗਰੀਬ (ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ) ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੀ ਸਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[13]

ਜਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : "ਨਿੰਦਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਰੇਤ ਦੀ ਉਸਰੀ ਕੰਧ ਗਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿੰਦਕ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਹੀ ਨਿੰਦਿਆ ਚਿਤਵਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਚਿਤਵਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਕ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।"[14]

ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਡਾਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਉੱਥੋਂ 8 ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਵਡਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਸੀ? ਬਈ ਉੱਥੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਗੱਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਗਰ ਵਸਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਡਾਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਉਹ ਖੇਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਇੱਥੇ ਵੀ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ 1595 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ : "ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ। ਸੰਜੋਗਾਂ ਨਾਲ ਚਿਰੰਜੀਵੀ ਬਾਲਕ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਬਾਲਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਧਾਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਭਗਤ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਿਆ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਬਾਲਕ ਨੇ ਦਸ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਸੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਂ ਆਨੰਦ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਸਖੀਆਂ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵੇਲ ਵਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਚਲ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਹੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਉੱਪਰ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉੱਪਰ ਮਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਗੁੱਝੀ-ਛੁਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਦਾਤ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।"[15]

**ਛੇਹਰਟਾ ਖੂਹ ਲਗਵਾਉਣਾ** : ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਡਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਛੇ ਹਰਟਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਲਗਵਾਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਬਿਲਕੁੱਲ ਨਵੀਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਪਰਯੋਜਨਾ ਸੀ।

---

12. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 825.
13. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 199.
14. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 823.
15. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 396.

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰਟਾਂ ਵਾਲਾ ਅਰਥਾਤ ਟਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਗੇੜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਲਗਵਾਇਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਖੂਹ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੂਹ ਇਕ ਹਰਟ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੋ ਹਰਟਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਛੇ ਹਰਟਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਲਗਵਾਇਆ। ਹਰਟ ਟਿੰਡਾਂ ਨਾਲ, ਗੇੜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਕੱਢਣ ਦੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਹਰਟ ਨੂੰ ਗੇੜਨ ਲਈ ਇਕ ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਜਾਂ ਇਕ ਊਠ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਛੇ ਹਰਟਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਟਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਲ ਦੇ ਛੇ ਸੈੱਟ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਛੇ ਸੈੱਟ ਬੜੀ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਫਿੱਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਛੇ ਸੈੱਟਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਰੱਖ ਕੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕੋ ਹੀ ਬਹਿੰਗੀ ਉੱਪਰ ਫਿੱਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਛੇ ਦੇ ਛੇ ਸੈੱਟ ਇਕੋ ਬਹਿੰਗੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਟਿੰਡਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕੁੱਜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਵੇ ਵਿਚ ਪਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਟਿੰਡ ਇਥੋਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਛੇ ਹਰਟਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਚੌੜੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੇ ਖੂਹ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾ ਮੁੱਕ ਸਕੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਖੂਹ ਬੰਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖੂਹ ਫਿਰ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਦਭੁੱਤ ਖੂਹ ਸੀ ਜਿਥੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਛੇ ਹਰਟ ਚਲਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਦੇਖਾ ਰੇਖੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਖੂਹ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਛੇ ਹਰਟੇ ਖੂਹ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਘਰ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇੱਥੇ ਇਕ ਪੂਰਾ ਨਗਰ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਛੇਹਰਟਾ ਸਾਹਿਬ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

**ਸਿਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ** : ਸਪੁੱਤਰ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਕ ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੀ ਬਟਾਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨਗਰ ਸਿਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਵਸਾਇਆ।[16] ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਮੁਰੱਬਾ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਰੱਬੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲਾ ਨਗਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ।[17]

**ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਾਉਲੀ ਲਗਵਾਉਣਾ** : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਦਕਾ ਘਰ ਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹੀ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਬਾਉਲੀ ਲਗਵਾਈ ਗਈ। ਬਾਉਲੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਡੱਬੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਨਗਰ ਉੱਸਰੀਏ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਾਉਲੀ ਬਣਵਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ ਇਹ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਨਗਰ ਨਵੇਂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵ-ਸਥਾਪਤ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਾਕਤ ਦੀ ਮਾੜੀ ਛਾਇਆ ਨਾ ਪੈ ਸਕੇ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਕਿਸੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ। ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਸ ਸੋਚ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

**ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਪਾਉਣਾ** : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਧਨ

16. ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 33.
17. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 251.

ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖੋਂ ਉਨੱਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਆਪਣੇ ਨਵ-ਸਿਰਜੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ। ਵਪਾਰੀ ਲੋਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਉਹ ਕਬੀਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਗਾਓ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਪਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਅਰਬ ਮੁਲਕ ਇਸਲਾਮੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਕ ਸੱਚਾ ਹਿੰਦੂ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਇਸ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਲੈਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਇਸ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬੰਦਸ਼ ਤੋੜਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਸੀ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਭਾਵੇਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹੱਤਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੋਈ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਵੀ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਧਨ ਅਤੇ ਪਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਬੇਧਿਆਨੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਨੇ ਪਰਬੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਿੰਨਾਂ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੌਦੇ ਬਹੁਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ।"[18] ਟਰੰਪ ਅਤੇ ਇਰਵਿਨ ਵੀ ਇਸੇ ਮੱਤ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਅੱਛਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।[19] ਪਰ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਿਨਾਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਉਹ ਵਪਾਰ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਤੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।[20] ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਰੀਦੋ-ਫਰੋਖ਼ਤ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੀ ਉਸ ਸਾਖੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੌਦਾਗਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।[21]

ਇੱਥੇ ਸਾਡਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿਤਾ ਕਾਲੂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਲ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੌਦਾਗਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਭੇਜਣ ਦੀ ਗੱਲ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਜਿੰਨਾ ਫ਼ਰਕ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਪਾਰ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੀ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਜਾਣਾ, ਬਰਾਹਮਣ ਜਮਾਤ ਵੱਲੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਧਰਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਨਾ ਅਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਪਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ।

**ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ 1598 ਈ.** : ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਉਚੇਰੇਪਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅੱਖੋਂ-ਓਹਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ

18. Cunningham, *op. cit.*, p. 52.
19. Trump, *The Adi Granth*, London 1887, p. LXXXI (introduction) and W. Irvine, *The Later Mughals*, London, 1922, p. 76.
20. *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 162.
21. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 163.

ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ :

> "ਜਦ ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਨਗਰ ਬਟਾਲੇ ਕੋਲ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਚੱਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਪਏ। ਫ਼ਕੀਰ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਛਾ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ 'ਤੇ ਬੜਾ ਅਤਿਆਚਾਰ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਖਾਨਿਖਾਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਢਾਹਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਦਰ ਫਿਰ ਬਣਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇੱਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਲੰਘ ਕੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦਤ ਹੋਏ।
>
> "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਸੁਗਾਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਠਹਿਰਾਉ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਦਾ ਭਾਅ ਮਹਿੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਗਣਿਆਂ ਦਾ ਲਗਾਨ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਨਾਜ ਦਾ ਭਾਅ ਸਸਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰਜਾ ਇਨਾਂ ਲਗਾਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇਗੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਲ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲਗਾਨ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਭਾਗ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪਰਜਾ ਤੋਂ ਲਗਾਨ ਦੇ ਕੇਵਲ 5/6 ਭਾਗ ਲੈਣ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪਕਿਆਈ ਦੇਣ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਹਨ।"[22]

ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਵੀ ਬਦਾਊਨੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਤਕਰੀਬਨ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਅਜ਼ੂਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤੇਰਾਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਸਲੇ ਸਮੇਤ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਉਹ ਪਰਸੰਸਕ ਸੀ।"[23]

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਿਸ ਕਦਰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਲਗਾਨ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਲੋਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਝਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹੇਠ ਸੀ।

**ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ :** ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਐਸੀਆ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤਾਂ ਹੈਣ ਹੀ ਪਰ ਉਹ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਉੱਚਤਮ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ : ਕੁਲ ਪਦ-1349, ਅਸਟਪਦੀਆਂ-92, ਸੋਲਹੇ-14, ਛੰਤ-62, ਸਲੋਕ-545, ਪਉੜੀਆਂ-225, ਸਵਯੇ-20। ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਥਿਤੀ, ਪਹਰੇ, ਦਿਨ-ਰੈਣ, ਬਿਰਹੜੇ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਰੁਤੀ ਅਤੇ ਅੰਜੁਲੀਆਂ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ 6 ਵਾਰਾਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲੰਮੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਅਤੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :

**ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ :** ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਭਾਵਅਰਥ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਲ 24 ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਅਸਟਪਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਹਰ ਅਸਟਪਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਕ ਸਲੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਅਸਟਪਦੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਕ ਅਸਟਪਪਦੀਆਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ

22. ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ, *ਖੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼* (ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ : ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਪੰਨਾ 436.
23. *ਦ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ*, ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਪੰਨਾ 84.

ਸਲੋਕ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਰ ਅਸਟਪਦੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਅੱਠ ਪਾਉੜੀਆਂ (ਬੰਦ) ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਉੜੀ (ਬੰਦ) ਦਸ ਦਸ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਐਸੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਸੰਕੋਚਵੀਂ ਬੋਧਿਕਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੋਧਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਰਲ ਇਤਨੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ-ਛੇ ਵਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਯਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਪਾਠਕ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਬੋਧਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਨਾ ੨੬੨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੨੯੬ ਤੱਕ ਹੈ।

**ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ** : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੰਮੀ ਰਚਨਾ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 55 ਸਲੋਕ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਸਲੋਕ, ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ 52 ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। 52 ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਇਹ 35 ਹੀ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੈਂਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਧਧਾ, ਙੰਙਾ ਅਤੇ ਲੱਲਾ ਅੱਖਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਲੱਲਾ, ਅ, ਹ ਆਦਿ ਅੱਖਰ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਈ ਅੱਖਰ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਯਯਾ, ਧਧਾ, ਖਖਾ, ਲਲਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਤਨੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਙੰਙਾ ਅਤੇ ਞੰਞਾ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਙਨਿ, ਙਿਆਨੀ, ਙ੍ਰਾਸੈ, ਙਣਤੀ, ਙਣੀ, ਵਾਙਹੁ, ਞਤਨ ਆਦਿ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ੜਾੜਾ ਅੱਖਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ੜਾੜਿ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ 'ਪਟੀ' ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ 250 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 262 ਤੱਕ ਹੈ।

**ਬਾਰਹਮਾਹਾ** : ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਿਚ, ਤੀਸਰੀ ਲੰਮੀ ਬਾਣੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਰਹ ਮਾਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੩੩ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਨਾ ੧੩੬ ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 14 ਬੰਦ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਬੰਦ ਆਮ ਵਿਚਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੇਰਵੇਂ ਬੰਦ ਵਿਚ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ, ਉਸ ਪਰਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਭਾਵਤ ਹੋਈ ਇਨਸਾਨੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੌਸਮ ਜਾਂ ਰੁੱਤ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਨਸਾਨੀ ਮਨ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹਰ ਮਹੀਨਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਰੁੱਤ ਸੁਹਾਵਣੀ ਹੈ।

**ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ** : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਐਸੀ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਂਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪੋਥੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹੀ ਪੋਥੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੱਚੀ ਅਤੇ ਪੱਕੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਕੇ ਪੋਥੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ।[24]

ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਪੋਥੀ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਵੱਲੋਂ ਅਗਲੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਲਿਖਤੀ ਪੋਥੀ ਵੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਇਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਚਨਾ ਰਚੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ, ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵੀ, ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੁਲ 976 ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 61, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 907 ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 679 ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਦੇ 2216 ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ 116 ਸਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਾਣੀ ਇਕੱਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ ਸਤਾ ਬਲਵੰਡ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪੂਰੇ ਗਰੰਥ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੜੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਸਤਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਇਸ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੇਠ ਹਰ ਸਿੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹੀ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਕ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਜੇ ਵਾਂਗ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ।

ਇਹ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਠਨ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਜੁਲਾਈ, 1604 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ। ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਅਤੀ ਬਰੀਕੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਸੋਧਣ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ।

ਸੰਪਾਦਨਾ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜਿਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੁਲ 30 ਰਾਗ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ 30 ਰਾਗ ਹਨ : 1. ਸਿਰੀ ਰਾਗ 2. ਮਾਝ ਰਾਗ 3. ਗਉੜੀ 4. ਆਸਾ 5. ਗੁਜਰੀ 6. ਦੇਵ-ਗੰਧਾਰੀ 7. ਬਿਹਾਗੜਾ 8. ਵਡਹੰਸ 9. ਸੋਰਠਿ 10. ਧਨਾਸਰੀ 11. ਜੈਤਸਰੀ 12. ਟੋਡੀ 13. ਬੈਰਾੜੀ 14. ਤਿਲੰਗ 15. ਸੂਹੀ 16. ਬਿਲਾਵਲ 17. ਗੌਂਡ 18. ਰਾਮਕਲੀ 19. ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ 20. ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ 21. ਮਾਰੂ 22. ਤੁਖਾਰੀ 23. ਕੇਦਾਰਾ 24. ਭੈਰਉ 25. ਬਸੰਤ 26. ਸਾਰੰਗ 27. ਮਲਾਰ 28. ਕਾਨੜਾ 29. ਕਲਿਆਣ 30. ਪ੍ਰਭਾਤੀ। ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਾਰੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ, ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ, ਫਿਰ ਗਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰੱਮਵਾਰ ਮਹਲਾ 1, ਮਹਲਾ 2, ਮਹਲਾ 3, ਮਹਲਾ 4 ਅਤੇ ਮਹਲਾ 5 ਦੇ ਪਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

---

24. ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੋਰ ਦੇਖੋ : ਅਨਿਲ ਚੰਦਰ ਬੈਨਰਜੀ, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਟੂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ, 1977, ਪੰਨਾ 109.

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰੰਮਵਾਰ ਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ : ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ, ਰਾਮਾਨੰਦ, ਜੈਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਧੰਨਾ, ਸੈਣ, ਪੀਪਾ, ਭੀਖਣ, ਸਧਨਾ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਸੂਰਦਾਸ, ਬੇਣੀ, ਫਰੀਦ। ਕੁਝ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਡੂਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਲੋਕ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਿਲਕੁੱਲ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[25]

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪਾਦਨਾ ਪਹਿਲੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੂਜੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਵਾ ਕੇ 1706 ਈ. ਵਿਚ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਪਰਮਾਣੀਕ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਇਸ ਦੇ ਪਾਠ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਸਭ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਬੀੜਾਂ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਈ ਐਸੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵੀ ਪਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਰਮਾਣੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਸ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਕਲ ਸਨ। ਇਹ ਨਕਲਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਮਹੱਤਤਾ : ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਬਾਣੀ ਰਚ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਉਹੀ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਰਚ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖ਼ਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਕ ਐਸਾ ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਐਸਾ ਫਲਸਫਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਸੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਲਹਿਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਇਮ ਸੀ ਪਰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਰ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਦਰਜਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਅਤੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵੇਰਵੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅੱਜ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲਿਖਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਰੋਤ ਹੈ।

25. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ : ਦੇਖੋ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ 205.

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਢੁਕਵੀਂ ਲਿਪੀ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ।

**ਸ਼ਹਾਦਤ :** ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਉਹ ਅਤੀ ਦਰਦਮਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪਰਤੀਕ, ਹਲੀਮੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਤਿ ਦੇ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਐਸੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਪੁੰਜ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਅਤੀ ਦਰਦਨਾਕ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਦੋ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗਵਾਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜੋ *ਤੁਜ਼ਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰੀ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵੇਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਰਬਾਰੀ ਦੀ ਪਰ ਇਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਲਿਖਤ ਫਾਦਰ ਜੈਰੋਮ ਜ਼ੇਵੀਅਰ (Father Jerome Xavier) ਦਾ 25 ਸਤੰਬਰ, 1606 ਈ. ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਖ਼ਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਗੋਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਕੰਨੀਂ ਸੁਣੇ ਹਾਲਾਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਜ਼ੁਲਿਫਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਮੋਬੀਦ (ਮਹਿਸਿਨ ਫਾਨੀ) ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਵੇਰਵਾ ਬਹੁਤ ਸੰਖਿਪ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ : "ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਪੀਰ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਦੇ ਬੁਰਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਰਜਨ ਨਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਨੇਤਾ ਦਾ ਐਸਾ ਰੌਲਾ ਪੁਆ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਧੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਬੁੱਧੂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀਆ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਮੂਰਖਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਪੀੜੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਦੁਕਾਨ ਗਰਮ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਝੂਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

"ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਜਦੋਂ ਖੁਸਰੋ ਇਸ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਲੰਘਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਚੀਜ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਖੁਸਰੋ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸੋਚੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸੀਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲਾ ਕੇਸਰ ਲਗਾਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕਸ਼ਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਸ਼ਗਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਫਰੇਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ, ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਧਨ ਮਾਲ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"[27]

---

26. ਹੋਰ ਦੇਖੋ, ਗਜਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ*, ਪੰਨਾ 204.
27. As quoted by Ganda Singh (ed.), *Early European Accounts of the Sikhs*, Indian Studies, Calcutta, 1962, p. 46.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਈਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਸੀ। ਖੁਸਰੋ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਉਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿਰਫ਼ ਬਹਾਨਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।[28] ਅਸਲੀ ਮਕਸਦ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਚਲ ਰਹੀ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਜਾਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਇਸ ਲਿਖਤ ਬਾਰੇ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਐਵੇਂ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਨੂੰ।[29] ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਬਿਲਕੁੱਲ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਰਾਬੀ ਤਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਹੈ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਵ-ਅਰਥ (ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤੇ) ਨੂੰ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਤੀਜਾ, ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਦਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂੰ ਜੀ ਨੂੰ ਚੰਦੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬਿਆਨ ਸਿਰਫ਼ ਇਨੀ ਕੁ ਗੱਲ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾੜੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੂਜੀ ਗਵਾਹੀ ਫਾਦਰ ਜੈਰੋਮ ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਦੇ ਪੱਤਰ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : "ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਭੱਜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸੇ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ, ਸਾਡੇ ਪੋਪ ਵਾਂਗ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਪਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਏ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਇਕ ਕਾਫ਼ਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਹਿੰਦੂ ਮਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੇ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹ ਟਿੱਕਾ ਲਗਵਾਇਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

"ਕੁਝ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅੱਗੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਸੰਤ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਇਹ ਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ (ਪੁਰਤਗਾਲੀ) ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਇਕ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ (ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ) ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜੁਰਮਾਨਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਆਫ਼ ਹੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਜਾਂ ਇਤਨੀ ਰਕਮ ਉਹ ਉਧਾਰੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਘਰ ਦਾ ਸਾਜੋ-ਸਾਮਾਨ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰਕਮ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ (ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ) ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਨ ਮਾਲ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵੀਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨਿਰਬਲ ਸੰਤ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਤਾਂ

28. ਹੋਰ ਦੇਖੋ : ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ ਜੱਗੀ, *ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ*, ਪਟਿਆਲਾ, 1988, ਪੰਨਾ 22.
29. See also Khushwant Singh, *A History of The Sikhs*, Vol. I, Bombay, 1964, p. 63, and Trilochan Singh, *Guru Teg Bahadur : Prophet And Martyar*, Delhi, 1967, pp. 37-38 (fn).

ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਖਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਧਨ ਨਹੀਂ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।"[30]

"ਉਸ (ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ) ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ (ਗੁਰੂ) ਕੋਲ ਕੋਈ ਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਬਿਲਕੁਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ (ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ) ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ, ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸਦਕਾ ਉਹ ਨਿਰਬਲ ਗੁਰੂ ਮਰ (ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ) ਗਿਆ।

"ਇਹ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ (ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ) ਭੱਜ ਕੇ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।"[31]

ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਇਕ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਚੰਦੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਇਸੇ ਚੰਦੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੋ 1870ਵਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ, ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ :

*ਸਤਿਗੁਰ ਮਹਿਮਾ ਦੇਖਿ ਕਰ ਚੰਦੂ ਹਿਰਦਾ ਜਰਾਇ।*
*ਕਰਮ ਕਾਲ ਕੇ ਬਸ ਭਯਾ ਪੁਨ ਚੁਗਲੀ ਕੀਨੀ ਜਾਇ।*
*ਤਬੀ ਦੁਸ਼ਟ ਇਕ ਮਕਰ ਬਨਾਇਆ।*
*ਜਹਾਂਗੀਰ ਕੋ ਲੋਭ ਦਿੜਾਇਆ।*
*ਜੋ ਸਪੁਰਦ ਹਮਰੀ ਕਰ ਦੀਜੈ।*
*ਦੁਇ ਲਾਖ ਰੁਪਯਾ ਹਮ ਸੋ ਲੀਜੈ।*
*ਜਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੋਭ ਮਨ ਕਰੇ।*
*ਧਰਮ ਅਦਾਲਤ ਸਭ ਪਰਹਰੇ।*
*ਤਬ ਲਿਖਾਏ ਚੰਦੂ ਸੋ ਲੀਨਾ।*
*ਸਪੁਰਦ ਮਾਮਲਾ ਤਾ ਕੋ ਕੀਨਾ।*[32]

1870 ਵਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ* ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਿਗੜ ਗਿਆ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦੂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਚੰਦੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਕਰਵਾਇਆ.......ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਹੇ : "ਇਸ ਲਈ ਚੰਦੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।"[33] ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਚੰਦੂ ਦੁਸ਼ਟ ਮੌਕਾ ਪਾਕਰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਜ਼ਮਾਨਤ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ।"[34]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਅਹਿਲਕਾਰ ਚੰਦੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਣੀ

30. As quoted by Ganda Singh, *op. cit.*, pp. 48-49.
31. See also Grewal, *The Sikhs of the Punjab*, Cambridge, 1994, p. 64.
32. ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* (ਕਵਿਤਾ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨੇ 413-14.
33. ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ, *ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ* (ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ., ਪਟਿਆਲਾ, 1968, ਪੰਨੇ 25-26.
34. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ, ਪਹਿਲੀ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891 ਈ., ਪੰਨਾ 212.

ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਮੁਹਸਿਨ ਫਾਨੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ। ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰਨ ਦੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮੋਹਸਿਨਫਾਨੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ "ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਇਕ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਗੁਰੂ ਉੱਤੇ ਥੋਪੀ ਗਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ।"[35]

ਚੌਥੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ (ਚੰਦੂ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਿੱਛੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਬੱਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭੱਜਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਤਾਰਨ ਦੀ ਜਾਮਨੀ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਤਾਰਨੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਡਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਡਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਅਤੀ ਅਹਿਮ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜਾਂ ਗਵਾਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਇਹ ਫਰਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੇਕਾਂ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਇਸ ਪੱਤਰ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੋਈ ਜੁਰਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।[36] ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਹੀ ਇਹ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਫਿਰ ਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ? ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਕੋਈ ਰੱਬ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਹੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦਾ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਸੱਚ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੂਰੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਾਦਰ ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਨੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੋਟੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾੜੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹਾਨਾ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਸੌਖਾ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਬੁਖਾਰੀ ਸੀ।[37] ਇਹ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਮੁਜੱਦਦ ਅਲਫ ਸਾਨੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਅਜਿਹਾ ਬਹਾਨਾ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੇਕਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਮਸਲਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੱਕ ਨਿਬੜ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ 26 ਅਪਰੈਲ, 1606 ਨੂੰ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਦਦਗਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਸਜਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।[38] ਇਹ ਸਭ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ 30 ਮਈ ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਦਿਲਚਸਪੀ ਉਸ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾਵਾਂ ਦੇਣ ਵਿਚ ਲਈ ਸੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ

35. 'ਦਬੇਸਤਾਨਿ ਮਜ਼ਾਹਿਬ', *ਮਾਖ਼ਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ਼-ਏ-ਸਿੱਖਾਂ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949, ਪੰਨਾ 34.

36. *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 48.

37. ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ, *ਖੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼* (ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਪੰਨੇ 457-59.

38. Hari Ram Gupta, *History of the Sikhs, The Sikh Gurus—1469-1708*, New Delhi, 1994, pp. 149 and 151.

39. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ : 1469-1765* (ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨਾ 40.

ਦਿਲਚਸਪੀ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਦੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਆਪ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਸਾ ਹੜੱਪਣ ਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਚੰਦੂ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਰੰਗਤ ਦੇਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸੈਨਾ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਈ ਲੜਾਕੂ ਰੁਚੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਖੁਸਰੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਮ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਆਮ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸਰੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਹਾਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਕਾਬਲ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੱਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੂਹਰੇ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੰਢਿਆ ਵਰਤਿਆ ਨੇਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਤਖ਼ਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ-ਸਿਰਜੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਦੇ ਰਹਿਬਰ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਵ-ਸਿਰਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ (ਚੰਦੂ) ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਰਕਮ ਵਸੂਲਣ ਲਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਦਨਾਕ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇਣਾ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਸੀਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਢੰਗ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਬੁਰਜ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਤਪਦੀ ਤੱਤੀ ਰੇਤ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪਾਈ ਗਈ।[40] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਛਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਸੀ।[41] ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੜਫਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲਮਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਵਾਂ ਹੀ ਵੱਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਨ ਦੇ ਜਾਂ ਡੁੱਬਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗਊ ਦੀ ਕੱਚੀ ਖੱਲ ਵਿਚ ਮੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤਸੀਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ।[42] ਇਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਫਾਦਰ ਜੈਰੋਮ ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਦੇ ਖ਼ਤ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਭੱਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹ ਅਖ਼ੀਰ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਇਸ ਵਿਚ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦੂ (ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ) ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਮਨੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵਸੂਲ ਪਾ ਲਵੇਗਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਅੱਗ ਨਾਲ ਸਾੜੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣਾ ਜਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬੁਰਜ ਉੱਪਰੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਲਮਕਾਉਣਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਢੰਗ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਚੰਦੂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਜਾਂ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਸਕੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂ ਡੁੱਬ ਕੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ

---

40. ਉੜਕ ਬੰਧ ਕੇ ਰੇਤੀ ਵਿਚ ਸੁਟਾਏ। ਜੇਠ ਮਾਸ ਦੀ ਧੁਪ ਪਿੰਡਾ ਸੜ ਜਾਏ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ, _ਪੂਰਵਅੰਕਤ_, ਬੰਦ ਅਤੇ ਚਰਣ ਉਹੀ।
41. Hari Ram Gupta, *op. cit.*, p. 151.
42. *Ibid.*, pp. 151-52.

ਗਏ। ਭਾਵ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਜੋੜ ਕੇ ਚੰਦੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੁਰਮਾਨਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਚੰਦੂ ਨੇ ਜ਼ਾਮਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਹੀ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਜ਼ਾਮਨੀ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਝੂਠਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਉਹ ਭੱਜ ਕੇ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਭੱਜ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਚੰਦੂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕਰਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਂ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਇਹ ਤਾਂ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦੂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਹ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਾਦਰ ਜ਼ੇਵੀਅਰ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਤੱਖ ਪਰਮਾਣ ਮੁਹਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਹੀ ਗਈ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

**ਮੁੱਲਅੰਕਣ** : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1581 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1606 ਈ. ਤੱਕ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਲੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਯੂ ਤਕਰੀਬਨ 42 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ 25 ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਗੁਰੂ-ਸਪੁੱਤਰ ਵਜੋਂ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ-ਪੋਸ਼ਣਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪ ਤਿੰਨ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਇਹੀ ਗੱਲ ਆਪ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰਿਆਈ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਤੀ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਹਲੀਮੀ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਛੁਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀ ਕੀਤੀ। ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪ ਆਗਿਆਕਾਰ ਸਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਮਹਾਨ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪਰਤੀਕ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਇਕ ਐਸਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਕਹਿ ਦੇਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਪਰਤੀਕਾਤਮਕ ਕਥਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੁਚੀਆਂ ਰੱਖਣਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਵ-ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਗਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅੱਜ ਇਹ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਅਤੇ ਨਗਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਯੋਜਨਾਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸਰਈਏ ਬਣਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗਤ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਐਸੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੋਚ ਦਾ ਪਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਰਚੇ ਹਨ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚੋਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਰੋਤ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਫਿਲਾਸਫਰ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਅੱਜ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਆਪ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਜੰਗਜੂ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਤੋਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈਆਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਪਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਪਰੇਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਹਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੰਗੀ ਦੇ ਦਿਨ ਵੀ ਦੇਖਣੇ ਪਏ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਤੱਕ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਮੁਆਮਲਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਖੂਹ ਲਗਵਾਏ। ਵਡਾਲੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਖੂਹ ਅਤੇ ਛੇਹਰਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਛੇ ਹਰਟਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਲਗਵਾਉਣਾ ਇਕ ਕਮਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖੂਹ ਸੀ। ਆਮ ਖੂਹ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਹਰਟਾਂ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਛੇ ਹਰਟਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਲਗਵਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜੂਬਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆ ਪਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ : "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ।.........ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੁਰਿਆਈ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਅੱਛਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ।" "During the ministry of Arjan the principles of Nanak took a firm hold on the minds of his followers............He urges all men to abandon their evil ways, to live peacefully and virtuously, and to call upon the name of the one true God to whom Nanak had borne witness."[43]

ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਧੀਰਜੀ, ਕਾਯਮ ਮਜਾਜ, ਅਚਲ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੇ, ਅਤੀ ਉੱਤਮ, ਉੱਦਮੀ, ਅਕਲਮੰਦ, ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼, ਸਮਦਰਸ਼ੀ, ਕੋਮਲ ਸਭਾਵ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।"[44]

ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੁੰਜ, ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਤੀ ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਅੰਤ ਅਤੀ ਦਰਦਨਾਕ ਤਸੀਹਿਆਂ ਭਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹੀ ਖੇਡ ਸਮਝੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਘਾਟ ਤਿਆਗ ਕੇ ਦੂਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਸੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਝੂਠੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਾੜੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਵੀ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ "ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ" ਦੇ ਵਾਕ ਅਲਾਪਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਚਾ ਕਰ ਗਏ।

---

43. ਪੂਰਵਅੰਕਤ, ਪੰਨਾ 48.
44. ਪੂਰਵਅੰਕਤ, ਪੰਨਾ 24.

# ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ

(1604-1644 ਈ.)

**ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ** : ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕਟਮਈ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਵਿਰਕੂ ਨੀਤੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਿਮ ਜਗਤ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਖੁਸਰੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਜਮਾ ਸਕਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਿਮ ਜਗਤ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਸੀ, ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤਾਂ ਮਾਰੂ ਸੱਟ ਹੈ ਹੀ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਪਕੜਿਆ ਜਾਣਾ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮਾਰੂ ਸੱਟ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਾਹੌਲ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀਆਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਨ। ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਅੰਗਿਆਰੀ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਹੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਭਾਂਬੜ ਬਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਦਿਆਂ ਅਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਪਕੜਦਿਆਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਬੰਧ ਬਦਲ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਪੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਪਕੜ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਉੱਥੇ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ, ਸਮੇਤ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ, ਗਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੈਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੀ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਅਰਥਾਤ 1607 ਈ. ਵਿਚ ਸੈਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਲੰਜ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆ। 1610 ਈ. ਵਿਚ ਕੁਲੰਜ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਫਿਰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ 1617 ਈ. ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗਰਿਫਤਾਰੀ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਗਵਰਨਰ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਣੇ ਸਨ।

**ਜਨਮ** : ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ 9 ਜੂਨ, 1595 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਿਥੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਇੱਕੀ ਹਾੜ, ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੋ ਸੰਤਾਲੀ ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ 1690 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

> "ਬਧਾਈ ਲੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕੀ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਮਹਲ ਪੰਚਮ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਕਾ......ਸੰਬਤ ਸੱਤਰਾਂ ਸੈ ਸੰਤਾਲੀਸ ਮਾਂਹ ਅਸਾਢ ਦਿਹੁੰ ਇਕੀਸ ਗਿਆਂ, ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਰੈਣ ਰਹੀ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਕੇ ਉਦਰ ਥੀ ਗਾਮ ਬਡਾਲੀ ਪਰਗਣਾ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਮੇਂ ਏਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਬਾਲ ਪੈਦਾ ਹੂਆ, ਨਾਉਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਰਾਖਾ ਕੁਲ ਪਰੋਹਤ ਸਿੰਘਾਂ ਕੋ ਮਾਨਾ। ਗੁਰੂ ਕੀ ਕੜਾਹੀ ਕੀ। ਅਤਿਸ਼ ਗਰੀਬ ਗੁਰਬੇ ਕੋ ਦਾਨ ਦੀਆ।"[1]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਠੀਕ ਹੀ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਗਲੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸਲੋਕ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਹੈ : "ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਬੱਚਾ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸ਼ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੰਤ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਭ ਵਿਚ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੇ ਦੱਸ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਸੋਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਲੋਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵੇਲ ਵਧੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਐਸੀ ਦਾਤ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਚਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ) ਵੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਲੁਕੀ ਛੁਪੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਰਮ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਦਾਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੈ।" ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

> *ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਚੈ ਦੀਆ ਭੇਜਿ। ਚਿਰੁ ਜੀਵਨੁ ਉਪਜਿਆ ਸੰਜੋਗਿ।*
>
> ..........................................................................
>
> *ਗੁਝੀ ਛੰਨੀ ਨਾਹੀ ਬਾਤ। ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਤੁਠਾ ਕੀਨੀ ਦਾਤਿ।*[2]

*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੌਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਘਟਨਾ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਰਾਹਮਣ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਹੈ। ਚੇਚਕ ਨਿਕਲਣ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਰਾਮ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਉਂ ਹੈ :

"ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਬਚਾਇਆ ਹੈ। ਨੇਤਰਾਂ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਸ਼ੰਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰੋ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸੀਤਲਾ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਕਾਰਣ ਸਭ ਬਿਘਨ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦਿਆਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣ ਲਈ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਭ ਜੀਅ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹਨ।[3]

ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਰਾਹਮਣ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਬਰਾਹਮਣ ਨੇ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਉਹ ਬਰਾਹਮਣ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਸੂਲ ਉਠਣ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਉੱਪਰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਹੀ

---

1. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ (ਸੰ.), *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*, ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰ. 26.
2. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 396.
3. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨੇ 200 ਅਤੇ 627.

ਹੋਇਆ ਸੀ।[4]

ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਜੈਸੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੋਖੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਾਈ ਗਈ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਦਿਵਾਈ ਗਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥਿ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨਹੀਂ। *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ* ਜੈਸੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅਤੇ ਘੋੜ-ਸੁਆਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਜੈਸੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਸਾਂਢੂ ਸਾਂਈ ਦਾਸ ਦੇ ਕੋਲ ਡਰੋਲੀ ਭਾਈ ਕੀ ਵਿਖੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਮਹਲ ਛਟਾ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਕਾ ਬਾਸੀ ਗੁਰੂ ਕਾ ਚੱਕ ਪਰਗਨਾ ਨਿਝਰਆਲਾ ਸੰਮਤ ਸੋਲਾਂ ਸੈ ਤ੍ਰੈਸਠ ਜੇਠ ਮਾਸੇ ਸੁਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਕੇ ਦਿਹੁੰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸੇ ਜੰਗਲ ਦੇਸ ਗਾਮ ਡਰੋਲੀ ਪਰਗਣਾ ਡਗਰੂ ਭਾਈ ਸਾਈਦਾਸ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੇ ਆਇ। ਗੈਲੋਂ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਦੇਈ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਮੋਦਰੀ ਜੀ ਆਈ। ਏਕ ਬਰਖ ਛੇ ਮਾਸ ਡਰੋਲੀ ਗਾਮ ਮੈ ਬਾਸ ਕਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆਏ।"

**ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ** : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ, ਸੰਮਤ 1663 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 30 ਮਈ, 1606 ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਚਣੌਤੀ ਸੀ। ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਇਸ ਚਣੌਤੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ। ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪਰਤੀਕ ਵੱਜੋਂ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁਰਿਆਈ ਤਿਲਕ ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰਿਆਈ ਤਿਲਕ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੱਬ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਤਮਨਿਰਣੈ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਆਤਮਨਿਰਣੈ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਆਤਮਨਿਰਣੈ ਦੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚਿੰਨ ਵੀ ਦਰਸਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੀਸ ਉੱਪਰ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਪਹਿਨਣਾ; ਸੀਸ ਉੱਪਰ ਛਤਰ ਝੁਲਾਉਣਾ; ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਖੜੇ ਕਰਨਾ; ਨਗਾਰਾ ਬਜਾਉਣਾ; ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਝੁਲਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਆਦਿ।।

**ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ** : ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੱਤ ਭੇਦ ਹਨ। ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੰਜ ਹਾੜ, ਸੰਮਤ 1666 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਮਈ, 1909 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।[5] ਗਯਾਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸਾਲ ਸੰਨ 1608 ਈ. ਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।[6] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ 1608 ਈ. ਲਿਖਦੇ ਹਨ।[7] ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ 1609 ਈ. ਦਾ ਸਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।[8] ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਲ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੰਨ ਸੰਮਤ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ*, ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਲਿਖਤ ਹੈ, ਵਿਚ ਸਿਰੀ

---

4. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 1139.
5. *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ, ਪਹਿਲੀ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891 ਈ., ਪੰਨਾ 216.
6. *ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤਵਾਰੀਖ਼*, ਪੰਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ (ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ), ਪੰਨਾ 302.
7. *ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ 27.
8. *ਏ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦਾ ਸਿੱਖਸ*, ਬੰਬੇ, 1950, ਪੰਨਾ 39.

ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਾੜ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ, ਸੰਮਤ 1763 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 15 ਜੂਨ, 1606 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।[9] ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਲਿਖਤ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਠੀਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[10] ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰਸਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਮਿਸਤਰੀ ਜਾਂ ਕਾਰੀਗਰ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਗਈ।

ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀਆਂ ਅੰਤਮ ਰਸਮਾਂ (ਭੋਗ) ਅਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਗੁਰਿਆਈ ਤਿਲਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ, ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਉੱਚੇ ਥੜ੍ਹੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹਦਾਇਤਾਂ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰਿਆਈ ਤਿਲਕ ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਚਣੌਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਥੜ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਖਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਤਖਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਐਲਾਨ ਇਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਵੇ ਉਹ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਅਤੇ ਘੋੜਸੁਆਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਆਵੇ।[11] ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਮੁੱਚੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਜੱਥਿਆਂ ਵਿਚ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਸਨ : ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ, ਪੈਂਦੇ ਖਾਂ, ਭਾਈ ਪਿਰਾਨਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੇਠਾ।[12] ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਥਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਜੱਥੇ ਦੀ ਜੱਥੇਦਾਰੀ ਭਾਈ ਲੰਗਾਹਾ ਕੋਲ ਸੀ। ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਲਹਿਰਾਏ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਤਾ ਦੇ ਪਰਤੀਕ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਸਲੇ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿਬੇੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ; ਬੀਰ-ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਵਾਰਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ; ਬਾਹਰਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਜਬਰ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਡਟਣ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।[13] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਰਬਉੱਚ ਨੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਅਤੇ ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਰਬਉੱਚ ਅਦਾਲਤੀ ਅਸਥਾਨ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਗਯਾਨ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤੰਨਤਾ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਇਕ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਸਿਰਮੌਰ ਤਖਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।[14]

---

9. *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ*, (ਸੰ. ਗਯਾਨੀ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968, ਪੰਨੇ 146-151.
10. ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, *ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ*, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1995, ਪੰਨਾ 18.
11. ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ* (ਸੰ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਜਿਲਦ 7, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1935, ਪੰਨਾ 2403.
12. *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ*, ਪੰਨਾ 163.
13. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 216; ਗਿਆਨੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਰਸ਼ਨ*, ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, 1924, ਪੰਨੇ 169-70, ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, *ਏ-ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦਾ ਸਿੱਖਸ*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, 1964, ਪੰਨੇ 63-64.
14. ਇਹ ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
    ਦ੍ਵੈ ਤਖ਼ਤਨ ਕੇ ਤੇਜ ਹਰਿ ਦਿਲੀ ਅਵਰ ਲਾਹੌਰ ॥
    ਤਖ਼ਤ ਸਾਜਿਆ ਸੁਧਾਸਰ ਸੋਢ ਬੰਸ ਸਿਰਮੌਰ ॥
    ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ, *ਗੁਰਕੀਰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* (1834 ਈ.) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ. ਪਟਿ. 1986, ਪੰਨਾ 161.

ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਪਰਗਟਾਵਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਦੀ ਚਹੁੰ ਤਰਫੋਂ-ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਦੋਖੀ ਨਗਰ ਉੱਪਰ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਨਾਮੀ ਇੱਕ ਕਿਲਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਘੋੜ ਸੁਆਰ ਸਿੱਖ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਤਿਆਰੀਆਂ ਗੁਰਿਆਈ ਤਿਲਕ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

**ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ :**

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਰਿੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੋਖੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਡਰ ਫੈਲ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੋਖੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪਰੱਤੀਕਰਮ ਵੱਜੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਨਾ ਆ ਜਾਣ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦੀਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ; ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨ ਲੱਗਿਆ ਹੈ; ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ; ਚੋਰਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ; ਆਦਿ, ਆਦਿ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਪਉੜੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਅਜਿਹਾ ਪਰਚਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਜ਼ੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਉਸ (ਗੁਰੂ ਜੀ) ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਉਲਟ ਤਲਵਾਰ ਪਹਿਨ ਲਈ ਸੀ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਿਕ ਰੱਖ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।"[15] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਸੰਕਟਮਈ ਸਨ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਸਖ਼ਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ, ਸਮੇਤ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਦੋ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਕਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇ-ਸਿਰ ਪੈਰ ਜਿਹੇ ਕਾਰਣ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜ਼ੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪਹਿਲੋਂ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਥਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਮੱਲ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਬਕਾਇਆ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ (ਗੁਰੂ) ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।" ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਲਬੇਲਾ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਜੰਗੀ ਝੁਕਾਅ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੇ ਸਨ।" ਸੀ. ਐਚ. ਪੇਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।" ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਵੀ ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਤਖ਼ਤ ਬਣਾਉਣਾ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੱਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ

15. *ਮਾਅਸਿ ਤਵਾਰੀਖ਼-ਏ-ਸਿੱਖਾਂ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949, ਪੰਨੇ 33-49.

ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਬਾਠ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਿਆ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਪਿਛਲਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵਸੂਲਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਮੁੱਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕੈਦ ਤੇ ਅਰਸੇ ਦਾ। ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਹੇ ਪਰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਰਸਾ ਕੈਦ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਘੱਟ ਅਰਸੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕ ਵੀ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਪਾਸ *ਦਬੇਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ* ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਪੂਰੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦਾ ਅਰਸਾ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕੈਦ ਦਾ ਅਰਸਾ ਕਿਲੇ ਦੀ ਚਾਰ ਦਿਵਾਰੀ ਵਾਲੀ ਕੈਦ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਪਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦਿਵਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਅਲੱਗ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਉਹ (ਗੁਰੂ ਜੀ) ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਜੇਤੂ ਦਲ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਜੇਤੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।" ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਮਤਲਬ ਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਥਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਭਾਵ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਹੋਰ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਿਕਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁੱਢਲੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਹੈ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਇਹੋ ਭਾਵ ਦਰਸਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ :

*ਪੂਛਾ ਬਾਦਸਾਹ ਵਜੀਰ ਬੁਲਾਏ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਕਾ ਕਹੋ ਉਪਾਇ।*
*ਨਜਰਬੰਦ ਚੌਕੀ ਕਰ ਦੀਜੈ। ਹਜਰਤ ਲਸਕਰ ਸੰਗ ਰਖੀਜੈ।*
*ਸੁਨ ਬਾਦਸਾਹ ਪਸੰਦ ਯਹ ਕੀਆ। ਚੌਕੀ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦੀਆ।*[16]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਧਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕੈਂਪ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲੌਂਡਾ ਪਰਗਣਾ ਜੀਂਦ ਦੀ ਟੂਕ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਮਤ 1676 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ 1619 ਈ. ਵਿਚ ਬਟਾਲੇ ਨੇੜੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਸਮੇਤ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਲੈਣ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਇਹ ਟੂਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

> "ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਮਹਲ ਛਟਾ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਕਾ ਬਾਸੀ ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਪਰਗਣਾ ਨਿਝਰਿਆਲਾ ਗੜ੍ਹ ਗੁਆਲੀਅਰ ਸੇ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੋਇ ਗਾਮ ਨਾਰਨੋਲ (ਕਲਾਨੌਰ) ਪਰਗਣਾ ਬਟਾਲਾ ਮੇਂ ਆਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕੇ ਗੈਲ ਸੰਮਤ ਸੋਲਾਂ ਸੌ ਛਿਹੱਤਰ ਫਲਗੁਨ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟੇ ਪਹਿਲੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਕੇ ਦਿਹੁੰ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਆਨਾ ਸੁਣਿ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਬੇਟਾ ਬਾਬਾ ਸੁੱਘਾ ਰੰਧਾਵੇ ਕਾ ਗੁਰਦਾਸ ਬੇਟਾ ਈਸਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਕਾ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਰਾਇ ਬੇਟਾ ਜਲ੍ਹਾਨੇ ਕਾ, ਪਦਮ ਰਾਇ ਬੇਟਾ ਕੌਲ ਦਾਸ ਜਹਾਵਤ ਕਾ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ਕੀਰ ਆਏ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੈਂਪ ਤੋਂ ਉਰਾਂ-ਪਰਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦੀ ਕੈਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਦਾ

16. *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 447.

ਲਿਖਣਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਸਮੇਂ (ਜੇਲ੍ਹ ਦੌਰਾਨ) ਮਸੰਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਉੱਥੇ (ਗਵਾਲੀਅਰ) ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਲੇ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਖਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਰਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।" ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। *ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ* ਵਲੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਲ 1619 ਈ. ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 1619 ਈ. ਸਾਲ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ 1608 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1619 ਈ. ਤੱਕ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਨ 1608 ਈ. ਵਿਚ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1619 ਈ. ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੜਾਈਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਗ਼ਮ ਵਿਚੋਂ ਸੰਭਲ ਕੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪਰਤੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਲੜਾਈਆਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ 1627 ਈ. ਵਿਚ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ 1629 ਈ. ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

**ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ** : 1629 : ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਸਹੁਰਾ ਆਸਿਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਜਗਤ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਨਵੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਹਿਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧਰਮ ਬਦਲਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਇਸ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਲੈ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਗਤ ਦੇ ਕੱਟੜ ਪੈਰੋਕਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪਰਤੀ ਹਮਲਾ ਕਰੂ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਿਮ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਮੌਲਾਣੇ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਪਰਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਪਰਤੀ ਹਮਲਾ ਕਰੂ ਰੁੱਖ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲਗਵਾਈ ਗਈ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।[17] ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਕੁਲੀਜ ਖ਼ਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੁਖਲਿਸ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਪਰੈਲ, 1629 ਈ. ਦੀ ਹੈ।[18] ਉਧਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਚਨਚੇਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦਿਰੜਤਾ ਨਾਲ ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਝੜਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਘਰਬਾਰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਬਰਾਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਮਠਿਆਈ ਲੁੱਟ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ : "ਉਸ (ਗੁਰੂ ਜੀ) ਦਾ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀ ਗਮਾਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ

---

17. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ 644; ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ*, ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891, ਪੰਨਾ 230; ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ (1469-1765)*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨਾ 48 ਅਤੇ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰ ਭਾਰੀ : ਜੀਵਨੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ*, ਪਟਿਆਲਾ, 1994, ਪੰਨਾ 81.
18. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 232.

ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨਾਲ, ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਕੇ ਗਏ ਸੀ, ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਘਰ ਬਾਰ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ।"[19] ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਹਮਲਾ ਨਿਰੋਲ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਸੀਮਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਉਂ ਹਨ : ਭਾਈ ਨੰਦ ਜੀ, ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ, ਭਾਈ ਪਿਰਾਣਾ, ਭਾਈ ਤੋਤਾ, ਭਾਈ ਤਿਲੋਕਾ, ਭਾਈ ਸਾਂਈ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਪੈੜਾ, ਭਾਈ ਭਗਤੂ, ਭਾਈ ਅਨੰਤਾ, ਭਾਈ ਨਿਹਾਲਾ, ਭਾਈ ਤਖ਼ਤੂ, ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੋਪਾਲ ਜੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਝੁਬਾਲ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਝੁਬਾਲ ਦਾ ਚੋਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਚੋਧਰੀ ਲੰਗਾਹਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਝੁਬਾਲ ਵਿਖੇ, ਚੋਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਏ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚੋਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਝੱਟਪੱਟ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁ ਨੁਕਸਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਤਨਾ ਕੁ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਜਿਧਰੋਂ ਆਏ ਸਨ ਉਧਰ ਹੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੁੜ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਝੁਬਾਲ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵੱਲ ਆ ਗਏ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨਿਰੋਲ ਭਾਣਾ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਖੜੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਹਿਮੀਅਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜਿੱਤੇ ਜਾਂ ਹਾਰੇ, ਸਗੋਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ ਕੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਬਾਅਦ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਤਲਵਾਰ ਵੀ ਚੁੱਕਣੀ ਪਈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਵਜ਼ੀਰੇ ਆਜ਼ਮ ਆਸਿਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਵਜਾਹ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਕੁਲੀਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਅਨਾਇਤ-ਉਲਾ ਏਜ਼ਦੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[20] ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਲੜਾਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ, ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਹੈ ਉਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ।[21] ਭਾਵੇਂ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਵਡਾਲੀ ਪਿੰਡ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।[22] ਪਰ ਵਡਾਲੀ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

**ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ** : ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ, ਝੁਬਾਲ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਕਰਤਾਰਪੁਰ[23] (ਦੁਆਬੇ) ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ

19. 'ਦਬੇਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ', *ਮਾਖ਼ਜ਼-ਏ-ਤਵਾਰੀਖ਼-ਏ-ਸਿੱਖਾਂ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ).
20. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 90.
21. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 48.
22. *Transformation of Sikhism*, New Delhi, 1960, p. 62.
23. ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਗਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਇਕ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਨਗਰ ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਸੀ।[24] ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖਾਲੀ ਜਗਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਮਣੀਕ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਠਹਿਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਕੈਂਪ ਲਗਾ ਕੇ ਇਸ ਥਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਗਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੋਟ ਵਗਲ ਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕੋਟ ਵਗਲ ਕੇ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੀ, ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਜਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸਰਦਾ-ਪੁਜਦਾ ਚੌਧਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਕੋਟ-ਨੁਮਾਂ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਵਗਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਕੋਟ ਵਗਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕਿਸੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਘੇਰੜ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਸਮਝਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸਾਰੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਤਨ ਚੰਦ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਕੋਲ ਜਾ ਫਰਿਆਦੀ ਹੋਇਆ। ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸਣ ਕਰਕੇ ਖਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਰਮ ਚੰਦ, ਜੋ ਚੰਦੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਰਤਨ ਚੰਦ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਨ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਧਾੜਵੀ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਤੰਬਰ, 1630 ਈ. ਦੀ ਹੈ।[25]

ਇੱਕ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਜਿੱਤ ਵੀ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਮਲਾਵਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸਨ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰ। ਇਹ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਜਾਂ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾੜ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਲੋਕ-ਨੇਤਾ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਧਾੜਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡੱਟ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਧਾੜਵੀ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥਾਂ ਲਈ ਲੜਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੜਾਈ ਕਰਨਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਮਲਾਵਰ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੇ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਿਘਨ ਦੇ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।"[26]

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਮਸੀਤ ਵੀ ਇੱਥੇ ਉਸਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ

24. ਇਹ ਥਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਵਸਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ।
25. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 235.
26. *Evolution of the Khalsa*, Vol. 2, p. 23.

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪੈਰੋਕਾਰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਪੂਰੇ ਕਰ ਸਕਣ।[27]

**ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ** : ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਰੀਦੇ ਹੋਏ ਦੋ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਘੋੜੇ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ-ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਇੰਜ ਘੋੜੇ ਵਾਪਸ ਖੋਹ ਲੈਣ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਹੋਈ ਸਮਝੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਮਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਮਾਲਵਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਮਰ ਮਿਟਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20-22 ਹਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਤਨੀ ਫ਼ੌਜ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਹਮਲਾਵਰ ਫ਼ੌਜ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਭਰਵੇਂ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਰੇਤਲਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਥਾਣੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਢਾਬ ਰੋਕ ਕੇ ਡੱਟ ਗਏ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਰੇਤੀਲੇ ਟਿੱਬੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੰਡੀਲੇ ਝਾੜ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਿੱਖ ਉਸ ਉੱਪਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਤਾਕਤ ਸਾਹਮਣੇ ਠਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

> "ਏਧਰ ਕਾਂਗੜ, ਧੌਲੇ ਦੇਸ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਭ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਭੀ ਆ ਗਏ। ਰਾਇ ਜੋਧ, ਸਲੇਮ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ, ਭੱਲਣ, ਭੂਪਾ, ਸੂਰਾ, ਕਰਮਾ ਛੱਤਾ, ਆਕਲ, ਬੀਰਾ, ਸਾਗਰ, ਤਖਤਾ, ਕਾਲਾ ਦੁੱਲਟ, ਕਾਲਾ ਕਰਮ ਚੰਦ ਆਦਿਕ ਇਹ ਸਭ ਢੋਲ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਆਦਮੀ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਏਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ (ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਲਹਿਰਾ ਪਿੰਡ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਰ ਤਲਾਉ ਹੈ) ਪਾਣੀ ਦੀ ਢਾਬ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 17 ਪੋਹ ਸੰਮਤ 1690 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਜਨਵਰੀ, 1633 ਈ. ਨੂੰ ਮੋਰਚਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।"[28]

ਹਮਲਾਵਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪਾਸ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੋਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਆਪਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਭੇਤੀ ਸਨ। ਸਭ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉੱਪਰ ਚਹੁੰ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਗਏ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਇਆ, ਆਪਣਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਨੱਸ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਫਤਿਹ ਹੋਈ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਤਲਾਅ ਦੁਆਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰਾ ਘੱਤੀ ਖੜੀ ਸੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰੇਹ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਇਆ ਭੱਜ ਗਿਆ।[29] ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਨੇ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਮੱਤ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਥਾਣੇ ਜਾਂ ਲਹਿਰਾ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਭਜਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ

---

27. *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 236.
28. *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ*, ਪੰਨਾ 239.
29. *History of Sikh Religion*, Vol. IV, p. 179.

ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ।[30] ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਲੜਾਈ ਇਹ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਦਫ਼ਨਾਇਆ। ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਉੱਥੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂਸਰ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਹੈ।

**ਚੌਥੀ ਲੜਾਈ** : ਨਥਾਣਾ ਗੁਰੂਸਰ ਵਿਖੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਕ ਮੁਖੀ ਜਰਨੈਲ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੱਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਫਤਿਹ ਖ਼ਾਨ ਗਨੇਦਾ ਪਠਾਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।[31] ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਈ ਸੀ। ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਕਰੀਬਨ ਹਮਉਮਰ ਹੀ ਸਨ।[32] ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਜੋ ਕਾਰਣ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀ ਜਾਪਦੇ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਕੋਈ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮੀਰ ਬਡੇਹਰਾ ਅਤੇ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਰਵਿਨ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਕਮਾਂਡਰ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਜ਼ਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਂਦਾ ਖ਼ਾਨ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਲਣ ਵਾਲਾ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਹਮਲਾ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੀਰ ਬਡੇਹਰਾ ਅਤੇ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਜਾਂ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਖੜ੍ਹੇ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਮਲਾ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾ ਭਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਝੜੱਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਲੇ ਖ਼ਾਨ ਕਮਾਂਡਰ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦ ਕਾਲੇ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਵਾਰ ਖਾਲੀ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਤਲਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਉਂ ਚਲਾਈਦੀ ਹੈ।" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ਨਾਲ ਕਾਲੇ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੂਰੇ ਲਾਓ ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਫਗਵਾੜੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ। ਫਗਵਾੜੇ ਵਿਖੇ ਪਲਾਹੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਲੁਕਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਚਲਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣਾ ਠਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ। ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਤੋਂ ਫਗਵਾੜੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ।

**ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ-ਅੰਕਣ** : ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਰ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ-ਮੋਟੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਲੜਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਜੱਲੋ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਈ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੱਲੋ ਦਾ ਥਾਂ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਫਿਰ ਉਹ ਫਗਵਾੜੇ ਨੇੜੇ ਹੋਈ ਝੜੱਪ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਲੜਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਗਵਾੜੇ ਦੀ ਝੜੱਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਲਾ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੁੱਲ

---

30. *op. cit.*, p. 24.
31. ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 35.
32. ਕਨਿੰਘਮ, *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦ ਸਿਖਸ*, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1985, ਪੰਨਾ 58.

ਲੜਾਈਆਂ ਚਾਰ ਹੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਦਾ, ਦੂਸਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਇਹ ਕਿ ਕੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ? ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਿਤੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਹਨ। ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਸਿਵਾਏ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਵੈਸੇ ਗਲਤ ਮਿਤੀ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਜੋ ਮਿਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਬਾਕੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਹੀ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ 14 ਅਪਰੈਲ, 1634 ਈ. ਨੂੰ; ਗੁਰੂਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਸੰਬਰ, 1634 ਨੂੰ; ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ 26 ਅਪਰੈਲ, 1635 ਨੂੰ; ਫਗਵਾੜੇ ਦੀ ਲੜਾਈ 29 ਅਪਰੈਲ, 1635 ਨੂੰ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ।[33] ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਮਿਤੀ 1628 ਈ.; ਲਹਿਰਾ ਮੁਹੱਬਤ ਜਾਂ ਨਥਾਣਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ 1631 ਈ.; ਅਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ 1634 ਈ. ਦਿੱਤੀ ਹੈ।[34] ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ 1628 ਈ.; ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਦੀ 1630; ਅਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ 1634 ਵਿਚ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ।[35] ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਇਉਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ : ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ 15 ਮਈ, 1629; ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਦੀ ਸਤੰਬਰ, 1629; ਨਥਾਣਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਦੀ ਨਵੰਬਰ, 1631; ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਦੀ (ਅੰਦਾਜ਼ਨ) 1633 ਈ. ਲਿਖਿਆ ਹੈ।[36] ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਮਿਤੀਆਂ ਇਉਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ : ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਬਿਸਾਖ, ਸੰਮਤ 1687 ਮੁਤਾਬਕ ਅਪਰੈਲ 1629; ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਸਤੰਬਰ, 1630; ਨਥਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ 17 ਪੋਹ, ਸੰਮਤ 1690 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਨਵਰੀ, 1633 ਈ.। ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦੇ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਤੋਂ 100 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਚਾਈ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਲੜਾਈਆ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵੇਰਵਾ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਜ ਨਾ ਮੋੜਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੁਮਟਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਾਜ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਾਜ ਨੂੰ ਮਾਰ ਗਿਰਾਇਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਜ਼ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਾਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁਟਾ ਕੇ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਪਰ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੜਚੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਇਕ ਦਮ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ 1638 ਈ. ਤੀਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੋ ਪਾਰਟੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਧਿਰ

33. *History of the Sikhs* (The Sikh Gurus : 1469-1708), New Delhi, 1994, pp. 166-170.
34. ਪੂਰਵਅੰਕਤ, ਪੰਨਾ 167.
35. ਪੂਰਵਅੰਕਤ, ਪੰਨੇ 48-50.
36. ਗੁਰਭਾਰੀ, ਪੰਨੇ 84, 93, 112 ਅਤੇ 166 ਕਰਮਵਾਰ।

ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਾਨਵਰ ਜੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਵੱਲੋਂ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰਨਾ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਬਾਜ ਵਾਪਸ ਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ਸੀ? ਸਿਰਫ ਬਾਜ ਨਾ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਘਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ਗਾਹ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੈਸੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਪੁੱਟ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ ਕਿਹੜੀ ਸਿਆਣਪ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ? ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਡੁੱਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੇ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਖੋਹਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਾਜ ਦੇ ਖੋਹਣ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਂ ਬਾਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਖੋਹਿਆ ਗਿਆ ਬਾਜ ਵਾਪਸ ਨਾ ਕਰਕੇ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਹਟ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੌਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਨੌਬਤ ਲੈ ਆਉਣਾ, ਜਾਂ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਜੈਸੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਯੋਧੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੋਈ ਖਿੱਲਤ ਨਾ ਪਹਿਨਣ ਕਰਕੇ ਬਾਗ਼ੀ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਨਿਰਆਧਾਰ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਜਰੂਰ ਹੀ ਹੋਰ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਲਣ ਵਾਲਾ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਲੜਾਈਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਡੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਤੀ ਪਿਆਰੀ ਬੇਗਮ ਨੂਰਜਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ; ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਈ ਸਹਰਯਾਰ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ; ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਵਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਦਾ ਸੀ ਆਦਿ, ਆਦਿ। ਅਜਿਹੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਕੇ ਮੁਸਲਿਮ ਜਗਤ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਧਰਮ ਬਦਲਣ ਦੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਉਸਾਰੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵੱਲੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਣ ਦੱਬੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਉੱਠਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਬਹਾਨੇ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਣਿਆਂ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਢਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨਸੂਬੇ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਬਾਜ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਭੜਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਇਹ ਗੱਲ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਦੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਝਬਾਲ ਜਾ ਕੇ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਪਰਤੀ ਕੱਟੜ ਰਵੱਈਆ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਵੀ ਭੁਗਤਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਤੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਵੱਲੋਂ ਨਵੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਫੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਭ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਈਰਖਾ ਕਾਰਣ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਵੀ ਸੀ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ "ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮਦਦ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਬਿਨਾਂ ਆਗਿਆ ਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।"[37] ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰੇ ਆਜ਼ਮ ਆਸਿਫ ਖ਼ਾਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ੁੱਭ ਚਿੰਤਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਕੁਲੀਜ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[38] ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਦੀ ਝੜੱਪ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਸਿਫ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਪੂਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਮਸੀਤ ਵੀ ਬਣਵਾਈ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।[39]

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰ ਲੜਾਈਆਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਵਿਚ ਲੜਨ ਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਕ ਇੰਚ ਭਰ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਿਰੇ ਬਾਜ ਜਾਂ ਘੋੜੇ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਡੂੰਘਾ ਮਸਲਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।"

ਏ. ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਰਵਈਏ ਦਾ ਪੱਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨਿਰੋਲ ਸਥਾਨਕ ਮਸਲੇ ਸਨ। ਭੜਕਾਹਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸੀ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਬਾਕਾਇਦਾ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਪਰਬੰਧ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਤੇ।"[40]

ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਈਰਖਾ ਕਾਰਣ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

**ਮੁੱਲ-ਅੰਕਣ :** ਦਸ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੁਲੇਖੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਥਨ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਲੜਾਈ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਹੇਠ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਾ ਕਬੂਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਨਖ਼ਾਹਦਾਰ ਅਤੇ ਭਗੌੜੇ ਪਠਾਣ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਐਸੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਐਸੀਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

---

37. ਪੂਰਵਅੰਕਤ, ਪੰਨਾ 49.
38. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 96.
39. ਪੂਰਵਅੰਕਤ, ਪੰਨੇ 50-51.
40. A. C. Banerjee, *Guru Nanak To Guru Gobind Singh*, New Delhi, 1978, p. 146.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਚੱਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਹੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਛੇਵਾਂ ਸਰੂਪ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਦੂਜਾ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਸਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਕਤ ਗੱਲਾਂ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਅਤੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਖੜਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਕਤ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਕਥਨ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਕੋਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਓ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੀਏ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੋਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

*ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰ ਬਣਾਇਆ।*
*ਗੁਰ ਅੰਗਦੁ ਗੁਰੁ ਅੰਗ ਤੇ ਗੰਗਹੁ ਜਾਣੁ ਤਰੰਗ ਉਠਾਇਆ।*
*ਅਮਰ ਦਾਸੁ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦਹੁ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਚਲਤੁ ਵਰਤਾਇਆ।*
*ਗੁਰ ਅਮਰਹੁ ਗੁਰੁ ਰਾਮਦਾਸੁ ਅਨਹਦ ਨਾਦਹੁ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ।*
*ਰਾਮ ਦਾਸਹੁ ਅਰਜਨੁ ਗੁਰੁ ਦਰਸਨੁ ਦਰਪਨਿ ਵਿਚਿ ਦਿਖਾਇਆ।*
*ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਅਰਜਨਹੁ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਉ ਸਦਵਾਇਆ।*
*ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦੁ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚਿ ਪਰਗਟੀ ਆਇਆ।*
*ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਸਭ ਜਗਤੁ ਤਰਾਇਆ।*[41]

'*ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ*' ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਜੋਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਉਹ ਮੂਰਖ ਹਨ।

*ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਅੰਗਦ ਕਰ ਜਾਨਾ। ਅਮਰਦਾਸ ਅੰਗਦ ਪਹਿਚਾਨਾ।*
*ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਮਦਾਸ ਕਹਾਯੋ। ਸਾਧਨ ਲਖਾ ਮੂੜ ਨਾ ਪਾਯੋ।*
*ਜਿਨ ਜਾਨਾ ਤਿਨ ਹੀ ਸਿਧ ਪਾਈ।*

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਖਤੋ-ਖ਼ਿਤਾਬਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।[42] ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਇਤਨੀਆਂ ਠੋਸ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਛੇਵਾਂ ਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਖਤ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਸਮਕਾਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਕਥਨ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ, ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਕਥਨ ਦਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਤੀ ਕੋਈ ਰਵਾਇਤ ਪਰਚੱਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਉਕਤ ਤਿੰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰ ਕੇ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਉਕਤ ਪੜਚੋਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

---

41. *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ*, ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981, ਪੰਨਾ 266.
42. *ਮਾਖ਼ਿਜ਼-ਤਵਾਰੀਖ਼-ਏ-ਸਿੱਖਾਂ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949, ਪੰਨੇ 35-49.

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਜਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਪਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਸਮਕਾਲੀ। ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ : *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ, ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਈ ਕਿਸੇ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਦੋਖੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਿੱਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਹਨ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਦੋ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਹਨ : ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ।* ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਤੀ ਉਤਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਨਿਰਣੈ-ਜਨਕ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪਰਮਾਣੀਕ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਸ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਉਤਨੀ ਪਰਮਾਣੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਜਿਤਨੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਉਕਾ ਹੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਉਲਟ ਹਨ। ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੰਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਨਿਰਣਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਵੇਰਵਾ ਪਾਠ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਬੱਚਾ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਧਾਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੰਤ ਪੁੱਤਰ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਭ ਵਿਚ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਲਕ ਨੇ ਦਸ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਸੋਗ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵੇਲ ਵਧੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਐਸੀ ਦਾਤ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਚਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਲੁਕੀ-ਛਿਪੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਰਮ ਪਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

*ਸਤਿਗੁਰ ਸਾਚੈ ਦੀਆ ਭੇਜਿ। ਚਿਰੁ ਜੀਵਨੁ ਉਪਜਿਆ ਸੰਜੋਗਿ ॥*
*ਉਦਰੈ ਮਾਹਿ ਆਇ ਕੀਆ ਨਿਵਾਸੁ। ਮਾਤਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਹੁਤੁ ਬਿਗਾਸੁ ॥*
*ਜੰਮਿਆ ਪੂਤੁ ਭਗਤੁ ਗੋਵਿੰਦ ਕਾ। ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਸਭ ਮਹਿ ਲਿਖਿਆ ਧੁਰ ਕਾ ॥*
*ਦਸੀ ਮਾਸੀ ਹੁਕਮਿ ਬਾਲਕ ਜਨਮੁ ਲੀਆ ॥*
*ਮਿਟਿਆ ਸੋਗੁ ਮਹਾ ਅਨੰਦੁ ਥੀਆ ॥*
*ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਖੀ ਅਨੰਦੁ ਗਾਵੈ। ਸਾਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕੈ ਮਨਿ ਭਾਵੈ ॥*
*ਵਧੀ ਵੇਲਿ ਬਹੁ ਪੀੜੀ ਚਾਲੀ। ਧਰਮ ਕਲਾ ਹਰਿ ਬੰਧਿ ਬਹਾਲੀ ॥*
*ਮਨ ਚਿੰਦਿਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਿਵਾਇਆ। ਭਏ ਅਚਿੰਤ ਏਕ ਲਿਵ ਲਾਇਆ ॥*
*ਜਿਉ ਬਾਲਕੁ ਪਿਤਾ ਊਪਰਿ ਕਰੇ ਬਹੁ ਮਾਣੁ ॥*

*ਬੁਲਾਇਆ ਬੋਲੈ ਗੁਰੂ ਕੈ ਭਾਣਿ ॥*
*ਗੁਝੀ ਛੰਨੀ ਨਾਹੀ ਬਾਤ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੁਠਾ ਕੀਨੀ ਦਾਤ ।[43]*

ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ*, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਲਿਖਤ ਮੰਨ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਰੰਗਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਵਾਕ "ਗੁਝੀ ਛੰਨੀ ਨਾਹੀ ਬਾਤ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੁਠਾ ਕੀਨੀ ਦਾਤਿ ।" ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਮਤ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ : "ਗੁੱਝੀ ਛੰਨੀ ਨਾਹੀ ਬਾਤ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੁਢੇ ਸਤ ਕਰ ਦਾਤ ।" ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਵਾਕ :

*ਸਗਲ ਆਨੰਦੁ ਕੀਆ ਪਰਮੇਸਰਿ ਆਪਣਾ ਬਿਰਦੁ ਸਮਾਰਿਆ ।*
*ਸਾਧ ਜਨਾ ਹੋਏ ਕਿਰਪਾਲਾ ਬਿਗਸੇ ਸਭ ਪਰਵਾਰਿਆ ।[44]*

ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੀ ਬਿਗਾੜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ :

*ਸਗਲ ਆਨੰਦ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਕੀਨੋ । ਅਪਨਾ ਬਿਰਦ ਰਾਖ ਜਿਨ ਲੀਨੋ ।*
*ਸਾਹਿਬ ਬੁੱਢਾ ਭਏ ਕ੍ਰਿਪਾਲ । ਸੁਤ ਦੇ ਕੀਓ ਪ੍ਰਵਾਰ ਨਿਹਾਲ ।[45]*

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਦਾਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ* ਦਾ ਕਰਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਮਨਮਤੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਗਾੜ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਾਰਣ ਹੋਈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਗਲਤ ਹੈ ਹੀ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵੀ ਉਲਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਲਈ *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ* ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲਣ ਦੀ। ਇਹ ਬੜੀ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਲਈ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਚੇਹਰੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

*ਨੇਤ੍ਰ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਕੀਆ ਗੁਰਦੇਵ । ਭਰਮ ਗਏ ਪੂਰਨ ਭਈ ਸੇਵ ॥ ਰਹਾਉ ॥*
*ਸੀਤਲਾ ਤੇ ਰਖਿਆ ਬਿਹਾਰੀ । ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਭ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ ॥*
*ਸਦਾ ਸਦਾ ਹਰਿ ਜਾਪੇ । ਪ੍ਰਭ ਬਾਲਕ ਰਾਖੇ ਆਪੇ ॥*
*ਸੀਤਲਾ ਠਾਕਿ ਰਹਾਈ । ਬਿਘਨ ਗਏ ਹਰਿ ਨਾਈ ॥*
*ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਹੋਆ ਸਦਾ ਦਇਆਲਾ ॥*
*ਅਰਦਾਸਿ ਸੁਣੀ ਭਗਤ ਅਪੁਨੇ ਕੀ ॥*
*ਸਭ ਜੀਅ ਭਇਆ ਕਿਰਪਾਲਾ ॥[46]*

ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਭਾਵ ਇਉਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਬਚਾਇਆ ਹੈ। ਨੇਤਰਾਂ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਸ਼ੰਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰੇ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਆਪੇ ਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰੱਖੇਗਾ। ਸੀਤਲਾ (ਚੇਚਕ) ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਸਭ ਬਿਘਨ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦਿਆਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣ ਲਈ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਭ ਜੀਅ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਨ।

---

43. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 396.
44. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 806.
45. *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ 12.
46. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨੇ 200 ਅਤੇ 627.

ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ *ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ* ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਗਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

> "ਜਦੋਂ ਬਾਲ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਕ ਮਨ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੋ। ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਉਪਰੰਤ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਤੋਂ ਆਰਾਮ ਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਹਰ ਰੋਜ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ; ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਆਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖੁਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਦੇਵੀ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਦੁਰਗਿਆਣਾ ਮੰਦਰ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ।"[47]

ਦੇਖੋ ਕਿਤਨਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਅਤੇ *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ* ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ। ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਲਿਖਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਜਾਂ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵੀ ਉਲਟ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੋਖੀ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਬਚ ਗਿਆ। ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਬਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਮਾਰਦਾ ਉਲਟਾ ਬਰਾਹਮਣ ਖੁਦ ਹੀ ਪੇਟ ਵਿਚ ਦਰਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਬਚ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

> *ਲੇਪੁ ਨ ਲਾਗੋ ਤਿਲ ਕਾ ਮੂਲਿ ॥ ਦੁਸਟੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਮੂਆ ਹੋਇ ਕੈ ਸੂਲ ॥*
> *ਹਰਿ ਜਨ ਰਾਖੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਆਪਿ। ਪਾਪੀ ਮੂਆ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪਿ ॥*
> .... .... ....
> *ਜਨ ਨਾਨਕ ਕੀ ਪਰਮੇਸਰਿ ਸੁਣੀ ਅਰਦਾਸਿ।*
> *ਮਲੇਛੁ ਪਾਪੀ ਪਚਿਆ ਭਇਆ ਨਿਰਾਸੁ।*[48]

*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚਲੇ ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪ ਹਨ ਪਰ ਬਾਲ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਅਤੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੌਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੌਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਦੂਜਾ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਹੈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੋ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸ-ਮੱਛੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

> *"ਸਰਬਤ ਸੰਗਤਿ ਪਟਣੇ ਕੀ ਤਥਾ ਆਲਮ ਗੰਜ ਦੀ ॥ ਸੇਰਪੁਰ ਕੀ ॥*
> *ਬੀਨੇ ॥ ਮੁੰਗੇਰ ਕੀ ਸੰਗਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਕੇ ਵਾੜੇ ਪਾਸੇ ਲਿਖਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ॥*
> *ਕਰਤਾਰ ਕਰਤਾਰ ਵਾਚਣੀ ਗੁਰੂ ਤੁਸਾਡੀ ਲਾਜ ਰਖਗੁ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ*
> *ਸਵਰੁ ਸੰਗਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਗੁਰੂ ਪੂਰੀ ਕਰੈਗੋ ਸੰਗਤੀ ਦਾ*
> *ਰੁਜਗਾਰ ਹੋਗੁ ਇਕ ਦਾਸੀ ਰਹਿਣਾ ਮਾਸੁ ਮਛੀ ਦੇ ਨੇੜੇ*

47. *ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ*, ਪੰਨੇ 20-21.
48. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨੇ 1137-38.

ਨਹੀਂ ਆਵਣਾ ਸੰਗਤਿ ਦੀ ਚਿਠੀ ਪਹੁਤੀ ਹਕੀਕਤਿ ਸਭ ਮਾਲੂਮ
ਹੋਈ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਨਸਾ ਪੂਰੀ ਹੋਗੁ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਇ ਸੰਗਤਿ
ਸਰਬਤਿ ਇਕ ਮਜਤਿ ਹੋਹਿ ਤਿਵੇਂ ਰਹਣਾ ਜਾਪੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨਾਲ ਲਾਗ
ਰਹਣਾ ਕਾਰਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੋ ਦੇਂਦਿਆਂ ਰਹਣਾ ਸੰਗਤੀ
ਉਪਰਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖਰੀ ਖੁਸੀ ਹੋਇ ਸੰਗਤੀ ਦਾ ਰੁਜਗਾਰ ਹੋਗਾ
ਸੰਗਤਿ ਆਪ ਵਿਚਿ ਇਕਤੁ ਕਰਣਾ ਸੰਗਤੀ ਦੀ ਖਰੀ ਖੁਸੀ ਗੁਰੂ
ਦੀਨਾ ਦੇ ਹੋਦੇ ਹੋਇ ਸਭ ਮੇਰੇ ਪੁਤ ਹੈਨ ਸਭਨਾ ਇਕਤੇ ਜੀਐ ਹੋਣਾ......... ।"

ਦੂਜਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

"ਦਇ ਜੁੜੀ ਕੁਕੇ ਖਰੇ ਭਾਲਿ ਬਹੁਤ ਦਮ ਪਕੜਦੇ ਹੋਨ ਉਹ ਟੋਲ ਕੇ
ਭੇਜਣੇ ਜਹ ਕਹਾ ਤੇ ਭੇਜਣੇ ਚੰਗੇ ਟੋਲ ਕੇ ਭੇਜਣੇ । ਭਾਈ ਜਾਪੁ
ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸੁ ਭਾਈ ਮੁਰਾਰੀ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਗੁਰੂ
ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮੁ ਸਵਰੇ । ਸੰਗਤਿ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਹੋਗੁ
ਸੰਗਤੀ ਦਾ ਰੁਜਗਾਰੁ ਹੋਗੁ ਸੰਗਤਿ ਕੀ ਕਾਰ ਜੁ ਲੇਹਗੁ ਗੁਰੂ
ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਇ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਣਾ ਇਕ ਦਾਸ ਭਲੀ ਜੁਗਤਿ
ਰਹਣਾ ਮਾਸੁ ਮਛੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਵਣਾ । ਪੂਰਬ ਦੀ ਸੰਗਤਿ
ਗੁਰੂ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈਇ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈਇ........... ।[49]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਫ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁੱਲ ਉਲਟ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜੋੜ ਰੱਖੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਰੱਖੀ ਸੀ । ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> "ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਾ ਵੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਖਾਣੇ ਦੇ ਸੁਆਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ । ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਲਈ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।"[50]

ਇਹੀ ਗੱਲਾਂ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ[51] ਅਤੇ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ[52] ਨੇ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ :

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਪਰਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੇ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖ ਛੱਡੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ? ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਫ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਮਾਸ-ਮੱਛੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ।" ਪਰ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਓਹਲੇ ਕਰਕੇ ਗਲਤ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁੱਲ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਬਿਲਕੁੱਲ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਾਸ ਮੱਛੀ ਖਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਸਾਧਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਦਰਜਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ

---

49. *ਹੁਕਮਨਾਮੇ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967, ਪੰਨੇ 62-67.
50. "With the change of aims the occupation changed and with the change in the occupation came a change in tastes and even diet. Animal feed was not only sanctioned but was encouraged." *Transformation of Sikhism*, New Delhi, 1960, p. 60.
51. "Animal diet was permitted and even encouraged and his disciples soon imitated their Guru in these robust practices." *Evolution of the Khalsa*, Vol. II, Calcutta, 1962, p. 8.
52. "Hargobind sanctioned and encouraged meat diet and hunting." *History of the Sikhs* (The Sikh Gurus 1469-1708), New Delhi, 1994, p. 156.

ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁੱਲ ਵਾਰਾਂ ਭਾਵੇਂ 40 ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹੀ ਪਉੜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਖਿੰਡਵੀਆਂ ਇਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਲਾਈਨਾਂ ਕਈ ਹਨ।

1. *ਪੰਜਿ ਪਿਆਲੇ ਪੰਜਿ ਪੀਰ ਛਠਮੁ ਪੀਰੁ ਬੈਠਾ ਗੁਰੁ ਭਾਰੀ।*
   *ਅਰਜਨੁ ਕਾਇਆ ਪਲਟਿ ਕੈ ਮੂਰਤਿ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਵਾਰੀ।*
   *ਚਲੀ ਪੀੜੀ ਸੋਢੀਆਂ ਰੂਪ ਦਿਖਾਵਣਿ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ।*
   *ਦਲਿ ਭੰਜਨ ਗੁਰੁ ਸੂਰਮਾ ਵਡ ਜੋਧਾ ਬਹੁ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।*
   *ਪੁਛਨਿ ਸਿਖ ਅਰਦਾਸਿ ਕਰਿ ਛਿਅ ਮਹਲਾਂ ਤਕਿ ਦਰਸੁ ਨਿਹਾਰੀ।*
   *ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬੋਲੇ ਮੁਖ ਤੇ ਸੁਣਹੁ ਸੰਸਾਰੀ।*
   *ਕਲਜੁਗ ਪੀੜੀ ਸੋਢੀਆਂ ਨਿਹਚਲ ਨੀਂਵ ਉਸਾਰਿ ਖਲਾਰੀ।*
   *ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਸਤਿਗੁਰ ਧਰੇ ਅਵਤਾਰੀ।*[53]
2. *ਧਰਮਸਾਲ ਕਰਿ ਬਹੀਦਾ ਇਕਤ ਥਾਉਂ ਨ ਟਿਕੈ ਟਿਕਾਇਆ।*
   *ਪਾਤਿਸਾਹ ਘਰਿ ਆਵਦੇ ਗੜਿ ਚੜਿਆ ਪਾਤਿਸਾਹ ਚੜਾਇਆ।*
   *ਉਮਤਿ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਵਈ ਨਠਾ ਫਿਰੈ ਨ ਡਰੈ ਡਰਾਇਆ।*
   *ਮੰਜੀ ਬਹਿ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਕੁਤੇ ਰਖਿ ਸਿਕਾਰੁ ਖਿਲਾਇਆ।*
   *ਬਾਣੀ ਕਰਿ ਸੁਣਿ ਗਾਂਵਦਾ ਕਥੈ ਨ ਸੁਣੈ ਨ ਗਾਵਿ ਸੁਣਾਇਆ।*
   *ਸੇਵਕ ਪਾਸ ਨ ਰਖੀਅਨਿ ਦੋਖੀ ਦੁਸਟ ਆਗੂ ਮੁਹਿ ਲਾਇਆ।*
   *ਸਚੁ ਨ ਲੁਕੈ ਲੁਕਾਇਆ ਚਰਣ ਕਵਲ ਸਿਖ ਭਵਰ ਲੁਭਾਇਆ।*
   *ਅਜਰੁ ਜਰੈ ਨ ਆਪੁ ਜਣਾਇਆ।*[54]

ਇਹ ਤਾਂ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਜੋਧਾ ਹੋਣ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੀਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਤੇ ਨਿਰਭਉ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 26ਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ 25ਵੀਂ ਪਉੜੀ "*ਖੇਤੀ ਵਾੜਸੁ ਢਿੰਗਰੀ ਕਿਕਰ ਆਸ ਪਾਸ ਜਿਉ ਬਾਗੀ।.......ਪਿਰਮ ਪਿਆਲੇ ਦੁਤਰ ਝਾਗੇ।*" ਤੋਂ ਇਸ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਤਲਵਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕੁਝ ਇਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਹੋਰ ਵੀ ਲਾਈਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀਆ ਲਖਾਇਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ 47ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਦੀ ਇਕ ਲਾਈਨ ਹੈ :

*ਫਿਰਿ ਆਈ ਘਰ ਅਰਜਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸੰਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਕਹਾਵੈ।*

ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਇਕ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਗੁਰੂ ਇਕ ਹੀ ਜੋਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ* ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤੱਥ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਦਮ ਗਲਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਨਾਲ ਮੇਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕੁਝ ਤੱਥ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ੁਲਿਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

1. ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ, ਨਾਨਕ ਹੀ ਹਨ (ਗੁਰੂ) ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਆਪਣੇ ਖ਼ਤੋ-ਖ਼ਿਤਾਬਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।
2. ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮਸੰਦ ਸਭ ਜੱਟ ਹਨ।

---

53. *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ*, ਪੰਨਾ 24.
54. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 288.

3. ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਸੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਉਸ ਨੂੰ (ਗੁਰੂ) ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਸੀ; ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਉਲਟ ਤਲਵਾਰ ਪਹਿਨ ਲਈ ਸੀ; ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਿਕ ਰੱਖ ਲਏ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਜਹਾਂਗੀਰ) ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਬਕਾਇਆ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ (ਗੁਰੂ) ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਹ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਰਹੇ। ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੂਣ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
5. ਇਸ ਸਮੇਂ (ਜੇਲ ਦੌਰਾਨ) ਮਸੰਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਉੱਥੇ (ਗਵਾਲੀਅਰ) ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਖੀਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਰਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
6. ਉਹ (ਗੁਰੂ) ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਮੱਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਰੋਵਰ ਬਣਵਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ।
7. ਇਸ ਥਾਂ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਤੋਂ ਉਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵੱਲ ਆ ਗਏ।
8. ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ।........ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ ਜੋ ਖਾਲੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਵਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਈਦੀ ਹੈ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
9. ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਫਗਵਾੜੇ ਚਲੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਜੋ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਜਲਦੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ।
10. ਗੁਰੂ ਕੋਲ 700 ਘੋੜੇ, 300 ਸਵਾਰ ਜੁਆਨ ਅਤੇ 60 ਤੋਪਚੀ ਸਨ ਜੋ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।
11. (ਮੁਗ਼ਲ) ਸੈਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਭਗੌੜਾ ਸਿਪਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ।
12. ਉਹ (ਗੁਰੂ) ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਜੇਤੂ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ (ਗੁਰੂ) ਜੇਤੂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਵਾਬੀ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵਾਲੇ ਇਕ ਹੀਜੜੇ ਜਰਨੈਲ ਯਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।
13. ਜਦੋਂ (ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਚਿਖਾ ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਬਲਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜਪੂਤ ਨੌਕਰ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਦਮ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੇਹ ਦੇ ਚਰਨ ਪਕੜ ਲਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਜਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਜੱਟ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੁਆਈ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਿਆ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[55]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਐਸੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲੈਣਾ : ਹਰ ਫ਼ੌਜੀ ਭਗੌੜੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇਣਾ, ਆਦਿ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼

55. ਮਾਖ਼ਿਜ਼-ਤਵਾਰੀਖ਼-ਏ-ਸਿੱਖਾਂ (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949, ਪੰਨੇ 33-49.

ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਪੱਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹੀ ਛੇਵਾਂ ਰੂਪ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸਾਹਮਣੇ, ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ *ਦਬਿਸਤਾਨ* ਜੈਸੀ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਕੋਈ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ *ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਹਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਗੱਲ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇ ਕੇ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਕਾ ਹੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੈਸਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਖੁਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸ਼ਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਦਬੇਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਤੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਲੇਕਿਨ ਉਹ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਹਰ ਭਗੋੜਾ ਸਿਪਾਹੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਕਾ ਹੀ ਮੰਨੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਦੋ ਕਦਮ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਅਨਸਰ ਭਰਤੀ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਪਰਾਧੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਡਾਕੂਆਂ ਤੇ ਅਵਾਰਾ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

> "ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਬਾਰੇ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਗੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।"[56]

ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਾੜਾ ਅਨਸਰ ਅਤੇ ਭਗੋੜੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡਾਕੂ ਅਤੇ ਅਵਾਰਾ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।"[57]

ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰੋਤ ਦੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ *"ਸੇਵਕ ਪਾਸ ਨਾ ਰਖਅਨਿ ਦੋਖੀ ਦੁਸਟ ਆਗੂ ਮੁਹਿ ਲਾਇਆ"* ਇਹ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ-ਨਿੰਦਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗਲਤ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਪਉੜੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਖੁਦ ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

> *"ਸੱਚ ਨ ਲੁਕੇ ਲੁਕਾਇਆ ਚਰਣ ਕਵਲ ਸਿਖ ਭਵਰ ਲੁਭਾਇਆ।*
> *ਅਜਰੁ ਜਰੈ ਨ ਆਪੁ ਜਣਾਇਆ।"*

ਕਿੰਨੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦਲੀਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ।

ਇਹ ਗੱਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਮੰਨੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਿਰਫ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾੜੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ

---

56. "Hargobind appears to have admitted criminals & fugitives among his followers." *A History of the Sikhs*, New Delhi, 1998, p. 50.
57. "He enlisted all mal contents and fugitives among his followers and took many dacoits and free-booters into his service." *op. cit.*, p. 61.

ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੁੱਸੇ ਵੱਜੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੱਕਰ ਸਿਰਫ਼ ਚੋਰ ਜਾਂ ਡਾਕੂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਲੈਣਗੇ? ਜਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚੋਂ ਭਗੋੜਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸਿਪਾਹੀ ਲਵੇਗਾ? ਕੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਉੱਚ-ਆਚਰਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੱਚ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਭੈੜੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਚੋਰ ਜਾਂ ਡਾਕੂ? ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਪਰਤੱਖ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਇਨਕਲਾਬ ਆਏ ਨੇ ਉਹ ਸਭ ਸੱਚ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਆਏ ਹਨ। ਕੀ ਕਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੋਰਾਂ ਜਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਵੇ? ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਚੋਰ ਜਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚੋਂ ਭਗੋੜੇ ਹੋਏ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਜੋੜ ਰੱਖੀ ਹੈ? ਅਜਿਹੇ ਸੋਚਹੀਣ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰਣਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮਾੜੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਰਾਂ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੀ ਚੋਰ ਤੇ ਡਾਕੂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਾੜੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਚੋਰ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਤੋਰਨ ਲਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਚੋਰ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਗੇ, ਇਕ ਥੋਥੀ ਅਤੇ ਤਰਕ-ਰਹਿਤ ਦਲੀਲ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲੈ ਦੇ ਕੇ ਇਕੱਲੇ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਇਕੱਲੇ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਜਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪਰੋਗਰਾਮ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ? ਵੈਸੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਡਾਕੂ ਸੀ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਹ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਪਹਿਲਾਂ ਚੋਰ ਜਾਂ ਡਾਕੂ ਰਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਜੈਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਠੱਗਾਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨਗੇ?

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬਿਆਨ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖੋਂ ਅਖਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਅਤੇ ਗਾਤਰੇ ਤਲਵਾਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਉਸ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਗੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਕਰੀ ਸੀ।[58]

ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਨਰਜੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

> ਆਪਣੇ ਗੁਰਿਆਈ-ਕਾਲ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ (ਗੁਰੂ) ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਬੁੱਢਾ) ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਰੀ ਸੇਲੀ ਮੇਰੇ ਗਾਤਰੇ ਵਾਲੀ ਕਿਰਪਾਨ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਪਹਿਨਾਂਗਾ।[59]

---

58. *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ*
 ਸਾਹਿਬ ਬੁੱਢੇ ਬਚਨ ਅਲਾਯੇ ॥
 ਸੁਨੋ ਮਾਤਤੁਮ ਬਡ ਜਸ ਪਾਯੇ ॥
 ਤੁਮਰੇ ਗ੍ਰਿਹਿ ਪ੍ਰਗਟੇਗਾ ਜੋਧਾ ॥
 ਜਾ ਕੇ ਬਲ ਗੁਨ ਕਿਨ੍ਹੂ ਨ ਸੋਧਾ ॥
 ਕਰੇ ਜੰਗ ਬਹੁ ਨਿਜ ਬਲ ਧਾਰ ॥
 ਗੋਦੀਨਨ ਰੱਛਾ ਹਿਤ ਕਾਰ ॥ (ਪੰਨਾ 8)
59. "In the very beginning of his pontificate he is reported to have told Bhai Buddha My endeavour shall be to fulfil the prophecy. My sali shall be a sword-belt and I shall bear my turban with a royal aigrette." *Evolution of the Khalsa*, Vol. II, p. 8.

ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਰੱਖੀ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਇਸ ਵਰ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਾਸ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪੂਰੀ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੰਦਿਆਂ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਅਤੇ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਕੀਤੇ ਇਸ ਐਲਾਨ ਨੂੰ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੀ ਜਾਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ, ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਅਪਾਰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। "*ਗੁਝੀ ਛੰਨੀ ਨਾਹੀ ਬਾਤ। ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਤੁਠਾ ਕੀਨੀ ਦਾਤ।*" ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਵਾਹੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀ ਉਸ ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਦੇਣਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਤ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁਕਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹੱਥ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਫ਼ੌਜ ਭਰਤੀ ਕਰੇ।" "Let him sit fully armed on his throne and maintain an army to the best of his ability."[60]

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜਮਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਰ ਰੂਪ ਹੈ: "ਅਸਾਂ ਜੋ ਸ਼ਸਤਰ ਪਕੜਨੇ ਹੈਨਿ ਸੋ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕਰ ਪਕੜਨੇ ਹੈਨ। ਸਮਾਂ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਵਰਤਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਕਰ ਮੀਰ ਦੀ ਮੀਰੀ ਖਿੱਚ ਲੈਣੀ ਹੈ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰ ਪੀਰ ਦੀ ਪੀਰੀ ਲੈ ਲੈਣੀ ਹੈ।"[61] ਇਹ ਉਕਤ ਦੋਵੇਂ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪਰਖੀਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਤਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਾਣੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਵੀ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋਣ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਭਾਣਾ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਰਵਾਇਤਾਂ ਵੀ ਐਸੀਆਂ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਭਾਵ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਮੇਂ ਇਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ (ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਮੇਂ ਐਸੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਦਿਰੜਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਹੀ ਸੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਲਝ ਪਵੇ? ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੋਈ

60. Macauliffe, *Sikh Religion*, Vol. III, New Delhi, p. 99; Banerjee, *op. cit.*, pp. 7-8; Hari Ram Gupta, *op. cit.*, p. 108.
61. ਦੇਖੋ ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਭਾਰੀ*, ਪੰਨਾ 22.

ਸੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਕਰਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਜੈਸਾ ਪਿਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਚੇਚਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਸੀ ਭਲਾ ਆਪਣੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਉਲਝ ਪੈਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਲਟਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਤਖ਼ਤ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਪੀਰੀ ਨਾਲ ਮੀਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਤੇ ਘੋੜਸੁਆਰ ਸਿੱਖ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਰਗਟਾਵਾ ਸੀ। ਹਕੂਮਤ ਕੋਲੋਂ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਖੋਹਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ ਵਿਚਲੀ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਟੂਕ ਕਿ "ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਕਰ ਮੀਰ ਦੀ ਮੀਰੀ ਖਿੱਚ ਲੈਣੀ ਹੈ।" ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਭਾਵ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਖੋਹਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੋਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਜੋੜਨੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਟੂਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਟੂਕ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੰਗੀ ਨੀਤੀ ਇਕ ਬਚਾਓ-ਸਾਧਨ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਹਮਲਾਵਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਲੜਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਇਕ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲੜਾਈ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਰੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਕੇ ਆਉਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣਾ ਬਚਾਓ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਲੜਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਸਮੇਤ ਪੈਦਲ ਅਤੇ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ-ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। *ਦਬਿਸਤਾਨ-ਏ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ 700 ਘੋੜੇ, 300 ਘੋੜਸੁਆਰ ਨੌਜੁਆਨ ਸਨ ਅਤੇ ਸੱਠ ਬੰਦੂਕਚੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਦੱਸੀ ਹੈ।[62] ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਤਨੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਖੋਹ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਕਤ ਲਿਖੀ ਗਈ ਟੂਕ ਜਿਹੜੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ : "ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਕਰ ਮੀਰ ਦੀ ਮੀਰੀ ਖਿੱਚ ਲੈਣੀ ਹੈ"—ਬਿਲਕੁੱਲ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਦੀ ਇਕ ਵੀ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਤੇ ਟਰੇਂਡ ਫ਼ੌਜਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਖੋਹ ਲੈਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੁਨੇਹੇ ਹਨ ਕਿੱਥੇ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹੀਂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਬਿਲਕੁੱਲ ਗਲਤ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜਰਨੈਲ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਆਹੁਦਾ ਕਬੂਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ

62. ਕਨਿੰਘਮ, ਪੂਰਵਅੰਕਤ, ਪੰਨਾ 51.

ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਚੋਰ, ਡਾਕੂਆਂ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹਰ ਭਗੌੜਾ ਸਿਪਾਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।[63] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਸੈਨਿਕ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੁੱਖ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਿੱਖ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦਰਿੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਨਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਹੌਸਲਾਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਅਤਿ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੰਨੀ ਵੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੀਤੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬੇਦਿਲ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਣੈ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਤਾਕਤ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਐਸੀਆਂ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਕਹਿਰੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਵਰੀਏ ਜਾਂ ਸੁਲਤਾਨੀਏ; ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਮੌਲਾਣੇ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ; ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਜਾਂ ਮੀਣੇ; ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਤਪੇ ਜਾਂ ਸਾਧ-ਸੰਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਜੈਸੇ ਸ਼ਹਿਣਸ਼ੀਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਸਥਾਨਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਆਪਣੇ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਲਕ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁੱਟ ਸੁੱਟਦੀਆਂ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਟਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਹੀ ਐਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਸਮਝ ਸਕਣ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣਾ ਇਤਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ, ਤਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ; ਸਭ ਕੁਝ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਇਆ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਘੋੜਸੁਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਉਣ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ; ਵੀਰ-ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਵਾਰਾਂ ਗਵਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ; ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠਬਾਠ ਨਾਲ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨਜਿੱਠਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਆਦਿ। ਆਦਿ॥ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਪਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਇਕ ਮਹਾਂਬਲੀ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੇਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਇਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਪਰਤੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਪਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

*ਪੰਜਿ ਪਿਆਲੇ ਪੰਜਿ ਪੀਰ ਛਠਮੁ ਪੀਰੁ ਬੈਠਾ ਗੁਰੁ ਭਾਰੀ।*

..............................

63. ਇਸ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਲਈ ਹੋਰ ਦੇਖੋ : ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, *"A History of the Sikh People"* (1469-1988), Allied Publishers, 1993, pp. 216-17.

*ਦਲਿ ਭੰਜਨ ਗੁਰੁ ਸੂਰਮਾ ਵਡ ਜੋਧਾ ਬਹੁ ਪਰ ਉਪਕਾਰੀ ॥*

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਚੋਰਾਂ, ਡਾਕੂਆਂ ਜਾਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਗੁਰਮੁੱਖ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਕੇ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ।

# ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ

## (1644-1661 ਈ.)

ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 13 ਮਾਘ, ਸੰਮਤ 1686 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 30 ਜਨਵਰੀ, 1630 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ।[1] ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਹਾਲ ਕੌਰ ਜੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮਭਰੀ ਜਾਂ ਬਸੀ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਸਵਰਗ ਸਿਧਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਵੱਡੇ ਧੀਰ ਮੱਲ ਜੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੱਤਵਾਂ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ। ਆਪ ਉਸ ਸਮੇਂ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤਕਰੀਬਨ 10 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਸਮੇਂ 1640 ਈ. ਵਿਚ ਅਨੂਪ ਨਗਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ, ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿਆ ਰਾਮ ਸਿੱਲੀ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।[2] ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁੱਖੋਂ ਰਾਮ ਰਾਇ, ਇਕ ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਟ ਕਲਿਆਣੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੁਤੱਲਕ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੰਨਣਯੋਗ। ਸਿਰਫ *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਵਿਚਲਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਗਲਾ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨੇ ਗਏ, ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਰਿਸ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਇਉਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਵਾਰਿਸ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਬਾਬਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਧੀਰ ਮੱਲ ਅਤੇ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ। ਕਿਉਂਕਿ

1. ਗਜਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ, ਪਹਿਲੀ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891 ਈ., ਪੰਨਾ 250; ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ 199 ਅਤੇ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 1469-1765 ਈ.*, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨਾ 53.
2. ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੋਸ਼ਿਸ਼, *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*, (ਸੰਪਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨੇ 38-39.

ਵਾਰਿਸ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਜੀ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਵਾਰਿਸ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨੇ ਗਏ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਅਗਲਾ ਵਾਰਿਸ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ 1944 ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ 14 ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਲ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪਰਤੀ ਕੋਈ ਬੁਰਿਆਈ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਇਕ ਸੂਰਮੇ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਅਲੱਗ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਊ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਬਾਲ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਦੌਰ ਨੂੰ ਅਤੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਐਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ ਜਿਥੇ ਤਿੰਨ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ, ਦੂਜੀ ਹਿੰਡੂਰ ਜਾਂ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤਿੰਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਧਿਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਉਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਐਸੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰੀ ਪਰ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਧਿਰ ਵਾਲਾ ਰੋਲ ਹੀ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪਰਤੀ ਚੰਗਾ ਰਵੱਈਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ ਪਰ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ੀ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨੂੰ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਚਾਰਕ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਕ ਥਾਪ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਵੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰਾ ਤਕਰੀਬਨ 1651 ਈ. ਦੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ 1634-35 ਈ. ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਇੱਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਉੱਥੇ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ-ਪਾਠ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਖੇ ਜਾ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਉੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਸਭ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਧਨ ਬਸਤਰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੇ ਗਏ।[3]

ਇੱਥੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਜਥਾਯੋਗ ਸੰਭਾਲ ਕਰਵਾਈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਪੁੱਛਿਆ। ਇੱਥੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਦਾ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।[4]

3. ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਕਵਿਤਾ)*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨੇ 594-95.
4. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 595.

ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵੱਡੀ ਲਹਿਲ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ 20 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਧੀਰ ਮੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਵੱਡੀ ਲਹਿਲ ਗਏ ਸਨ।[5] ਇੱਥੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹਰੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਵਾਲਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਲਹਿਲ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਦਾ ਖੁਸ਼ੀਆਂ-ਖੇੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇੱਥੇ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹਰੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸਦਾ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਰਹਿਣਗੇ।[6]

ਹਰੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭੂੰਗਰਨੀ ਅਤੇ ਬੰਬੇਲੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਭੂੰਗਰਨੀ ਵਿਖੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸਿੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮਰਾਸੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।[7] ਬੰਬੇਲੀ ਪਿੰਡ ਵੀ ਇੱਥੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇੱਥੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚੋਤੇ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਹੈ।[8] ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਾਨਕਾ ਘਰ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤਿਆਗ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੇ ਹੀ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂਰਮਹਿਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਤੋਂ 40 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਈਂ ਫਤੇ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਪਾਸ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਦੋ ਅਸਥਾਨ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਛੀਂਬਿਆਂ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਪਾਸ ਹੈ।[9] ਇੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰੇ ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਪੁਆਦੜੇ ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰਾਅ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਧਾ ਡਰੋਲੀ ਭਾਈ ਕੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਸੀ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਸੜ ਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਕੀ ਡਰੋਲੀ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ, ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ, ਭਾਈ ਭਗਤੂ, ਭਾਈ ਭੂੰਦੜ, ਭਾਈ ਕਿਰਪਾਲ, ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ।[10] ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦਾ ਠਹਿਰਾਅ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਭਦੌੜ ਵੱਲ ਇਕ ਪਿੰਡ ਗਹਿਲ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਡਰੋਲੀ ਭਾਈ ਕੀ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਰਵਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਪੀਰਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲ ਪਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।[11]

ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਤੋਂ ਬਾਘਾਪੁਰਾਣਾ, ਸੰਗਤਪੁਰਾ, ਥਰਾਜ, ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਮਾੜੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਥੇ ਇਕ ਖੂਹ ਲਗਵਾਇਆ। ਇਸ ਖੂਹ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਪਾਣੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।[12] ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰਾਝ ਦੇ ਬਰਾੜ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਲੇ ਬਰਾੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ

5. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 253.
6. ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ), ਟੈਂਪਲ ਪ੍ਰੇਸ ਅੰਬਾਲਾ, 1884 ਈ., ਪੰਨਾ 253; ਅਤੇ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 267.
7. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 919।
8. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 478।
9. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 719।
10. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਆਸਤ ਬਾਗੜੀਆਂ*, (ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ), ਪੰਨਾ 51.
11. *ਉਕਤ*, ਪੰਨੇ 33, 36, 53, 54 ਅਤੇ 56.
12. *ਉਕਤ*, ਪੰਨੇ 33, 36, 53, 54 ਅਤੇ 56.

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੌੜੇ ਭੁੱਲਰ ਅਤੇ ਜੈਦ ਪੁਰਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੂਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਭਰਨ ਦਿੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਭੁੱਲਰਾਂ ਅਤੇ ਜੈਦ ਪੁਰਾਣੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਧੂ-ਬਰਾੜਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਕੁਝ ਥਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹ ਸਿਧੂ-ਬਰਾੜਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਕੁਝ ਥਾਂ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਮੰਨ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਤੀਰਾ ਸਿਧੂ-ਬਰਾੜਾਂ ਪਰਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ ਨੌਬਤ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸਿਧੂ-ਬਰਾੜਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਪਰ ਭੁੱਲਰ ਅਤੇ ਜੈਦ ਪੁਰਾਣਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਾਲਾ ਝੁਕਾਅ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਾਨਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੈਦ ਪੁਰਾਣਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੁੱਲਰ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜ਼ੀਨਾਮਾ ਕਰਵਾਇਆ।[13]

ਮਰਾਝ ਦੇ ਸਿੱਧੂ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਰਾਝ ਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾੜੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਮਰਾਝ ਪਹੁੰਚੇ। ਮਰਾਝ ਪਿੰਡ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੇ ਬਰਾੜ ਦਾ ਭਰਾ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਚੰਦ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲਾ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਫੂਲ ਅਤੇ ਸੰਦਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾਵਾਂ (ਫੂਲ ਅਤੇ ਸੰਦਲੀ) ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪਿੰਡ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਫੂਲ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਸਾਇਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਫੂਲ ਅਤੇ ਮਰਾਝ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹਨ। ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੰਮਤ 1711 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 1654 ਈ. ਨੂੰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ।[14]

ਮਰਾਝ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੀੜੇ ਕੀ ਮੌੜੀ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ।ਇੱਥੇ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੇਸੀ ਘੀ ਦਾ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਨਿੱਤ ਦਾ ਕਰੱਮ ਇਤਨਾ ਦਰਿੜ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸੀ ਘੀ ਕਦੇ ਮੁੱਕਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਫਿਰੰਦਾ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਘਿਉ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਘਿਉ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੁਖੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ।

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਲਾਹੀ ਨਗਰ (ਫਗਵਾੜੇ), ਫਗਲ ਸੰਧਵਾਂ ਅਤੇ ਦੁਸਾਂਝ ਮਸੰਦਾਂ ਕੇ, ਹਕੀਮਪੁਰ, ਚੰਦ ਪੁਰ ਅਤੇ ਦੌਲੇਵਾਲ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਸ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰੋਪੜ ਵੱਲ ਮੁੱਖ ਸੜਕ ਅਤੇ ਨਹਿਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇਕ ਬੁੰਗਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਸਤਬਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਪਿਹੋਵਾ ਅਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਗਏ ਸਨ। ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਅਤੇ *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੰਮੂ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਹੀਰ ਵੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਰਾ ਵਹੀਰ ਹੀ ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਜੰਮੂ ਤੇ ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਦੇ ਦਾਦਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਸੀ।

---

13. *ਉਕਤ*, ਪੰਨੇ 33, 36, 53, 54 ਅਤੇ 56.
14. *ਉਕਤ*, ਪੰਨੇ 61-63, ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ, *ਗੁਰਕੀਰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ:, ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ 228.

**ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਅਤੇ ਗੌਰਾ :** ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਸਿਰਕੱਢ ਪਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੌਰਾ ਸੀ। ਗੌਰਾ ਬਹੁਤ ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਜੁਆਨ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੌਰੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਘੋੜਸੁਆਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਕੜਾ ਜੱਥਾ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੌਤ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੱਖ ਜੱਸੇ ਨੇ ਗੌਰੇ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੌਰੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਕਰਾਰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਖ਼ੀਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੱਸੇ ਪਰਤੀ ਰੜਕ ਗੌਰੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਆਖੀਰ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਹਰ ਫਿਰਦਿਆਂ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਗੌਰੇ ਨੇ ਜੱਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਤਲ ਦੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੌਰੇ ਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਉਂਦਿਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੌਰਾ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਲੱਗ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁੱਖ ਵਹੀਰ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਸਤੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਲੁੱਟਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਉਧਰ ਗੌਰਾ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕੱਲਾ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਗੌਰਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧਾੜ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕੈਂਪ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਗੌਰੇ ਦੀ ਧਾੜ ਨੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਉੱਪਰ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਗੌਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ।[15]

**ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਮਾਮਲਾ :** ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰਾਜਸੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਵਲੀ ਅਹਿਦ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਧਾ ਚੜਾ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਡਟ ਕੇ ਨਿਰਣਈ ਜੰਗ ਲੜੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮਦਦ ਦੀ ਗੱਲ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਅੱਛੇ ਹੋਣ ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਰਾ ਉਧਾਰਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਵਾਈ ਨਾਲ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਰੱਤਾ ਭਰ ਵੀ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਜੇਤੂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਜਮ ਕੇ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਤਨਾ ਕੁਫਰ ਲਿਖਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਦਰਜ ਬਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਦੋ ਪਹਰ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਸਕੇ। ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਦਾਰਾ ਤਾਂ ਘੋੜਾ ਦੌੜਾ ਕੇ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਦਰਿਆ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨਾਲ ਗੋਲੇ ਦਾਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਦੋ ਪਹਿਰ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਦਰਿਆ

---

15. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨੇ 231-32; ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨੇ 3804-3810; ਅਤੇ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 255. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੱਸੇ ਦੀ ਥਾਂ ਜੈਤਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਪਾਰ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।[16]

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਰਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵੱਜੋਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਜੁੱਧ ਕਰਕੇ ਤਖ਼ਤ ਦਿਵਾਉਣਗੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹੇ, ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਉਹ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਤੋਪ ਖਾਨਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉੱਪਰ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਐਸੀ ਬੁਛਾੜ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਪੂਰਾ ਇਕ ਦਿਨ ਰੁਕੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।[17]

ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ "ਜਦੋਂ ਦਾਰਾ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਯਾ ਕਰਕੇ 2200 ਸਵਾਰ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤੋਪਾਂ ਭੇਜ ਕੇ ਪੱਤਣ ਪਰ ਦੋ ਚਾਰ ਫੈਲ ਕਰਾਇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਉੱਥੇ ਇਕ ਦਿਨ ਰੁਕ ਕੇ ਫੇਰ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹੋ ਗਈ।[18]

ਉਕਤ ਬਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਤਰਾਵਾਂ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੌਣ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੌਣ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਰਣਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ 20,000 ਫ਼ੌਜ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾਉਣ ਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਦਾਰਾ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਠਹਿਰ ਕੇ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਪਾਸ ਇਤਨੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਡਟ ਕੇ ਲੜਾਈ ਕਰ ਸਕੇ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਾਰਾ ਫੜਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਸੁਜਾਨ ਰਾਇ ਭੰਡਾਰੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਭਾਵੇਂ ਉੱਤੋਂ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਉੱਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਡਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਆਪਣੀ ਸਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕੰਧਾਰ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀ ਨੀਅਤ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਭੇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਇਆ, ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਲੜਨ-ਭਿੜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਭੱਜ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਰੂਪ ਚੰਦ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਕਰਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਠੀਕ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਰਦਿਕ ਪਰਸੰਨਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।......ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਠਹਿਰਿਆ ਰਿਹਾ।"[19]

ਭਾਵੇਂ ਸੁਜਾਨ ਰਾਇ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਵੀ ਤਕੜੀ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਉਕਤ ਬਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੱਖ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਗੱਲ ਹੈ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਤੇ ਪਰਸਿੱਧ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਸ ਲਾਂਘੇ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ

16. *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨਾ 598.
17. *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨੇ 3610-12.
18. *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 260.
19. *ਖ਼ੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼* (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਪੰਨੇ 526-27.

ਸੀ ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਸੀ ਗੜਬੜ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੁਰਾਡੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਾਰੇ ਦੀ ਹਾਰੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਉਲਝਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

**ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣਾ :** ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਰਾਜਸੀ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਭਾਵੇਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਉਕਸਾਹਟ ਕਰਕੇ ਸੀ ਜਾਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੱਕੀ ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ ਪਰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਸੇ ਅਖਾਉਤੀ ਮਦਦ ਦੇ ਪਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਇਕ ਅਮੀਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ।[20] ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖ਼ੁਦ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੇ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਭੇਜਣਗੇ।[21] ਫਲਸਰੂਪ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਪਸ਼ਟ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਰਿਆ। ਨਸੀਹਤਾਂ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੂਰੀ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ।[22] ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਮੰਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤੁਕ "ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੇੜੈ ਪਈ ਘੁਮਿਆਰ" ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਕਹਿਲਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਰਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਆਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ 31 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ 6 ਅਕਤੂਬਰ 1661 ਈ. ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਅੱਠਵਾਂ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਬਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 31 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਰਵਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹੇ ਸਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਸੇਧ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਆਪਸੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਹਿਲੂਰ, ਹਿੰਡੂਰ ਅਤੇ ਰੋਪੜ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਫਿਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਫੁੱਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਮਲ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਦਰਿੜ੍ਹਤਾ ਭਰਿਆ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੜਬੜੀ ਭਰਪੂਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡੋਲ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ।

---

20. *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਪੰਨਾ 603.
21. ਮੈਕਾਲਿਫ਼, *ਦ ਸਿਖ ਰਿਲੀਜਨ*, ਜਿਲਦ ਚੌਥੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 305.
22. *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਪੰਨਾ 604-05.

# 11

# ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ

## (1661-1664 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਆਪ ਸੱਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਸਨ। ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ : ਧੀਰ ਮੱਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਵਰਗ ਸਿਧਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਸੱਤਵੀਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿ ਰਾਇ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰੁੱਸ ਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਰਾਮ ਰਾਇ ਅਤੇ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ। ਰਾਮ ਰਾਇ ਕੁਝ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹਰਿਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ 1661 ਈ. ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਬਣੇ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਨੌਂ ਸਾਵਣ, ਵਦੀ 10, ਦਿਨ ਬੁੱਧਵਾਰ, ਸੰਮਤ 1713 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 7 ਜੁਲਾਈ, 1656 ਈ. ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਕਰਿਸ਼ਨ ਕੌਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁੱਖ ਵਿਚੋਂ, ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।[1] ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਬਣੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿਹੜੀ ਦਰਜ ਹੋ ਸਕੀ ਹੋਵੇ। ਆਪ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਸਮੇਂ ਇਕੋ ਹੀ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪੰਜੋਖਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕ ਛੱਜੂ ਝਿਉਰ ਵੱਲੋਂ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਵਾਉਣਾ।

ਰਾਮ ਰਾਇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਉਸ ਦੇ ਰੋਸੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣ ਸਕੇ ਪਰ ਗੁਰਿਆਈ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਦਿਵਾਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵੱਲੋਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਰਬਉੱਚਤਾ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਜਿਧਰ ਸੰਗਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਧਰ ਹੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਸੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਨੀਯਤ ਕਰਨ ਲਈ। ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨਕਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਅਗੰਮੀ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ।

ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਹਵੇਲੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੰਗਲਾ

---

1. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891 ਈ. ਪੰਨਾ 263 ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਪਟਿਆਲਾ 1990, ਪੰਨਾ 265.

ਸਾਹਿਬ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅੰਬਾਲੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੰਜੋਖਰਾ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸਥਾਨਕ ਵਾਸੀ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੁੰਦਿਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਹੈ। ਕਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੀਤਾ ਉਚਾਰੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਆਪ ਵੀ ਉਸ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਅਰਥ ਕਰ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਅਣਜਾਣ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਬਿਲਕੁੱਲ ਹੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਵੇ। ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਵਾਸੀ ਛੱਜੂ ਝਿਉਰ ਨੂੰ ਲੈ ਆਂਦਾ ਜਿਹੜਾ ਮੂਰਖ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਾਗਲ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਛਟੀ ਰੱਖੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸਲੋਕ ਉਚਾਰਦਾ ਉਹ ਛੱਜੂ ਝਿਉਰ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੌਤਕ ਦੇਖ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਕਥਾ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣ ਲਈ ਹੈ। ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਰਾਮਾਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਦੇਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪਰਚਾਰਨ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਮੂਰਖ ਬੰਦੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਗੀਤਾ ਕੋਈ ਐਸੀ ਅਗੰਮੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰਬ-ਉੱਚਤਾ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝਿਉਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸ਼ੂਦਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸ਼ੂਦਰ ਲੋਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਵੱਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਰੋਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਥਾ ਦੀ ਇਹ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸ਼ੂਦਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਬੁਖ਼ਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੁਖ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਇਸ ਚੇਚਕ ਦਾ ਹਮਲਾ ਇਤਨਾ ਘਾਤਕ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵਰਗ ਸਿਧਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ, ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ, ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨ ਗੁਰਿਆਈ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅੱਠ ਸਾਲ, ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਚੇਤ ਸੁਦੀ 14, ਸੰਮਤ 1721 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਦਿਨ ਬੁੱਧਵਾਰ, 30 ਮਾਰਚ, 1664 ਈ. ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ।[2]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਐਸੀ ਪਰਾਪਤੀ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਛੋਟੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਸਰਗਰਮ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਕਾਇਤ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤਾਂ ਨਾ ਦਿਵਾ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਖੇ ਰਾਮ ਰਾਏ ਲਈ ਇਕ ਤਕੜੀ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਡੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਦੂਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਕ ਵਾਦੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਡੇਹਰਾ ਸ਼ਬਦ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਹੈ ਡੇਰੇ ਵਾਲੀ ਦੂਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਮੱਕੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਹੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਇਕ ਸੰਕਟ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਮੌਕਾ-ਪਰੱਸਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

---

2. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 263; ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 265.

# ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ

## (1664-1675 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਿੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 1664 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1675 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਆਪਣਾ ਅੱਠ ਪੀੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਹਿ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪਾਸ ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ), ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ (ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ), ਸਿੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਣੈ ਦਾ ਪਰਤੀਕ (ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ), ਆਦਿ ਪਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਅਸਹਿ ਝਟਕਾ ਸਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵੀ ਅਜਮਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਧਾਰਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਤਨਾ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ-ਜੀਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤ (ਬਿਲਾਸਪੁਰ) ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਟਕਰਾਅ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ, ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾਜ਼ਕ ਖੇਤਰ ਮਾਲਵਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਸਰਵਰੀਆਂ (ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ) ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਸਰਵਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀਏ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸੀ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੁੱਢ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਗਦਾਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੁਲਤਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਪੀਰ ਖਾਨੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੀਰ ਖਾਨਿਆਂ 'ਤੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੰਨਤ-ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਰਵਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਧੌਂਕਲੀਏ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਪੀਰਖਾਨਿਆਂ 'ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮੋਟਾ ਅਤੇ ਮਿੱਠਾ ਰੋਟ ਬਣਾ ਕੇ ਵੰਡਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਸੀ।[1] ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕਾਫ਼ੀ ਭਰੱਮਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜੰਗੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸੀ। ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਕੰਮ ਅਜੇ ਇੱਥੇ ਉਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਰਵਰੀਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਵੀ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਖਤਰੇ ਵੀ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਹੋਇਆਂ ਨੇ ਇਕ ਲਾਸਾਨੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚੋ ਬਹੁਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਇਤਨੇ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਹਨ

1. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990, ਪੰਨੇ 220-21.

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਿਰਫ਼ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪੌੜੀਆਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਾਕਿਆਤ ਬਾਰੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ *'ਸਿਅਰਉਲਮੁਤਾਖ਼ਰੀਨ'* ਅਤੇ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖ਼ਾਨ ਦੀ *'ਮੁੰਤਖ਼ਬ-ਉਲ-ਲੁਬਾਬ'*, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਫਿਰਕੂ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਪੱਖ-ਪਾਤੀ ਰਵੱਈਏ ਨਾਲ ਇਤਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਇਤਨੀਆਂ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਦੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਨਾਕਾਬਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲ ਤੋਂ ਹਰ ਉਹ ਗੱਲ ਲਿਖ ਮਾਰੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਹ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਵੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਅਫਵਾਹਾਂ ਨਾਲ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ : *'ਗੁਰ-ਬਿਲਾਸ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ; 'ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ'* ਕਰਿਤ ਕਵੀ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, *'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ'* ਕਰਿਤ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, *'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਕਵਿਤਾ)'* ਕਰਿਤ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, *'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪਿ ਸੂਰਜ-ਗ੍ਰੰਥ'* ਕਰਿਤ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, *'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼'* ਅਤੇ *'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ'* ਕਰਿਤ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਾਲ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਭੱਟਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ *'ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ'*, *'ਗੁਰ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ'* ਅਤੇ *'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ'* ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀਆਂ ਗੁਰਮੱਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਅਫਵਾਹ ਦਾ ਕੋਈ ਵਖਰੇਵਾਂ ਨਹੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਉੱਥੇ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਲਿਖਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੁਕਤੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਾਕਿਆਤ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਐਸਾ ਰਲਗੱਡ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਿਸ਼ਨ ਹੀ ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ *'ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ'* 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਲਿਖਤਾਂ ਲੱਗਪੱਗ ਹਰ ਨੁਕਤੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ *'ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ'* ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਦੂਸਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸੀਮਿਤ ਵਰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ *'ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ'* ਦਾ ਮੂਲ ਖਰੜਾ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਉਪਲਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਹੀਆਂ ਸਭ ਨਕਲੀ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ *'ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ'* ਦਾ ਮੂਲ ਖਰੜਾ ਕਿਤੋਂ ਵੀ ਉਪਲਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਨਕਲੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ *'ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ'* ਦੀ ਖੋਜ ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਸਕਾਲਰ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭੱਟਾਂ ਕੋਲੋਂ ਭਾਰੀ ਔਖਿਆਈ ਨਾਲ ਭੱਟਅੱਖਰੀ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਬਾਰੀਕੀ, ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਤਿਥੀਆਂ ਸੰਮਤਾਂ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਹਾਂ ਭੱਟਅੱਖਰੀ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਸੀਲੇ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਿਵਾਦ ਰਹਿਤ ਪਹੁੰਚ ਅਪਨਾਈ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚਲੇ ਸਫ਼ਰ ਬੜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਖੁਦ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਮੱਤ ਪਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਮੱਘਰ, ਸੰਮਤ 1678 ਬਿ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਅਤੇ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ[2] ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵਿਸਾਖ ਪੰਜ, ਸੰਮਤ 1679 ਬਿ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਹਨ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ।[3] ਦੋਹਾਂ ਮੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਇਸ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਕਟ-ਸਮਕਾਲੀ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਿਛਲੇਰੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ[4] ਨੇ ਵੀ ਵਿਸਾਖ ਪੰਜ, ਸੰਮਤ 1678 ਬਿ. ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਅਪਣਾ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਮਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹੀ ਮਿਤੀ ਅਪਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵਿਸਾਖ ਪੰਜ, ਸੰਮਤ 1678 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 1 ਅਪਰੈਲ, 1621 ਈ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਨ : ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ, ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਅਣੀ ਰਾਇ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਇ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਅਣੀ ਰਾਇ ਜੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਬਾਬਾ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਜੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਜੀ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਹੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ।

(ਗੁਰੂ) ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦਾ ਬਚਪਨ, ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਸੰਸਥਾਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਇਦੇ ਲਿਖ ਕੇ ਪਰਚੱਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਵਾਣਾ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਿਕਾਰਡ ਰੱਖਣਾ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ (ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੰਸਥਾਈ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗਰੰਥੀ ਸਨ

---

2. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ, *ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ* (ਸੰਪਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1997, ਪੰਨਾ 109; ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891 ਈ., ਪੰਨਾ 264.
3. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪਿ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ*, ਜਿਲਦ 7 (ਸੰਪਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ) ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963, ਪੰਨਾ 2762; ਮੈਕਾਲਿਫ, *ਦ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ*, ਐਸ. ਚਾਂਦ. ਐਂਡ. ਕੋ., ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ , ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, *ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990, ਪੰਨਾ 600.
4. ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖੋ ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ : ਪ੍ਰਾਫਿਟ ਐਂਡ ਮਾਰਟਾਇਰ*, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 1967, ਪੰਨੇ 1-9 ਅਤੇ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਪੰਨਾ 10.

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਜੈਸੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪੱਧਰ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਫਲਸਫਿਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਵਰਤਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜੰਗੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜੰਗੀ ਹੁਨਰ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।[5] ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬਚਪਨ ਹੀ ਜੰਗਾਂ-ਜੁੱਧਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਤਿਆ ਸੀ। 1627 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1634-35 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕਰੀਬਨ 12-13 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 1629 ਈ. ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 11 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਲਖਨੌਰ (ਅੰਬਾਲਾ-ਹਰਿਆਣਾ) ਨਿਵਾਸੀ ਲਾਲ ਚੰਦ ਸੁਭਿਖੀ ਜੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ 1634-35 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀਰਤਪੁਰ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਅਣੀ ਰਾਏ ਜੀ ਸਵਰਗ ਸਿਧਾਰ ਗਏ ਸਨ। 1644 ਈ. ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਅਤੇ ਸੁਪਤਨੀ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਸਮੇਤ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਨਕਾ ਘਰ ਸੀ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਤੱਕ ਆਪ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

*'ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ'* ਅਤੇ *'ਗੁਰ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ'* ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕਰ ਆਏ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

> "(ਗੁਰੂ) ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਮਹਲਾ ਛਟੇ ਕਾ ਬਨਾਰਸ ਆਏ ਸਾਲ ਸਤਰੈ ਸੈ ਅਠਾਰਾਂ ਅਸਾੜ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਗੈਲੇ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਆਏ ਮਾਤਾ (ਗੁਰੂ) ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਕੀ ਮਾਤਾ ਹਰੀ ਜੀ ਆਏ ਇਸਤਰੀ ਗੁਰੂ ਸੂਰਜ ਮਲ ਕੀ ਭਾਈ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਲਾਲ ਚੰਦ ਸੁਭਿਖੀ ਕਾ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਜਲਹਾਨੇ ਕਾ ਗਵਾਲ ਦਾਸ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਛੋਟੇ ਮਲ ਛਿਬਰ ਕਾ ਚੌਪਟ ਰਾਏ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਪੈਰਾ ਛਿਬਰ ਕਾ ਸੰਗਤ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਬਿਨਾ ਉਪਲ ਕਾ ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਧਰਮੇ ਖੋਸਲੇ ਕਾ।"[6] (ਭੱਟ ਵਹੀ ਪੂਰਬੀ ਦੱਖਣੀ ਖਾਤਾ ਬੜਤੀਆਂ ਕਾ)

ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਟੂਕ ਹੈ :

> "(ਗੁਰੂ) ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਮਹਲ ਛੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਕੀ ਪਰਚਾਵਨੀ ਕਰਨ ਪਟਨਾ ਸੇ ਆਏ ਸਾਲ ਸਤਰੈ ਸੈ ਉਨੀਸ ਸ਼ੁਕਲਾ ਪਖੇ ਮਾਘ ਮਾਸ ਦੀ ਪੰਚਮੀ ਕੇ ਦਿਵਸ ਤੀਰਥ ਪ੍ਰਯਾਗ ਸੰਗਮ ਸੇ ਆਏ ਪਹੁੰਚੇ ਗੈਲ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਆਏ ਮਹਲ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕੇ ਮਾਤਾ ਹਰੀ ਜੀ ਆਏ ਮਹਲ ਗੁਰੂ

---

5. ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, _ਪੂਰਵਅੰਕਤ_, ਪੰਨੇ 19 ਅਤੇ 20, ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, _ਪੂਰਵਅੰਕਤ_, ਪੰਨਾ 12.
6. ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਖਰੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ। ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਸੂਰਜ ਮਲ ਜੀ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ ਆਇਆ ਬੇਟਾ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਛਿਬਰ ਕਾ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫਕੀਰ ਆਏ।" (ਉਕਤ)

ਉਕਤ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਮਤ 1718-19 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ 1661 ਅਤੇ 62 ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਗੜ੍ਹਮੁਕਤੇਸ਼ਵਰ, ਮਥੁਰਾ, ਆਗਰਾ, ਪਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਕੱਤਕ ਵਦੀ 9, ਸੰਮਤ 1718 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 6 ਅਕਤੂਬਰ, ਸੰਨ 1661 ਈ. ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁੱਖਦਾਈ ਸੂਚਨਾ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਵਰਗੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਫਿਰ 1663-64 ਈ. ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅੱਠਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਨ।[7] ਇੱਥੋਂ ਆਪ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਨੌਵੀਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਸਨ ਜੋ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਸਨ ਜੋ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਰਾਇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤਾਇਆ ਧੀਰ ਮੱਲ ਵੀ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਨ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਬਾਬੇ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਜੀ ਅਤੇ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ। ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਗਾਓ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਕਰਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ 30 ਮਾਰਚ, 1664 ਈ. (ਚੇਤ ਸੁਦੀ 13, ਸੰਮਤ 1721 ਬਿ.) ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖ ਸਨ : ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ, ਚੌਪਤ ਰਾਏ, ਜੇਠਾ, ਮਨੀ ਰਾਮ, ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਅਤੇ ਨਾਨੂ। ਸਵਰਗੀਯ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਹ ਜੱਥਾ ਭਾਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਦੋਖੀਆਂ : ਧੀਰ ਮੱਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਅੱਡੇ ਜਮਾਅ ਲਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਉਣ, ਧਮਕਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਨੀਤੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਕੜੀ ਧਿਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਜੱਥਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਤਿਲਕ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਗਿਆਰਾਂ ਅਗਸਤ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਜੱਥਾ ਅਪਰੈਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫਤੇ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵਕਫਾ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਮੇਂ ਤੱਕ

7. ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼, *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* (ਸੰਪਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ 57.

ਇਹ ਜੱਥਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਧਿਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੁੱਖ ਤੋਰ 'ਤੇ ਧੀਰ ਮੱਲ ਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅੱਗੇ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਜੈਸੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਧਨਾਢ ਵਪਾਰੀ ਹੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਭਾਦੋਂ ਦੀ ਅਮਾਵਸ, ਸੰਮਤ 1721 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 11 ਅਗਸਤ, 1664 ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਜੱਥੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਤਿਲਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਗਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਛੱਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲੈਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹਾਰਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਤੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੀਹੇ ਮਸੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਧਾੜ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖ ਕਿਧਰੇ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਪਰ ਜਾਨਲੇਵਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੇ ਡੇਰੇ ਉੱਪਰ ਜਾ ਪਏ। ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ: ਧੀਰ ਮੱਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧਾੜ ਨੂੰ ਕੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਸਭ ਸਮਾਨ, ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੇ, ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ, ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਬੀੜ ਦੇ, ਧੀਰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲਾ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਧੀਰ ਮੱਲ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਤੋਂ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਸਠਿਆਲਾ ਅਤੇ ਕਾਲੇਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ।[8] ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੀ ਪਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੜਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ। ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮੇਤ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣੇ ਦੇ ਸਭ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਨੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ

8. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੁਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਲਈ ਦੇਖੋ ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਮਾਰਗ ਪੰਜਾਬ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ., ਪਟਿਆਲਾ, 1977, ਪੰਨੇ 30-78.

ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਹੀਰ ਦਾ ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਿਮਰ ਬਿਜਲੌਂਤੋਂ ਕੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

> "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕਾ ਪੋਤਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਕਾ ਪੜਪੋਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕਾ..........ਸਾਲ ਸਤਰੈ ਸੈ ਇਕੀਸ ਮਘਸਰ ਕੀ ਪੂਰਨਿਮਾ ਕੇ ਦਿਹੁੰ ਗੁਰੂ ਚਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਪਰਗਨਾ ਅਜਨਾਲਾ ਆਏ ਸਾਥ ਗੁਰੂ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨੀ ਸਾਹਿਬ ਭੱਲਾ ਕਾ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ ਬੇਟਾ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਛਿਬਰ ਕਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਬੇਟਾ ਦਾਸੇ ਕਾ ਪੋਲੀਆ ਬਨਜਾਰਾ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ਕੀਰ ਆਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਆਗੇ ਇਕ ਉੱਚੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਆਸਨ ਲਾਇਆ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਆਨਾ ਸੁਣ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਜੀ ਬੇਟਾ ਗੁਰੂ ਮਨੋਹਰ ਜੀ ਕਾ ਪੜਪੋਤਾ ਗੁਰੂ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਜੀ ਕਾ ਬੰਸ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਮਹਲ ਚੋਥੇ ਕੀ ਸੰਗਤ ਕੋ ਗੈਲ ਲੈ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਨੇ ਆਏ।"

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵੇਰਕਾ ਅਤੇ ਵੱਲਾ ਵੀ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਘੁਕੇ ਵਾਲੀ (ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ) ਪਿੰਡ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇਕ ਖੂਹ ਵੀ ਲਗਵਾਇਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਸ ਖੂਹ ਦੀ ਮੌਣ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਪੱਥਰ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੂਹ ਦੀ ਟਹਿਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਘੁਕੇ ਵਾਲੀ ਤੋਂ ਤਰਨ-ਤਾਰਨ ਅਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖੇਮਕਰਨ ਅਤੇ ਚੋਲ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ ਗਏ। ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਈ, 1665 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਤੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਠਹਿਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਹਨ : ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਪਲਾਹੀ ਨਗਰ, ਹਕੀਮਪੁਰ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਦੁਰਗਾਪੁਰ ਆਦਿ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਦੀ ਰਸਮ ਪੰਦਰਾਂ ਜੇਠ, ਸੰਮਤ 1722 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 13 ਮਈ, 1665 ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਦਾ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਰਸਮ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਭੱਟ ਵਹੀ ਪੂਰਬੀ ਦੱਖਣੀ ਖਾਤਾ ਜਲਹਾਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਮੁਖੀ ਮੈਂਬਰ ਇਹ ਸਨ : ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਹਰਿ ਜੀ ਸੁਪਤਨੀ ਬਾਬਾ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਸੁੱਲਖਣੀ ਜੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸਵਰਗੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੀ; ਦੀਪ ਚੰਦ ਅਤੇ ਨੰਦ ਚੰਦ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸੂਰਜ ਮੱਲ; ਦੀਵਾਨ ਦਵਾਰਕਾ ਦਾਸ ਛਿੱਬਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮੱਲ; ਮਾਈ ਦਾਸ ਜਲਹਾਨੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੇਠਾ ਅਤੇ ਦਿਆਲ ਦਾਸ; ਪਦਮਾ ਰਾਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ; ਮੂਲੇ ਜਹਾਨੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਰੀਆ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਹੀਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਵੀ ਸਨ।

ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਚੰਪਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਸਿੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਉਸ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਖੋਂ ਫਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਰਾਇ ਰੱਖੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨੇੜੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੋਦੀਪੁਰ, ਮੀਆਂ ਪੁਰ ਅਤੇ ਸਹੋਟੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜੂਹ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਖੋਵਾਲ ਦਾ ਥੇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਥਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਮੁੱਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 21 ਹਾੜ, ਸੰਮਤ 1722 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 19 ਜੂਨ, 1665 ਈ. ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਰੰਧਾਵਾ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਦੀ ਮੋੜ੍ਹੀ ਗੱਡੀ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।[10]

---

9. ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਜਿਲਦ 10, ਪੰਨਾ 4079, ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 267, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਪੰਨਾ 100; ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 52, ਤਿਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨੇ 177-78, ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 28.
10. *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*, ਪੰਨਾ 66.

**ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ :**

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਵਾਏ ਜਾਣ ਨੂੰ ਅਜੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਨੀਂਹ 19 ਜੂਨ, 1665 ਈ. (21 ਹਾੜ, ਸੰਮਤ 1722) ਨੂੰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ 1665 ਈ. ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਜਾਂ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਸਾਲ ਦੀ ਦਿਵਾਲੀ ਨੂੰ ਬਾਂਗਰ (ਹਰਿਆਣੇ) ਦੇ ਪਰਸਿੱਧ ਅਸਥਾਨ ਧਮਧਾਨ ਵਿਖੇ ਸਨ। ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਚਲੇ ਜਾਣਾ, ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਕਾਰਣ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ) ਵਿਖੇ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਝਗੜਿਆਂ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦਗੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਧਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਭ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਅਤੇ 1665 ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਚਲ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਧਮਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।[11] 8 ਨਵੰਬਰ 1665 ਈ. ਦੀ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਧਮਧਾਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੀਵਾਲੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਸੀ। ਦੀਵਾਲੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਘਬਰਾ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ। ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਰੁਹੇਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਨਾਲ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਧਮਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੁਰੰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿਚ 30 ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।[12] *'ਭੱਟ ਵਹੀ'* ਜਾਦੂਬੰਸੀਆਂ ਖਾਤਾ ਬੜ੍ਹਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ :

> "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਮਹਿਲ ਨਾਮਾ-ਨਗਰ ਧਮਧਾਨ ਪਰਗਨਾ ਬਾਂਗਰ ਸੇ ਆਲਮ ਖ਼ਾਨ ਰੋਹੇਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਦਿੱਲੀ ਸੇ ਲੇਕਰ ਆਯਾ ਸਾਲ ਸਤਰੈ ਸੈ ਬਾਈਸ ਕਾਰਤਿਕ ਮਾਸੇ ਸ਼ੁਕਲਾ ਪਖੇ ਸੁਦੀ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਹੁੰ ਸਾਥ ਸਤੀਦਾਸ ਮਤੀ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਹੀਰਾ ਮਲ ਛਿਬਰ ਕੇ ਗਵਾਲਦਾਸ ਬੇਟਾ ਛੋਟੇ ਮਲ ਛਿੱਬਰ ਕਾ ਗੁਰਦਾਸ ਬੇਟਾ ਕੀਰਤ ਬੜਤੀਆ ਕਾ ਸੰਗਤ ਬੇਟਾ ਬਿਨੇ ਉਪਲ ਕਾ ਜੇਠਾ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਮਤੀ ਦਾਸ ਦੇ ਜਲਹਾਨਾ ਬਲੌਤ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ਕੀਰ ਫੜੇ ਆਏ।"

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪੁੱਛ-ਗਿਛ ਵਾਲੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਹੋਏ ਹੋਣ ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਿਰਜਾ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੇਟੇ ਕੰਵਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਛਵਾਹਾ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਦੀ ਪੋਹ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਏਕਮ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਭੱਟ ਵਹੀ ਜਾਦੂ ਬੰਸੀਆਂ ਖਾਤਾ ਬੜਤੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਟੂਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

> "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾ.......ਕੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਕੰਵਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੱਛਵਾਹਾ ਬੇਟਾ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਮਿਰਜਾ ਕੀ ਮਿਸਲ ਮੇਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਯਾ ਜਾਨੇ ਕਾ ਹੁਕਮ ਦੀਯਾ ਦੋ ਮਾਸੀ ਤੀਨ ਦਿਹੁ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੰਦ ਰਹੇ..........ਸੰਮਤ ਸਤਰੈ ਸੈ ਬਾਈਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪਖੇ ਪੋਖ ਮਾਸ ਕੀ ਏਕਮ ਕੋ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੂਏ।"

ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਹੋਈ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਕਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਬਦਲ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚੋਂ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਵੀ ਨੱਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਗੁੱਝਾ-ਛੁਪਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਰਾਮ

11. *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*, ਪੰਨੇ 36-37.
12. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਨਾ 38.

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਸਾਮ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਭੇਜਣਾ ਇਸ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਸਾਮ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

> "ਅਸੀ ਪਰੈ ਰਾਜਾ ਜੀ ਕੇ ਸਾਥ ਗਏ ਹਾਂ। ਕਬੀਲਾ ਹਮੋ ਪਟਣੇ ਮੈਂ ਛੋੜਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਅਵਲ ਹਵੇਲੀ ਹੋਵੇ ਬਡੀ ਹੋਵੇ ਤਿਸ ਮੋ ਕਬੀਲੇ ਹਮਾਰੇ ਰਖਣੈ। ਸੰਗਤਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰੁਜਗਾਰ ਮੇ ਬਰਕਤਿ ਕਰੈਗਾ। ਸੇਵਾ ਕੀ ਵੇਲਾ ਹੈ।"[13]

ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਸਨ ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰਭਾਵਤ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਕੂਚ ਕੀਏ ਹਮ ਕੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੋਏ ਹਹਿ। ਰਾਜੇ ਜੀ ਕੇ ਕੂਚ ਕੀਏ ਸਾਤ ਰੋਜ ਹੂਏ ਹੈ.........ਰਾਤ ਰਾਤ ਕਰ ਕੇ ਸਤਾਬੀ ਹਮਾਰੇ ਪਾਸ ਆਇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਢੀਲ ਪਾਊ ਘੜੀ ਕੀ ਨਾਹੀਂ ਕਰਨੀ।"[14] ਆਸਾਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਫਤਿਹ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਨੋਬਲ ਵੀ ਉੱਚਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜੇ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ 20 ਜੂਨ, 1670 ਈ. ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਲਖਨੌਰ ਸਾਹਿਬ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਲਖਨੌਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ੁਦ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਕੋਲ ਉਸ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਫਤਿਹ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਖਨੌਰ (ਅੰਬਾਲਾ) ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਮੱਲਾ (ਫਰੀਦਕੋਟ) ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰਹੇ। ਇੱਥੋਂ ਸਾਰਾ ਗੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 1672 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਨਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਵੰਬਰ, 1665 ਈ. ਵਿਚ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਉਪਰੰਤ ਮਾਰਚ, 1672 ਈ. ਵਿਚ ਮੁੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਰਸਾ ਕੁਲ ਛੇ ਸਾਲ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

**ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ :** ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬ ਦੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ (ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਨਗਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਸ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਨ 1673 ਈ. ਵਿਚ ਮਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੂਰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ, ਬੀਬੀ ਜੀਤੋ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੌਰਾ 1673 ਈ. ਦੀ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਲ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਜੇਠ, ਹਾੜ, ਸਾਉਣ, ਭਾਦੋਂ (ਅੱਧੀ ਮਈ ਤੋਂ ਅੱਧੇ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ) ਗਰਮੀ ਦੀ ਰੁੱਤ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਚਾਰਕ ਲੋਕ ਜਾਂ ਸੰਤ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਲੰਘਾ

13. ਹੁਕਮਨਾਮੇ (ਸੰਪਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ., ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨੇ 86-87.
14. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 84-85.

ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਮਾਸਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ 1673 ਈ. ਦੀ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਗਏ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਦੌਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਮਾਲਵਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਦੌਰੇ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਉਪਜਾਊ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਆਬਾਦੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜ਼ੋਰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਇੱਥੇ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜੱਟ ਚੌਧਰੀ ਸਨ ਜੋ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਂ ਛਿਮਾਹੀ ਮੁਆਮਲਾ ਤਾਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੁਆਮਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੱਟ ਚੌਧਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਿੰਦੇ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਉੱਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਸਰਕਾਰੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਤਨਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵੇ ਜਾਂ ਬਾਂਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੌਰੇ ਕਰਨੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਵੀ ਸਨ ਕਿ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰੇ ਤਕਰੀਬਨ ਡੇਢ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਡੇਢ ਸਾਲ ਦੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਲਗਭਗ ਹਰ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡ ਆਪਣੀ ਚਰਨ-ਧੂੜ ਨਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਕੀਤੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਐਸੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਖੂਹ ਲਗਵਾਏ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਖੂਹ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਅੱਛੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਹਿ ਕੱਢੀ ਜਾਵੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬੰਨ੍ਹ ਲਗਵਾ ਕੇ ਬਰਸਾਤੀ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਣ ਮੁੜਵਾਇਆ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਐਸੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਤਰਖਾਣ, ਜੁਲਾਹੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਥਾਪਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੱਦੀ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਣਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਮਾਲਵੇ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਅੱਜ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਐਸੀਆਂ ਮੁੱਖ ਥਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮੁੱਖ ਥਾਂ ਸੀ ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਜਿਸ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਨਾਂ ਬਹਾਦੁਰਗੜ੍ਹ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ, ਪਟਿਆਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਮੁੱਖ ਥਾਂ ਸੀ ਧਮਧਾਨ ਸਾਹਿਬ। ਇਹ ਅੱਜ ਕੱਲ ਹਰਿਆਣਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਬਾਂਗਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕੈਂਪ ਲਗਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਂਗਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਂਗਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਪਟਿਆਲੇ ਅਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਢਿਲਵਾਂ ਮੋੜ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਨ ਠਹਿਰਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਮੁੱਖ ਥਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਥਾਵਾਂ ਢਿਲਵਾਂ ਅਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨ ਪਾਏ ਸਨ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ 'ਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਝੁਕਾਅ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੱਲ ਲਈਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਹੱਲ

ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇਤਾ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਹੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫਿਰਕੂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦਾ ਇਹੀ ਸਰਬ-ਪਰਵਾਣਤ ਰੂਪ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਕੱਟੜ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਵਾਕ : "ਧਰਮ ਹੇਤ ਸਾਕਾ ਜਿਨ ਕੀਆ। ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨਾ ਦੀਆ" ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਤਨੇ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਨੇਤਾ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਮ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰਕੂ ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਇਕ ਉਦਾਸ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜੋ ਲਿਖਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਹਨ ਉਹ ਅਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸੰਪਰਦਾਈ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦਾ ਹੈ। *ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ;* ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ;* ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦਾ *ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼;* ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ *ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ;* ਗਯਾਨੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੀ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਰਸ਼ਨ;* ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ *ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼* ਅਤੇ ਡਾ. ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ *ਯਾਤਰਾ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਯਾਦ ਚਿੰਨ੍ਹ* ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ, ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਅਜਿਹੀਆ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੁਰੂ-ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਲਿਖਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੱਥ ਤਾਂ ਸਭ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਰਵਾਇਤ ਅਤੇ ਅਫਵਾਹ, ਸੰਪਰਦਾਈ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਝੁਕਾਅ ਇਤਨੇ ਰਲਗਡ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

*ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ (ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ) ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ* 1870 ਈ. ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧ ਸੰਤਾਂ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਵਾਏ ਹਨ। ਕਿੰਨੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤਾਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧੜਾ-ਧੜ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਤੋਂ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ *ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ* ਦੀਆਂ ਇਹ ਟੂਕਾਂ ਦੇਖੋ : "ਅੱਗੇ ਡੇਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੇਖੇ ਕੀਤਾ। ਉਥਿ ਜਵੰਧਿਆਂ ਦੇ ਬਾਈ ਪਿੰਡ ਸਨਿ ਬਸਦੇ।......ਬਾਹੀਏ ਕਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ, ਓਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਥੀ ਤਲੋਕਾ।.......ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਕੁਛ ਨਾ ਕੀਤੀ........ਜੀਵੰਧਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਪ ਹੋਏ।.......ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ : ਏਦਾ ਕੀ ਨਾਉਂ ਹੈ? ਓਸ ਕਹਿਆ : ਏਸ ਕਾ ਨਾਉਂ ਤਲੋਕਾ ਹੈ ਜੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ : ਇਹੁ ਤਾ ਅਕਲ ਕਾ ਅੰਧਾ ਹੈ। ਓਸ ਆਖਿਆ : ਜੀ ਇਹੁ ਤਾਂ ਬਾਹੀਏ ਕਾ ਸਰਦਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿਆ : ਬਾਹੀਆ ਨਾ ਤੇਹੀਆ।"[15] ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ 'ਜਵੰਧੇ ਅਕਲ ਕੇ ਅੰਧੇ' ਦੀ ਕਹਾਉਤ ਘੜ ਲਈ।

15. *ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ*, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962, ਪੰਨਾ 7.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਦੋਂ ਭਿਖੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉੱਥੇਂ ਭਾਈ ਦੇਸੂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬਣਾਇਆ। ਦੇਸੂ ਚਹਿਲ ਜੱਟ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰਵਰੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਬੈਠਾ ਤਾਂ *ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ* ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਰੇ ਚਹਿਲ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਾਪ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਮੋੜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਦੇਸੂ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਚਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ "ਜੀ ਮਿਹਰਬਾਨ! ਇਕ ਪਿਛਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਚਹਿਲ ਕਿਉਂ ਮਾਰੇ?" ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਖਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗਾ ਇਕੱਲੇ ਤਿਲੋਕੇ ਦੀ ਹੀ ਜੜ੍ਹ ਪੁੱਟੀ ਜਾਵੇਗੀ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਸਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।[16]

ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ *ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ* ਵਿਚ ਕੁਝ ਥਾਂ ਫਿਰਕੂ ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ ਭਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪਰਤੀ ਮਾੜੇ ਸ਼ਬਦ ਅਖਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪਰਤੀ ਫਿਰਕੂ ਸੋਚ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਧੌਲੇ ਤੇ ਸੋਹੀਵਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ *ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ* ਦਾ ਕਰਤਾ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ : "ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਘੋੜਾ ਅੜੀ ਕਰ ਖਲੋਤਾ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਕਾਂਮਚੀਆਂ ਮਾਰਨ, ਅੱਡੀਆਂ ਮਾਰਣ, ਘੋੜਾ ਦੁਇ ਕਦਮਾਂ ਪਿਛਾਹਾਂ ਜਾਇ, ਅਗਾਹਾਂ ਨਾ ਜਾਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ : "ਇਹ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਨ, ਘੋੜਾ ਤਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਗਾਂਹਾਂ।"[17] ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਿਗਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਵੰਧਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਟੂਕ ਦੇਖੋ : "ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਤਰਲੋਕੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਉਤਰੇ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਆਓ ਮੁੰਡਿਓ, ਪੂਰੀਏ"। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਟਾ ਦਿੱਤਾ : ਨਾ ਬਾਈਆ ਨਾ ਤੇਈਆ। ਏਥੇ ਹੋਸੀ ਥੇਹੀਆ-ਥੇਹੀਆ।"[18] ਭਾਵ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਾ ਬਾਈਆ ਤੇਈਆ ਸਭ ਥੇਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਤਿਰਲੋਕੇ ਦੀ ਕੁੜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਭੁੱਲ ਬਖ਼ਸ਼ਾਉਣ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭੁੱਲ ਬਖ਼ਸ਼ਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ[19] "ਜਾ ਬੱਚਾ, ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕੁੱਤੀ ਭੌਂਕਿਆ ਕਰੂਗੀ ਪਰ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਬਚਨ ਅਟੱਲ ਰਹੂਗਾ।" ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਭਿਖੀ ਦੇ ਦੇਸੂ ਚਹਿਲ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ *ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ* ਤੋਂ ਵੀ ਦੋ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। "ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ : ਚਹਿਲੋ ਤੁਹਾਡੀ ਜੜ ਪੁੱਟੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਚਹਿਲ ਗੋਤ ਦੀ ਲੜਕੀ ਜੋ ਮਾਨ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਹਜ਼ੂਰ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਚਹਿਲਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕਿਉਂ ਪੁੱਟਦੇ ਹੋ, ਸਾਰੇ ਚਹਿਲਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੈ?"[20]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੋਹੀਵਾਲ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਹੀਵਾਲ ਜਾਂ ਮੋਹੀਵਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ : ਨਾ ਸੋਹੀ ਨਾ ਮੋਹੀ। ਇਹ ਹੋਸੀ ਥੇਹੀ-ਥੇਹੀ। ਇੱਥੇ ਹੋਸੀ ਮਿਰਗਾਂ ਦੀ ਨੇਹੀ।" ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਘੋੜਾ ਅੱਗੇ ਨਾ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ "ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਨ। ਮੋਟੀ ਅਕਲ ਦੇ ਆਦਮੀ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰੂ-ਪੀਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।"[21] ਇਹ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਵੇਰਵੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਪੁਸਤਕ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਸਿਤਮ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਧੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੋਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋਣ।

ਰਵਾਇਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਲਾਣੀ ਗੱਲ ਫਲਾਣੇ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲਿਖਤੀ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ

16. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 16, 18 ਅਤੇ 19.
17. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 11.
18. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ.), *ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ—ਯਾਤਰਾ ਅਸਥਾਨ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਯਾਦ ਚਿੰਨ੍ਹ*, ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਪੰਨੇ 93-94.
19. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 94.
20. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 116-17.
21. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 101.

ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੁਰੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਰਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਜਨਦਾਰ ਦਲੀਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਫਵਾਹ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਮੂੰਹੋ ਮੂੰਹੀ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਰਕ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਦੀ। ਇਹ ਅਗਿਆਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਦਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਬੇੜਾ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨੇਤਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨੇਤਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲ ਕੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣਾਵੇ ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਦੇ ਕੌੜੇ ਬਚਨ ਬੋਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਤਰਕ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਵੰਧਿਆਂ ਦੇ ਬਾਈ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਚਹਿਲ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਇਕ ਤਕੜੇ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮੇਂ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਗਾ ਕੇ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ[22] ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਅਰਧਿਸਤਾਨੀ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਮਸੰਦ ਜੱਟ ਹੀ ਸਨ।[23] ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਜਿੰਦ ਤੇ ਜਾਨ ਹਨ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਅੱਜ ਨਾ ਕੋਈ ਸੁਲਤਾਨੀਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਰਵਰੀਆ। ਅੱਜ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਦਲੀਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਕਤ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਭੀਖੀ, ਸੋਹੀਵਾਲ ਅਤੇ ਸੇਖੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਵਸਨੀਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ।

ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਿੱਥੇ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਠਹਿਰੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਕਦੋਂ ਗਏ ਸਨ। ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਸੋਚੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰੇ ਦੋ ਇਕ-ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਹੀਨਾ-ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਦਾ ਠਹਿਰਾ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਹਰ ਪਿੰਡ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਚੱਲਤ ਕਰ ਰੱਖੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਥੇ ਰਾਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਓ ਲਸ਼ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਾਓ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਹੋਰ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਘੋੜੇ, ਊਠ ਅਤੇ ਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਨੇ ਲਾਓ-ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਹਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਊਠਾਂ ਲਈ ਚਾਰਾ, ਸੰਗਤ ਲਈ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਡੇਰਾ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਯੋਜਨਾ ਮੁਤਾਬਕ ਬਾਕੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਆ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।[24] ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਡੇਰਾ ਜਾਂ ਠਹਿਰਾਅ

---

22. W. M. Gregor, *The History of The Sikhs*, Vol. I, London, 1846, p. 115.
23. Ganda Singh (ed.), *Sources of The Life And Teachings of Guru Nanak* (An issue of the Panjab Past and Present), Punjabi University, Patiala, 1969, p. 52.
24. ਇਹ ਗੱਲ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :
    ਗੁਰ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਕੀਆ ਪਿਆਨਾ। ਸਿਖਨ ਕੀ ਸ਼ਰਧਾ ਮਨ ਜਾਨਾ।
    ਗੁਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਰਧਾ ਜਿਨ-ਜਿਨ ਕੀਨਾ। ਤਹ-ਤਹ ਭਏ ਦਿਆਲ ਪ੍ਰਬੀਨਾ।
    ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨਾ 666.

ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਠਹਿਰਾਅ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਉਪਜਾਊ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਹਿਕ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬੇ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਕਮ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰਚਾਰਕ ਜਾਂ ਬਰਾਹਮਣ ਦੀ। ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵਾ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਣਗੌਲਿਆ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਵਸੇਬਾ ਸੀ। ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਡੰਗਰ ਪਾਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਜੰਗਜੂ ਸਨ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇੱਟ-ਖੜੱਕਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਪੂਰੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਝੁਕਾਅ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲ ਸੀ।

ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਸੀ। ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬਰਸਾਤੀ ਢਾਬਾਂ ਜਾਂ ਛੱਪੜ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਪਿੰਡ ਨੇ ਜਾਂ ਹਰ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਸੋਂ ਵੱਡੀ ਢਾਬ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਇੱਥੇ ਡੰਗਰਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਢਾਬਾਂ ਜਾਂ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚ ਬਰਸਾਤਾਂ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਐਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਢਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਕਢਵਾਈ ਸੀ ਜਾਂ ਛੱਪੜ ਪੁਟਵਾ ਕੇ ਡੂੰਘੇ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਸੀ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦਾ। ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਖੂਹ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸਰੋਤ ਸਨ। ਬਠਿੰਡਾ, ਮਾਨਸਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਾਂਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਉਪਰਲੀ ਸਤਿਹ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਖਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਡੂੰਘੇ ਖੂਹ ਲਗਵਾਉਣੇ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਖੂਹ ਹੀ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਰੇ ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਿੱਠਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮਿੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਗਲਤ ਬਤਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮੂਲੋਵਾਲ ਦੇ ਇਕ ਖੂਹ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁੜ ਘੋਲ ਕੇ ਪਾਣੀ ਮਿੱਠਾ ਕੀਤਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਠੇ ਦਾ ਅਰਥ ਗੁੜ ਵਾਲੀ ਮਿਠਾਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸੁਆਦ ਦੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਿੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੂਹ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਖੂਹ ਲਗਵਾਉਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਘੂਕੇ ਵਾਲੀ (ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ) ਅਤੇ ਚੱਕ ਗੁਰੂ (ਬੰਗੇ ਨੇੜੇ)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖੂਹ ਲਗਵਾਉਣਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਖੂਹ ਲਗਵਾਏ ਸਨ।

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਮਦ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਫੈਲਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੰਢਿਆਏ ਅਤੇ ਸੇਖੇ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗਲਘੋਟੂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਸੋਕੇ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਮਿਆਦੀ ਤਾਪ ਦੀ, ਆਦਿ। ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦਿਵਾਈ ਸੀ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫਲਾਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਲਾਣੀ ਛੱਪੜੀ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਛੱਪੜੀ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰੀ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸਭ ਸਿਰਫ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਲੋੜ ਸਿਰਫ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਿੰਨੇ ਸਰੋਵਰ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਸਭ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਛੱਪੜੀ ਜਾਂ ਢਾਬ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਰੋਵਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸਰੋਵਰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ ਹਨ। ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਹਰ ਜਾਤ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਊਚ-ਨੀਚ ਦਾ

ਭੇਦ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਮਲੀਨਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਸੀ। ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ। ਇਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਛਾਇਆ ਪੈਣ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਕੁੱਲ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਭਿੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫਲਾਣੀ ਛੱਪੜੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰੀ ਦੂਰ ਹੋਈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਛੱਪੜ ਜਾਂ ਢਾਬਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੇ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹੈਂਕੜ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਹ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਜਾਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਅਸਥਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੱਪੜੀਆਂ ਜਾਂ ਢਾਬਾਂ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿ ਇਹ ਛੱਪੜੀਆਂ ਅਤੇ ਢਾਬਾਂ ਹੀ ਅੱਜ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਿਤੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ 1664 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖੇਮਕਰਨ ਅਤੇ ਚੋਲਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਰਾਹੀਂ ਡਰੋਲੀ ਭਾਈ ਕੀ ਜਾਂ ਮੱਲਾ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਵੀ ਆਏ ਸਨ। ਡਰੋਲੀ ਭਾਈ ਕੀ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਾਸੀ ਅਤੇ ਮਾਸੜ ਜੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮੱਲਾ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਅਕਸਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ, ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨਾ ਜਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਤਾਂ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਰਸਤੇ ਉੱਪਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਰਸਤੇ ਜਾਂ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਦਿਨ ਜਾਂ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਲਾਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਫਰ ਕੁਝ ਕੁ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 1665 ਈ. ਦੀ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖਵਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪਟਣੇ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਲਈ ਧਮਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਧਮਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਰੋਪੜ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਸਮਾਣਾ ਜਾਂ ਘੁੜਾਮ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਰਸਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਧਮਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਠਹਿਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 1673 ਜਾਂ 74 ਵਿਚ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਲਈ ਚੱਲੇ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਉਹੀ ਰੋਪੜ, ਪਟਿਆਲਾ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹਾਦੁਰਗੜ) ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਆਏ ਸਨ। ਅੱਜ ਰੋਪੜ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੁਝ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਆਏ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਸਗੋਂ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਲਿਕਪੁਰ ਰੰਘੜਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਇਲਾਕੇ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਲੀ ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇਣ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਆਏ ਸਨ।

ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਾ 1673-74 ਅਤੇ 1675 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਦੌਰਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਇਕ ਨਿਯਤ ਕਾਰਜਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ। ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅਤੇ ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ

ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਲਿਆਂਦੀ ਹੀ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰੇ ਘੱਟ ਕੀਤੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਜਿਹੜੇ ਅਸਥਾਨ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਸਨ ਉੱਥੇ ਦੌਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਲਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਾਂਹ ਪਕੜੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੂਬੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਾਲਮ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇਫ਼ਤਿਖ਼ਾਰ ਖ਼ਾਨ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।[25] ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਸਤਾਏ ਬਰਾਹਮਣ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ) ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪੰਡਿਤ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੱਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲੌਂਡਾ ਪਰਗਨਾ ਜੀਂਦ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> "ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਬੇਟਾ ਅੜੂ ਰਾਮ ਕਾ ਪੋਤਾ ਨਰੈਣ ਦਾਸ ਕਾ ਪੜਪੋਤਾ ਬਰਹਮ ਦਾਸ ਕਾ ਬੰਸ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਦਾ ਭਾਰਦਵਾਜੀ ਗੋਤਰਾ ਸਰਸੁਤ ਦੱਤ ਬਰਾਹਮਣ ਮਟਨ ਪਰਗਨਾ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇਸ ਕਸ਼ਮੀਰ ਖੋੜਸ ਮੁਖੀ ਬਰਾਹਮਣੋ ਕਾ ਸੰਗ ਲੈ ਕੇ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਆਇਆ ਪਰਗਨਾ ਕਹਿਲੂਰ ਮੇ ਸਬੰਤ ਸਤਰੈ ਸੈ ਬਤੀਸ ਜੇਠ ਮਾਸੇ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਕੇ ਦਿਹੁ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਮਹਿਲਾ ਨਾਮਾ.......ਨੇ ਇਨੇ ਧੀਰਜ ਦਈ।"

ਦੁੱਖੀ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਫਰਿਆਦ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟਮਈ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੁਣ ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਬਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਖੁਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਜਾਣ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਦੀ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਵਿਖੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਬਰਾਹਮਣ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚੌਕਸ ਹੋ ਗਈ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ 10-11 ਸਾਵਣ ਸੰਮਤ 1732 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 10-11 ਜੁਲਾਈ 1675 ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ। ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪਿਆ। *'ਭੱਟ ਵਹੀ'* ਤਲੌਂਡਾ ਪਰਗਨਾ ਜੀਂਦ ਅਨੁਸਾਰ :

> "ਸਾਵਨ ਪਰਬਿਸ਼ਟੇ ਅਠਵੇਂ ਕੇ ਦਿਹੁੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਜੀ ਕੋ ਗੁਰਗੱਦੀ ਕਾ ਟੀਕਾ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਕੀ ਤਰਫ਼ ਜਾਣੇ ਕੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀ ਸਾਥ ਦੀਵਾਨ ਮਤੀ ਦਾਸ ਸਤੀ ਦਾਸ ਰਸੋਈਆ ਬੇਟੇ ਹੀਰਾ ਨੰਦ ਛਿੱਬਰ ਕੇ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ਜਲਹਾਨਾ ਬਲੌਤ ਆਇਆ।"

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਜਿਉਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮਲਿਕ ਪੁਰ ਰੰਘੜਾਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੀ ਰੋਪੜ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ ਦੇ ਦਰੋਗੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਹਿੰਦ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਬਸੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕੋਤਵਾਲੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅੱਠ ਦਿਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। *'ਭੱਟ ਵਹੀ'* ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਧੀ ਖਾਤਾ ਬਲੌਤੋਂ ਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

> "ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਮਹਲ ਨਾਮਾ ਕੋ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਮਿਰਜ਼ਾ ਚੌਕੀ ਰੋਪੜ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਾਲ ਸਤਰੈ ਸੈ ਬਤੀਸ ਸਾਵਨ ਪਰਬਿਸ਼ਟੇ ਬਾਰਾਂ ਕੇ ਦਿਹੁੰ ਗਾਉਂ ਮਲਿਕਪੁਰ ਰੰਘੜਾਂ ਪਰਗਨਾ ਘਨੌਲਾ ਸੇ ਪਕੜ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗੈਲ ਦੀਵਾਨ ਮਤੀ ਦਾਸ ਸਤੀ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਹੀਰਾ ਮਲ ਛਿਬਰ ਕੇ ਗੈਲ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਬਲੌਤ ਕਾ ਪਕੜਿਆ ਆਇਆ ਗੁਰੂ ਜੀ ਚਾਰ ਮਾਸ ਬਸੀ ਪਠਾਨਾ ਕੇ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਮੇਂ ਬੰਦ ਰਹੇ ਆਠ ਦਿਵਸ ਦਿੱਲੀ ਕੋਤਵਾਲੀ

25. ਸਾਕੀ ਮੁਸਤਾਇਦ ਖ਼ਾਂ, *ਮੁਆਸਿਰ ਆਲਮਗੀਰੀ* (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ., ਪਟਿਆਲਾ, 1977, ਪੰਨਾ 85.

ਮੇਂ ਕੈਦ ਰਹੇ।"

ਗੁਰ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

> "ਹਾਕਮ ਸਰਹਿੰਦ ਸੇ ਪਤਾ ਚਲਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਕੀ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਨੇ ਹਿਰਾਸਤ ਮੇ ਲੇ ਲੇਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਾਜ਼ਮ ਸਰਹਿੰਦ ਨੇ ਚੌਕੀ ਸਰਦਾਰ ਰੋਪੜ ਸੇ ਲਿਖਾ ਕੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਥਮੇ ਹਮਰਾਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਰੋਬਰੂ ਸਰਹਿੰਦ ਮੇਂ ਲਾਇ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਆ ਜਾਏ। ਉਧਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਥਮੇ ਤੀਨ ਸਿੱਖੋ ਕੇ ਨਦੀ ਸਰਸਾ ਪਾਰ ਹੋਇ ਕੇ ਮਲਕਪੁਰ ਰੰਘੜਾ ਭਾਈ ਨਗਾਹੀਏ ਸਿੱਖ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੇ ਆਏ ਨਿਵਾਸ ਕੀਆ। ਸੁਬਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਬਚਨ ਪਾਇ ਭਾਈ ਮਤੀਦਾਸ ਕੂਏ ਸੇ ਪਾਨੀ ਲੇਨੇ ਆਇਆ। ਭਾਵੀ ਪਰਬਲ ਮਤੀਦਾਸ ਹਰਟ ਕੀ ਲੱਕੜੀ ਸੇ ਪਾਉਂ ਰਾਖ ਪਾਨੀ ਨਿਕਾਲਨੇ ਲਗਾ, ਇਸ ਕਾ ਪੈਰ ਫਿਸਲ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਸੇ ਮਤੀਦਾਸ ਕੂਏ ਮੇ ਗਿਰ ਪੜਾ। ਇਸ ਕੇ ਗਿਰਨੇ ਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਗਿਰਦ ਨਿਵਾਹ ਦੇ ਲੋਕ ਆਏ ਜਮਾਂ ਹੂਏ। ਦੀਵਾਨ ਮਤੀ ਦਾਸ ਕੋ ਗਾਉ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਿਕਾਲਾ। ਪੂਛਨੇ ਸੇ ਪਤਾ ਚਲਾ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮੇਤ ਨਗਾਹੀਏ ਕੇ ਘਰ ਮੇ ਠਹਿਰਾ ਹੂਆ ਹੈ। ਨਗਰ ਵਾਸੀ ਰੰਘੜਾ ਨੇ ਰੋਪੜ ਕੀ ਚੌਕੀ ਮੇ ਆਏ ਪਤਾ ਕੀਆ ਕਿ ਹਮਾਰੇ ਗਾਉ ਮੇ ਸਿੱਖੋ ਕਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਆਇਆ ਹੂਆ ਹੈ। ਚੌਕੀ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਮਲਕ ਪੁਰ ਜਾਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋ ਤੀਨ ਸਿੱਖੋ ਹਮਰਾਹ ਪਕੜ ਰੋਪੜ ਮੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਹੁੰ ਸੰਮਤ ਸਤਰਾਂ ਸੈ ਬਤੀਸ ਸਾਵਨ ਪਰਵਿਸ਼ਟੇ ਤੇਰਾਂ ਕੋ ਇਨੇ ਹਾਕਮ ਸਰਹਿੰਦ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਆ ਗਿਆ। ਇਨ ਕੋ ਬਸੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਹਵਾਲਾਤ ਮੇਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਮੇ ਇਤਲਾਹ ਭੇਜ ਦਈ ਗਈ।"[26]

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਉਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

*ਪਿੰਡ ਤੇ ਰੰਘੜ ਆਏ ਧਾਏ।*
*ਗਹਿ ਲੀਤੇ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਤੀ ਦਾਸ ਜਾਇ।*
*ਮਤੀ ਦਾਸ ਭੀ ਖੂਹ ਤੇ ਕਢਿਆ ਮੰਗਾਇ।*
*ਭੇਜ ਆਦਮੀ ਫ਼ੌਜ ਰੋਪੜੋਂ ਮੰਗਾਈ।*
*ਜੋ ਕੁਛ ਆਹਾ ਸੋ ਖੋਹਿ ਲੀਤਾ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਤਾ ਪਕੜਾਈ।*
*ਰੋਪੜ ਵਾਲਿਆਂ ਆਦਮੀ ਭੇਜਿਆ ਸਰਹਿੰਦ।*
*ਆਉਣ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਜਾਉ ਅਸਾਂ ਸਾਹਿਬ ਕੀਤੇ ਬੰਦ।*
*ਸੋ ਪਿੰਜਰਾ ਲੋਹੇ ਕਾ ਕਰ ਲਿਆਇ।*
*ਸਾਹਿਬ ਤਿਸ ਵਿਚ ਲੀਤੇ ਪਾਇ।*
*ਚਉਥੇ ਮਹੀਨੇ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਲੀ ਜਾਇ ਪਹੁਤੇ।*
*ਵਿਚ ਮਾਰਗ ਦੁੱਖ ਪਾਇ ਬਹੁਤੇ।*[27]

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਖੋਜ ਇਹੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ) ਵਿਖੇ ਕਿਸੇ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਕੀ ਮੁਸਤਾਅਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਮੁਹਰਮ ਦੀ ਗਿਆਰਾਂ ਤਾਰੀਖ ਅਨੁਸਾਰ 7 ਅਪਰੈਲ, 1674 ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਥੇ 23 ਦਸੰਬਰ, 1675 ਈ. ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।[28] ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਬੜੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਅਪਣਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਸੁਆਲ ਇੱਥੇ ਪੈਦਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਜਾਂ ਬਸੀ ਪਠਾਣਾਂ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਕਿਉਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ? ਦੂਸਰਾ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਕਾਜ਼ੀ

26. *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*, ਪੰਨੇ 73-74.
27. *ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ*, ਪੰਨਾ 116.
28. *ਸਾਕੀ ਮੁਸਤਾਅਦ ਖ਼ਾਂ*, ਪੰਨੇ 81-82 ਅਤੇ 91-92.

ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਉਚੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਜਚਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਜੈਸੇ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਐਵੇਂ ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜੈਸੇ ਚਲਾਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਹਲੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਪੱਖ ਜਾਣਨ ਉਪਰੰਤ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਲੱਭ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਅਸਲ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇਕਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕਿਸੇ ਕਾਹਲੀ ਜਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੈਸੇ ਪਰਵਾਣਿਤ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਬ-ਪਰਵਾਣਿਤ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸਿਰਫ *ਮੁਆਸਿਰਿ ਆਲਮਗੀਰੀ* ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ *ਮੁਆਸਿਰਿ ਆਲਮਗੀਰੀ* ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੂਜਾ, ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸੀ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖੁਦ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪੌਣੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅਰਸੇ ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਮੁਹਿੰਮ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾਹੀਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਧੁਮ ਧੁਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ *ਮੁਆਸਿਰੀ ਆਲਮਗੀਰੀ* ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਸਲ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਵੀ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਭੁਲੇਖਾ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਵੀ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਅਸੀਂ *ਦਸਮ ਗਰੰਥ* ਦੇ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚਲੇ ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਠੀਕਰ ਭੰਨ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵੱਲ ਰਵਾਨਗੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

*ਠੀਕਰ ਫੋਰਿ ਦਿਲੀਸ ਸਿਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪੁਰਿ ਕਿਯਾ ਪਯਾਨ ॥*[29]

ਸਿੱਟੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਮੌਤ ਕਬੂਲ ਕਰਨੀ। ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਉਣ, ਤਾਂ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨੀ ਵਾਲਾ ਚਮਤਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾਉਣ, ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਊਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ, ਕਰਾਮਾਤ ਦਿਖਾ ਕੇ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਈ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀਆਂ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਅਤੇ ਧਮਕਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਸਤੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਦਰਦਨਾਕ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਕੜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਪੀੜ ਕੇ ਆਰੇ ਨਾਲ ਚੀਰਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਰੂੰ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ

29. ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ (ਸੰਪਾ. ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨਾ 73.

ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬਰੋਟੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ, ਸੰਮਤ 1732 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਗਿਆਰਾਂ ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ 1675 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇਹ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁੱਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੀਸ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਆਪਣਾ ਸਿਦਕ ਨਹੀਂ ਹਾਰਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ *ਦਸਮ ਗਰੰਥ* ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਇਹ ਲਾਈਨਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹਨ :

*ਤਿਲਕ ਜੰਞੂ ਰਾਖਾ ਪ੍ਰਭ ਤਾਕਾ। ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ।*
*ਸਾਧਨਿ ਹੇਤਿ ਇਤੀ ਜਿਨਿ ਕਰੀ। ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸੀ ਨ ਉਚਰੀ।*
*ਧਰਮ ਹੇਤ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ। ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ।*

.... .... ....

ਭਾਈ ਲਖੀ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨਗਾਹੀਆ, ਹੇਮਾ ਅਤੇ ਹਾੜੀ ਅਤੇ ਕਾਹਨੇ ਦੇ ਲੜਕੇ ਧੂਮਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਅੱਗ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸੀਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਰੰਘਰੇਟਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਛੁਪਦਾ-ਛੁਪਾਉਂਦਾ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਵਿਖੇ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਨ 1706 ਈ. ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਸਿਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਲ ਬਾਣੀ ਦੇ 57 ਸਲੋਕ ਅਤੇ 59 ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸਲੋਕ ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਾਠੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੜੀ ਹੀ ਦਿਲਖਿੱਚਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਿਰਾਸਤ ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਰਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰਅੰਸ਼ ਹੀ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦਿਨ ਪਰਤੀ ਦਿਨ ਘੱਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਜ਼ਾਇਆ ਕਰੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਘੜੇ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਸਿੰਮ-ਸਿੰਮ ਕੇ ਘੱਟਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਤਨਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ ਜਿਤਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਚਿਤਵਿਆ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਸਭ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ, ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਇਹ ਸਭ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ ਵਧਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ-ਗਮੀ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਅਤੇ ਅਮੀਰੀ-ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਾਨ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ, ਚਤੁਰ-ਸੁਜਾਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ

ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਖ ਹੈ, ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਬਾਵਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਧਾ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਪੱਖ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਨਿਰਭੈਤਾ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਭੈ ਅਰਥਾਤ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਭੈ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਦ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਲ-ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਲਈ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਪਏਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਰੋਕ ਬਣ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮਾਇਕ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੁਲਾ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰੇ ਸਨ। ਅਖੀਰ, ਇਕ ਸੂਰਮੇ ਮਰਦ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਰਲੇਪ ਸੰਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਆਪਣਾ ਸਿਦਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਹੈ।

# ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ

## (1675-1708 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 1675 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1708 ਈ. ਤੱਕ ਗੁਰਿਆਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੋ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੱਛੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਹਿੰਦੂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵੀ ਪਹਾੜੀ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। 1699 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ 'ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਖ਼ਾਲਸਈ ਗਣਤੰਤਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਸਮੂਹ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨਗਰ ਤਿਆਗਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇਸਬਦਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਮਾਤਾ, ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਕੇ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਖ਼ੀਰ ਆਪ ਫ਼ਤਿਹ ਪਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਅੱਛੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੁਆਗਤ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਨੇਤਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ, 1708 ਵਿਚ ਆਪ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਾਕਿਆਤ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਮੌਲਿਕ, ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿਕਟ-ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਤੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਮੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਬਾਹਰਲੇ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਤਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਸੀਲੇ ਦੇ ਲੱਭ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਮੁੱਖ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ'। 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਹਿਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸੋਢੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਉਚਰੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਗੁਰਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾ ਹੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਹ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੀ ਨਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਵਿਚ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਸੰਖੇਪ ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਮੌਲਿਕ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਾਕਿਆਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ 'ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਕਾਲੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦਾ *ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ*, ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੀ *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ *ਗੁਰਬਿਲਾਸ* ਅਤੇ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* ਅਤੇ *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ।* ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਕਟ-ਸਮਕਾਲੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਦੇ ਮੰਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤ ਚੁੱਪ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਬਾਰੇ *ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ*, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ* ਅਤੇ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ *ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ*[1] ਅੱਛੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਬਰਿਟਸ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਧਰ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਬਰਿਟਿਸ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਾਸੜ ਸੋਚ ਨੂੰ ਅਨੁਪਾਤਿਕ ਪੱਧਰ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ : ਮੈਲਕਾਮ, ਗਾਰਡਨ, ਗਰੈਗਰ, ਕਨਿੰਘਮ, ਅਤੇ ਮੈਕਾਲਿਫ਼।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵਾਕਿਆਤ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਰੋਤ ਦਾ ਕਥਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕਥਨ ਦੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਕਥਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਸੋਮੇ ਭਾਵੇਂ ਮੌਲਿਕ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਪਿਛਲੇਰੇ ਹੋਣ, ਪਰਮਾਣਿਤ ਕਥਨ ਉਹ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਣੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਪਰ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵੀ ਲਿਖਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵਰਨਣ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਣਜਾਣਪੁਣੇ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤ ਅਤੇ ਅਫ਼ਵਾਹ (ਦੰਦ ਕਥਾ) ਵਿਚਲੇ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਚੋਲ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀਆਂ

1. ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਫੁਟ-ਨੋਟਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਖਬਰਦਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਸਰਬ ਪਰਮਾਣਤ ਮਿਤੀ ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਸੱਤਮੀ, ਸੰਮਤ 1723 ਬਿ. ਹੈ। ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਿਤੀ 22 ਦਸੰਬਰ, 1666 ਈ. ਬਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਾਰੀਕ ਹਰ ਸਾਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਈਸਵੀ ਸਾਲ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਇਕ ਮਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਐਸਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਜਨਮ ਦਿਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੋਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸੁਦੀ ਪੱਖ ਈਸਵੀ ਸਾਲ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨ ਵੱਧਦੇ-ਘੱਟਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਚੱਲਤ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਮਿਤੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਦੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਇਸੇ ਮਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸਾਲ 1661 ਈ. ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹਨ : ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਅਤੇ ਕਨਿੰਘਮ ਆਦਿ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ 1666 ਈ. ਸਾਲ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ 1666 ਈ. ਦਾ ਸਾਲ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 1661 ਈ. ਦਾ ਸਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਇਸ ਲਈ 1661 ਈ. ਦੀ ਥਾਂ 1666 ਈ. ਦਾ ਸਾਲ ਹੀ ਪਰਵਾਣਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਆਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਤਿਰਬੈਣੀ (ਗੰਗਾ, ਜਮੁਨਾ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਸੰਗਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ) ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਗਰਭ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਨਮ ਹੋਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਸੱਤਮੀਂ, ਸੰਮਤ 1723 ਬਿ. ਨੂੰ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਟਣਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਵਧਾਈਆਂ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਠਹਿਰਾਅ ਦਾ ਅੱਛਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਮਿਰਜਾ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਕੈਂਪ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਆਸਾਮ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਆਸਾਮ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਿਰਜਾ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੀ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਕਾਰਣ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਣ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਧਰੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਪਟਣੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਸਕਣ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮੇਤ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ, ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ

ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ, ਰੱਥਾਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਉਪਰ ਪੈਂਡਾ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, 1670 ਈ. ਦੇ ਸਤੰਬਰ-ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਲਖਨੌਰ ਸਾਹਿਬ (ਅੰਬਾਲਾ) ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਖਨੌਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰਹਿ ਕੇ 1671 ਈ. ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਜਾਂ 1672 ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਡਰੋਲੀ ਭਾਈ ਕੀ, ਮੱਲਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਠਹਿਰਦਾ ਹੋਇਆ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ (ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। 1672 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ, ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਵਿਖੇ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ, ਸੰਮਤ 1732 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 11 ਨਵੰਬਰ, 1675 ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸੀਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਜੀ ਰੰਘਰੇਟਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 15 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਇਥੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਧੜ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀਆਂ ਸਭ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕਰੀਬਨ ਨੌ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਰਸਮ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ, ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਹੀ ਇਹ ਰਸਮ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਸੀ।

# ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਆਂਢੀ ਰਿਆਸਤਾਂ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1675 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਵਾਚ ਲੈਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭੂਗੋਲਕ ਖੇਤਰ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਘੱਗਰ ਨਦੀ ਤੱਕ ਦਾ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਵਾਲਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਘੱਗਰ ਤੱਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੀ ਸੀ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਬਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਪਰਬੰਧਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਆਬਾਦੀ ਅਤੇ ਪਰਬੰਧਕੀ ਪੱਖ ਭਾਵੇਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵੀ ਖੇਤਰੀ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਰਬੰਧ ਅੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਲਗਪਗ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪੂਰੇ ਗਵਰਨਰ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਅੱਖਰੀ ਅਰਥ ਸੂਬੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ : "ਇਹ ਸੂਬੇ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਸਿੰਧ ਤੀਕ ਇਕ ਸੌ ਅੱਸੀ ਕੋਹ ਤੇ ਚੌੜਾਈ ਭੇਰੇ ਤੋਂ ਚੌਖੰਡੀ ਤੱਕ ਸਤਾਸੀ ਕੋਹ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ, ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਪੰਜ ਦੁਆਬੇ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਮਹਿਲ ਹਨ। ਆਮਦਨੀ ਉਨਾਨਵੇਂ ਕਰੋੜ, ਤੇਤੀ ਲੱਖ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾਮ ਹੈ।"[1] ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਾਂ ਮਨਸਬਦਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ, ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੂੰ, ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰੀ ਜਾਂ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਹੇਠ ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਲਵਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਾਂਗਰ ਅਤੇ ਪੁਆਧ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਸਰਹਿੰਦ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਬਾਵਨੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਹਿੰਦ ਬਾਵਨੀ। ਬਾਵਨੀ ਦਾ ਭਾਵ 52 ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ 52 ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਮੁਆਮਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਲੱਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵ ਕਿ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਪਰਗਨੇ ਤੋਂ 52 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 1681 ਈ. ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।[2] ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਰਗਨਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖਾਰ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਸੀ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਮੁਜੱਦਦ ਅਲਫ਼ ਸਾਨੀ ਦਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਧਾਰਮਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਹ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ

---

1. ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ, *ਖ਼ੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼* (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਪੰਨਾ 91.
2. ਸਾਕੀ ਮੁਸਤਾਅਦ ਖ਼ਾਂ, *ਮੁਆਸਿਰਿ ਆਲਮਗੀਰੀ* (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1977, ਪੰਨਾ 190.

ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਕਸਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮਨਸਬਦਾਰੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਸਭ ਉਪਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਭਾਵੇਂ ਭੂਗੋਲਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਹੌਰ ਸੂਬਾ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਪਰਾਂਤ ਦੀ ਬੜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਦਿੱਲੀ (ਮੁਗ਼ਲ ਕੇਂਦਰ) ਅਤੇ ਕਾਬਲ (ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਪਦਾਇਸ਼ੀ ਕੇਂਦਰ) ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝਾ ਲਿੰਕ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਇਹ ਜਰਖੇਜ਼ ਸੂਬਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਦਾ ਇਕ ਅਮੀਰ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਲੀ-ਅਹਿਦ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਚਾਰ ਖੇਤਰਾਂ (ਲਾਹੌਰ, ਸਰਹਿੰਦ, ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ) ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੂਟਨੀਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਪਰ ਕੱਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਲਿਸਟ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਸਾਕੀ ਮੁਸਤਾਅਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : 18 ਸਤੰਬਰ, 1678 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਵਾਮੁਦੀਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੰਮੂ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਿਗੜ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 1679 ਈ. ਵਿਚ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਮ (ਪਿੱਛੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਰਚ, 1698 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਕੱਰਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਅਬੁਲਨਸਰ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਜ਼ੀਹਉਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 9 ਸਤੰਬਰ, 1705 ਈ. ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਬਹਾਦਰ (ਮੁਅੱਜ਼ਮ) ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ। ਫਰਵਰੀ, 1707 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰੀ ਅਮੀਰ ਦੇ ਮਨਸਬ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਦੀ, ਇਕ ਸੌ ਸਵਾਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਗਿਆ।[3] ਜੋ ਨਾਂ ਇਕਰਮ ਅਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਕਤ ਲਿਖਤ ਨਾਲੋਂ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ 1675 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਹੁਸੈਨ ਕੁਲੀ ਖ਼ਾਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਸਾਲ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਾਹ ਕੁਲੀ ਖ਼ਾਂ ਮਹਰਾਮ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ 1678 ਈ. ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਸਈਅਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ 1685 ਈ. ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।[4] ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਸਾਕੀ ਮੁਸਤਾਅਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਅੱਜ਼ਮ[5], ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਸਮੇਂ (1707 ਈ.) ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਜ਼ੀਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ।

---

3. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 152, 170, 171, 352, 353, 454, 475.
4. ਇਕਰਾਮ ਅਲੀ, *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦਾ ਪੰਜਾਬ : 1799-1947*, ਦਿੱਲੀ, 1993, ਪੰਨਾ X, (ਜਾਣਕਾਰੀ).
5. ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵਲੀ-ਅਹਿਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਆਜ਼ਮ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਆਜ਼ੀਮ ਆਦਿ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕ ਵੈਸੇ ਹੀ ਧਰਮ, ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ, ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ ਪਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦਿਲਚਸਪੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਦੇ-ਕਦਾਈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਾਹੀ ਮੁਹਿਮ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਸ ਲਈ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਅਤੇ ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅੰਤਮ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਕੁੰਵਰ ਜਾਂ ਵਲੀ-ਅਹਿਦ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰਗਮਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੱਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਰ ਰਾਣੀ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਂ ਛਿਮਾਹੀ ਮਾਮਲਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।[6]

ਉਕਤ ਸਭ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਕਿਲੇ ਉਸਾਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲਗਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨੀਯਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਇਕ ਰਿਆਸਤ ਦੂਸਰੀ ਰਿਆਸਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਵ ਕਿ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜ-ਭਿੜ ਕੇ ਮਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਵਸੀਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਗਰੀਬ ਸਨ। ਖਾਣ ਜੋਗਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਨਾਜ ਵੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵੀ ਮਾਇਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਮਾਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਰਕੇ ਤਕੜੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਰੱਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਾਸ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਜੋਗੀ ਹੀ ਸੈਨਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਮੈਦਾਨੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਥੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਕੋਲ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਤੋੜੇਦਾਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਭਾਰੀ ਬਰਛੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਪਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਾਧਾਰਨ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੈਨਿਕ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਪੈਦਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਰਫ ਰਾਜਪੂਤ ਜਾਂ ਖੱਤਰੀ ਲੋਕ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਤਕੜਾ ਹਿੱਸਾ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[7]

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਈਧਾਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਝਰਨੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਰ ਧਾਰ ਜਾਂ ਹਰ ਪਹਾੜੀ ਝਰਨੇ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਰਿਆਸਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਬਾਈ ਧਾਰਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਈ ਧਾਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਬਾਈ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਲ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਈ ਧਾਰਾਂ (ਝਰਨੇ) ਸਨ। ਬਾਈ ਧਾਰਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਈਧਾਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ। ਅੱਜ ਭੂਗੋਲਕ ਤੌਰ 'ਤੇ

6. ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਬੱਲ, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1967, ਪੰਨੇ 9-11.
7. *ਉਕਤ*, ਪੰਨੇ 13-15.

ਬਾਈ ਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਨਦੀ ਨਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਝਰਨਿਆਂ ਦਾ ਜਾਂ ਧਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਭੂਗੋਲਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਜਮੁਨਾ ਨਦੀ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ : ਨੂਰਪੁਰ, ਕਾਂਗੜਾ, ਗੁਲੇਰ, ਬਸਾਲੀ, ਸੀਬਾ, ਕੁਟਲੇਹਰ, ਦਾਤਾਰਪੁਰ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਸੁਕੇਤ, ਮੰਡੀ, ਕੁਲੂ, ਚੰਬਾ, ਬੁਸ਼ੈਹਰ, ਜੁਬਾਲ, ਜਸਰੋਟਾ, ਬਿੱਝੜਵਾਲ, ਡਢਵਾਲ, ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ, ਅਰਕੀ, ਜਸਵਾਨ, ਸਿਰਮੌਰ ਆਦਿ। ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਰਿਆਸਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਵੀ ਬਣੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਵੱਡੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਂਗੜਾ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਸਿਰਮੌਰ ਵੱਡੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਨ। ਬਸਾਲੀ, ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਰਕੀ ਜੈਸੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਜੇ ਸਨ। ਛੋਟੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਾਪਤ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜੇ ਅਕਸਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਕਹਿਲੂਰ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਭੂਗੋਲਕ ਨਾਂ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਨਵਾਂ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅੱਜ ਦੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਅੱਜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਮੁੱਢਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ : "ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਇਹ ਦਰਿਆ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਖੋਵਾਲ (ਆਨੰਦਪੁਰ) ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਵੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ।"[8] ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਕਹਿਲੂਰ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੱਦ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਬਿਲਕੁੱਲ ਹੀ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਦੋ ਰਾਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ। ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ 1692 ਈ. ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ[9] ਫਿਰ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਚੰਗੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨਾਲ ਖਿਗੜ ਗਏ ਸਨ। ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਜੈਸਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਂਦਰ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਡੂਰ ਰਿਆਸਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਵੀ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਹਿੰਡੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜੇ ਧਰਮ ਚੰਦ (1618-1701), ਹਿੰਮਤ ਚੰਦ (1701-1704) ਅਤੇ ਭੂਪ ਚੰਦ ਸਨ।

ਸਿਰਮੌਰ (ਨਾਹਨ) ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਭਾਵੇਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਹੱਦ ਜਮੁਨਾ ਦਰਿਆ ਸੀ। ਜਮੁਨਾ ਤੋਂ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ 1688 ਈ. ਵਿਚ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤਿੰਨ ਰਾਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾ ਬੁੱਧ

8. *ਖੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ*, ਪੰਨਾ 87.
9. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ* (ਸੰਪਾ. ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ), ਲੁਧਿਆਣਾ, 1961, ਪੰਨਾ 67 ਅਤੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਔਨ ਦਾ ਕੈਨਵਸ ਆਫ ਹਿਸਟਰੀ*, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ, 1995, ਪੰਨਾ 111 (ਫੁੱਟ ਨੋਟ).

ਪਰਕਾਸ਼ (1664-1684), ਦੂਜਾ ਰਾਜਾ ਮੇਦਨੀ ਪਰਕਾਸ਼ (1684-1704) ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਪਰਕਾਸ਼ (1704-1712) ਸੀ।

ਮੰਡੀ ਰਿਆਸਤ ਭਾਵੇਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮੰਡੀ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਅੱਛੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਡੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਗਏ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹੈ ਕਿ ਮੰਡੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮ ਸੈਨ (1664-1679), ਗੌਰ ਸੈਨ (1679-1684), ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਸੈਨ (1684-1727) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਸਿੱਧ ਸੈਨ ਦੀ ਲੜਕੀ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬਾਨੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਕਾਂਗੜਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਨਾਦੋਣ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਅਤੇ 1690 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ, ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲਿਸਟ ਅਨੁਸਾਰ 1690 ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜਾ ਆਲਮ ਚੰਦ (1697-1700) ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਹਮੀਰ ਚੰਦ (1700-1747) ਰਾਜੇ ਬਣੇ ਸਨ।[10] ਕਾਂਗੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਮੌਰ ਰਿਆਸਤ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਾਰੇ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਭੰਡਾਰੀ ਨੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਪਰਾਚੀਨ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ, ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਅਤੇ ਪਕਿਆਈ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਤੇਈ ਬੁਰਜ ਅਤੇ ਸੱਤ ਫਾਟਕ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਕੋਹ ਦਾ ਚੌਥਾ ਭਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌੜਾਈ ਬਾਈ ਜਰੀਬ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚਾਈ ਇਕ ਸੌ ਚਾਰ ਗਜ਼ ਹੈ। ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਲਾਉ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕੰਧਾਂ ਅਸਮਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।"[11] ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤਕੜੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਾਂ ਮਨਸਬਦਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਜੰਮੂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸਨ।[12] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉਪਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਕਰਮਵਾਰ ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਸਨ। ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਲੈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਹੀ ਸਨ।

ਗੁਲੇਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵੱਖ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਸੀ।[13] ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਲੇਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਚੰਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਲੇਰ ਰਿਆਸਤ ਵੀ ਇਸ

10. ਦੇਖੋ ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਬੱਲ, ਪੰਨਾ 174.
11. *ਖ਼ੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼*, ਪੰਨਾ 481.
12. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, *ਕਾਂਗੜਾ—ਕਲਾ, ਲੋਕ ਤੇ ਗੀਤ*, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1976, ਪੰਨਾ 86.
13. ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਬੱਲ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 9.

ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਬਸਾਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜਾਗੀਰ-ਨੁਮਾ ਰਿਆਸਤ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਮੌਜੂਦਾ ਨੰਗਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੀ ਸੀ। ਨੰਗਲ ਟਾਊਨਸ਼ਿਪ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਸਾਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬਸਾਲੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਡਢਵਾਲ, ਭੁਟਲੇਹਰ, ਬਿੱਝੜਵਾਲ ਆਦਿ ਰਿਆਸਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੀ ਹੈ। ਉਕਤ ਵਰਨਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮੋਟਾ ਜਿਹਾ ਖਾਕਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਨ ਜਾਂ ਕਿਸ ਕਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

# ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਰਾਜ ਸਾਜ ਹਮ ਪਰ ਜਬ ਆਯੋ। ਜਥਾ ਸਕਤ ਤਬ ਧਰਮ ਚਲਾਯੋ। ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਬਨ ਖੇਲ ਸਿਕਾਰਾ। ਮਾਰੇ ਰੀਛ ਰੋਝ ਝੰਖਾਰਾ।" ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਦਮ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਕਤ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਰਾਜ-ਸਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਆ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁਤਾਬਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਿੱਛ, ਰੋਝ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਿੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।" ਵੈਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ-ਸਾਜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਧਰਮ ਚਲਾਯੋ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇ ਗਈ ਸੀ। ਐਸੇ ਸੋਗਮਈ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ। ਲੋੜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਸ ਰਹੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਖਤਰੇ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਸਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਢੁਕਵੀਂ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਉਲੀਕੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਘਟਨਾ-ਕਰੱਮ ਚਲਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਬੇਸ਼ੱਕ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰਿਆਸਤ ਸੀ ਪਰ ਆਖਰ ਇਹ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਭਰਦੀ ਸੀ। ਅੰਤਮ ਸ਼ਕਤੀ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।[1] ਇਸ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਸੈਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਤਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਇਹ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਬਾਈ ਧਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ (ਕਹਿਲੂਰ) ਵੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਰਿਆਸਤ ਕਦੇ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜੈਸੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਤੱਲਕ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਇਕੋ ਇਸ਼ਾਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਲਈ ਵਾਧੂ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਅੱਛੇ ਸਬੰਧਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜੈਸੇ ਨਗਰ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਵਸਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਰ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਹਰ ਕਦਮ ਨੂੰ ਇਸੇ ਮਾਹੌਲ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

---

1. See also J. S. Grewal and S. S. Bal, *Guru Gobind Singh* (A Biographical Study), Panjab University, Chandigarh, 1967, p. 19.

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਊਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ[2] ਵਿਚ ਜੋ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਵਸਤਾਂ ਉਧਾਰੀਆਂ ਮੰਗੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਤਰਕ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਪਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ, ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਇਉਂ ਉਧਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮੰਗੇਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਉਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਜ਼ਨ ਜਾਂ ਤਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਊਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਉਕਤ ਗੱਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਹੀ ਸੀ। ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਮਿਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋਇਆ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਲੜਾਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਿਰਫ ਇਕ ਨੀਅਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਤਾਕਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਜੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਵਸਤਾਂ ਉਧਾਰ ਮੰਗਣ ਦੀ ਗੱਲ ਗਲਤ ਹੈ।

ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਿੱਛੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਪਰ ਸਖ਼ਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਖ਼ਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣ।[3] ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਹਿ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਰਹਿਣ ਲਈ ਤਾਂ ਹਿੰਡੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਬਸੋਲੀ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵੀ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਪਾਊਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਾਊਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅੱਜ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਅਸਥਾਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਹੀਰ ਦੇ ਠਹਿਰਣ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵੀ ਸਸ਼ੋਭਤ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰੋਪੜ ਤੱਕ ਦਾ ਮਾਰਗ ਇਕੋ ਹੀ ਸੀ। ਇਧਰੋਂ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਧਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇਕੋ ਹੀ ਮਾਰਗ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਾਰਗ ਉਪਰਲੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਧਾ ਅੰਬਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਕੋਈ

---

2. ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖੋ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989, ਪੰਨਾ 86 ਅਤੇ 93 ਅਤੇ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968, ਪੰਨੇ 75-77.
3. See also D. K. Verma, *Guru Gobind Singh On The Canvas of History*, New Delhi, 1995, p. 45.

ਸਥਾਨਕ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਕੁਰਾਲੀ, ਮਨੀ ਮਾਜਰਾ (ਵਰਤਮਾਨ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ਅਤੇ ਨਾਡਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਰਗ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਰਿਆਣੇ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੱਦ ਉਪਰ ਵਸੇ ਕਾਲਾ ਅੰਬ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਪ-ਮਾਰਗ ਕਾਲਾ ਅੰਬ ਤੋਂ ਨਾਹਨ ਵੱਲ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਕਾਲਾ ਅੰਬ ਤੋਂ ਸਢੌਰੇ ਅਤੇ ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਵੱਲ ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਰੋਪੜ, ਕੁਰਾਲੀ, ਮੁਹਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ (ਅੰਬਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚਲਾ) ਨਰਾਇਣਗੜ੍ਹ, ਟੋਕਾ ਸਾਹਿਬ, ਕਾਲਾ ਅੰਬ ਅਤੇ ਨਾਹਨ ਵਿਚਲਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਕਤ ਦੱਸੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਮਾਰਗ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਬੂੜੀਆਂ, ਜਗਾਧਰੀ ਅਤੇ ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸਢੌਰਾ, ਕਾਲਾ ਅੰਬ, ਰਾਣੀ ਕਾ ਰਾਏਪੁਰ, ਨਾਡਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਮਨੀਮਾਜਰਾ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਵ ਕਿ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਰਸਤਾ ਛੁਟੇਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਲੰਮੇਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੁਟੇਰੇ ਅਤੇ ਲੰਮੇਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਦਾਜ ਦਾ ਵੀ ਅੰਦਾਜਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਛੁਟੇਰਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤਣ ਕਰਕੇ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ ਵਿਚ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਵਹੀਰ ਨਾਲ ਨਾਹਨ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਸਮਾਂ1684-85 ਈ. ਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮਿਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਪਿਛਲੇਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਮਿਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਹੀ ਸਮਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਤੀਆਂ *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ* ਅਤੇ *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ* ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਾਹਨ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 17 ਵਿਸਾਖ, ਸੰਮਤ 1742 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਅਪਰੈਲ, 1685 ਈ. ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।[4] ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਸਿੱਧੇ ਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 7 ਵਿਸਾਖ, ਸੰਮਤ 1741 ਬਿ. ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਾਲ ਦੇ ਜੇਠ ਮਹੀਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਹਨ ਜਾ ਠਹਿਰੇ ਸਨ।[5] ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ਮਿਤੀ ਅਪਰੈਲ, 1784 ਈ. ਬਣਦੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਕੀਆ ਸਾਖੀਆਂ* ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਮਿਤੀ *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ* ਵਿਚਲੀ ਮਿਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।[6] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਣਯੋਗ ਮਿਤੀ 1785 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਹੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਫਲਸਰੂਪ 1685 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਨਾਹਨ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 1685 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਨਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਵਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਰਸਤਾ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੱਚਾ ਅਤੇ ਵਿੰਗ-ਵਲੇਵਿਆਂ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ, ਊਠਾਂ, ਰੱਥਾਂ ਅਤੇ ਗੱਡਿਆਂ ਉਪਰ ਮਾਲ-ਅਸਬਾਬ ਲਦਾ ਕੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਭਰਤਗੜ੍ਹ, ਰੋਪੜ, ਖਰੜ, ਮਨੀਮਾਜਰਾ, ਨਾਡਾ ਸਾਹਿਬ, ਮਾਣਕ ਟਬਰਾ, ਰਾਣੀ ਕਾ ਰਾਏਪੁਰ, ਨਾਰਾਇਣਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਅੰਬ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਹੀਰ ਨਾਹਨ ਪਹੁੰਚਿਆ

4. ਕਵੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ* (ਸੰ. ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1961, ਪੰਨਾ 24 (ਫੁੱਟ ਨੋਟ)।
5. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891 ਈ., ਪੰਨਾ 287.
6. *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*, ਪੰਨੇ 83-84.
7. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 83-84.

ਸੀ। ਨਾਹਨ ਖਾਸ ਵਿਖੇ ਰਾਜਾ ਮੇਦਨੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲਜ ਦੇ ਗਰਾਊਂਡਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ।[8] ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

*ਕਰਤ ਕੂਚ ਦਰ ਕੂਚ ਸਿਧਾਏ ॥ ਨਾਹਿਨ ਕੇ ਦੇਸਨ ਮਹਿ ਆਏ ॥*
*ਭੇਦ ਨਰੇਸ ਸੁਬੈ ਸੁਨ ਪਾਯੋ ॥ ਲੈਨ ਆਗਮਨੇ ਆਪੁ ਸਿਧਾਯੋ ॥*[9]

ਇੱਥੇ ਹੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕੈਂਪ ਲਈ ਇੱਥੇ ਚਾਰ ਖੂਹ ਲਗਵਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਖੂਹ ਤਾਂ ਗਰਾਊਂਡ ਦੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਖੂਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇੱਥੇ ਕਾਫੀ ਲੰਮਾ ਅਰਸਾ ਰਹੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[10] ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਜਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁੱਲ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਜਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਘਾਟ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਦੀ ਨਾਹਨ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝੀ ਹੱਦ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੱਦ ਉਪਰ ਸੀ ਪਰ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਦੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਥਾਂ ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਮੇਦਨੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੈਂਪ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦਰੁੱਸਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੱਦ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ 1688 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਮੇਦਨੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੱਦਦ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਦੋਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਹੱਦ ਦੇ ਉਪਰ ਵਸਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰਾਜੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਾਹਨ ਦਾ ਰਾਜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰਦਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕੈਂਪ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਨ। ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਊਠ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਇਤਨੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਚਾਰਾ-ਪੱਠਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂਮੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਨਦੀ ਦਾ ਤੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪੱਠਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿੱਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ 1685 ਈ. ਦੇ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਜੇਠ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਨੰਦ ਚੰਦ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੋਇਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।[11] ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨ ਉਸਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਕਿਲਾ-ਨੁਮਾ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕੈਂਪ ਇਕ ਛਾਉਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕਿਲਾ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇੱਥੇ ਕਿਲੇ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਥੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਢਹਿ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਥੇਹ ਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਥੇ ਕਿਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਢਹਿ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਥਾਂ ਨੇ ਇਕ ਉੱਚੇ ਥੇਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਰੌਣਕਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਨ।

8. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 84-85.
9. *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 10*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989, ਪੰਨਾ 91.
10. ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਈਅਰ ਅਤੇ ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ : ਯਾਤਰਾ ਅਸਥਾਨ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦ ਚਿੰਨ੍ਹ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989, ਪੰਨਾ 40.
11. *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨੇ 85-86.

ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :

*ਕਾਲਿੰਦ੍ਰੀ ਤਟ ਕਰੇ ਬਿਲਾਸਾ। ਅਨਿਕ ਭਾਂਤ ਕੇ ਪੇਖ ਤਮਾਸਾ।*
*ਤਹ ਕੇ ਸਿੰਘ ਘਨੇ ਚੁਨ ਮਾਰੇ। ਰੋਝ ਰੀਛ ਬਹੁ ਭਾਂਤ ਬਿਦਾਰੇ।*

ਭਾਵ ਕਿ ਨਾਗਿਨ ਵਾਂਗ ਵੱਲ ਖਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਨਦੀ (ਜਮੁਨਾ) ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਝਾਂ, ਰਿੱਛਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਗਪਗ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਬਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਜਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਨੀਮ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਨੀਮ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਧਰ ਵੀ ਜੰਗਲ ਸਨ ਉਧਰ ਵੀ ਜੰਗਲ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਅਸਥਾਨ ਹੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਨ। ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਸੌ ਗੁਣਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਿਲਾ[12] ਵੀ ਉਸਾਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

*ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਤੇ ਸੌ ਗੁਨ ਕਹੀਏ। ਪਾਂਵਟਾ ਨਗਰ ਬਸੈ ਧਰ ਛਹੀਏ।*
*ਦੁਰਗ ਸਿਰੋਮਣਿ ਕਿਲਾ ਬਨਾਯੋ। ਅਪ੍ਰਮਾਨ ਜਸ ਜਗ ਤਿਹ ਛਾਯੋ।*

ਨੇੜੇ ਹੀ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਖੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਣਤਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਉਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਆਪਣੇ ਦੀਵਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਬਹਿਲੋ ਕੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਗਏ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਥੜ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ਅੱਠਵੀਂ, ਸੰਮਤ 1744 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਸਤੰਬਰ, 1687 ਈ. ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਮੀ ਭੋਗ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਮੇਤ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ, ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਸੰਦਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀ ਮੌਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਵੀ ਆਪ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਮਹੰਤ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਰਾਏ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਨੰਦ ਚੰਦ ਜੈਸੇ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਗਾਈ ਕਿ ਉਹ ਡੇਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਮਹੰਤ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਰਾਏ ਦੇ ਮਸੰਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬੀਬੀ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ।

*ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬੀਬੀ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮਸੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਖੁਦ ਆਪ ਹੀ ਨਾ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਣ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫ਼ਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਕਦਮ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਸਟੇਟ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਬੈਠ ਜਾਵੇਗਾ। ਫ਼ਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਪਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਰਾਏ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਾ ਅਸਲ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ

12. ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਢਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਾਵਿਕ ਉਡਾਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਕਿਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲਾਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚਲੇ ਡੇਰਿਆਂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਤਾਕਤ ਸੁਪਰੀਮ ਹੈ। ਕੀ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰਬੰਧ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ? ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

**ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ 18 ਸਤੰਬਰ, 1688 :** ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਪਰਵਾਣਤ ਮਿਤੀ 18 ਅਸੂ, ਸੰਮਤ 1745 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 18 ਸਤੰਬਰ, 1688 ਈ. ਹੈ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚਕਾਰ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਭੰਗਾਣੀ ਦਾ ਅਸਥਾਨ, ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ 18 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਗਿਰੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੋਮੇ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹਨ। ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। *ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ* ਅਤੇ *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਯੋਗ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਮਿਤੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਿਛਲੇਰੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* ਵਿਚ ਕਾਰਣਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਰਾਜਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਉਤਰ ਆਇਆ ਸੀ।

*ਫਤੇ ਸ਼ਾਹ ਕੋਪਾ ਤਬਿ ਰਾਜਾ। ਲੋਹ ਪਰਾ ਹਮ ਸੋ ਬਿਨੁ ਕਾਜਾ।* (ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ)

ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

*ਅਨਿਕ ਭਾਂਤਿ ਲੀਲਾ ਤਹ ਕਰੀ। ਫਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਨਿ ਕੈ ਮਨਿ ਧਰੀ।*
*ਬਹੁਤ ਕੋਪ ਮਨ ਮਾਹਿ ਬਸਾਯੋ। ਫਉਜ ਬਨਾਇ ਜੁਧ ਕਉ ਆਯੋ।* (*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੇਕਿਨ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮਵਾਰ ਹਾਰਨ ਅਤੇ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਾਟ ਰਾਹੀਂ ਬਰਾਤ ਨਾ ਲੰਘਣ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਭੀਮ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲੰਘਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਰਾਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੰਮੇ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹੀ ਲੇਖਕ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਭੀਮ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਾ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਕਦਮ ਉਲਟ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਜਾਂ ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਲੰਘਣ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਨਾ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਆ ਰਹੀ ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਮਾਜਕ ਪਾਪ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੱਕ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਦੋ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਦੂਜਾ,

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੜਕੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਉੱਥੇ ਭੇਜੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸੇ ਲੜਕੀ ਦੀ ਆ ਰਹੀ ਬਰਾਤ ਨੂੰ ਰੋਕ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿੱਧਰ ਦੀ ਦਲੀਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਤੱਥ ਹੋਇਆ? ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ', *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* ਅਤੇ *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਵਿਚ ਜੋ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਕੋਈ ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਗਾ-ਤੇਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਭੀਮ ਚੰਦ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਤਾਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇਰੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਮਖੌਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੱਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਵੇਰਵਾ *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਾਗੀਰ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੇ ਮਸੰਦ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਸੰਦ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹਾਵੀ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮਰਿਆ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਹੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੇ ਭੋਗ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ, ਅਸਫ਼ਲ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਸੰਦ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੀ ਧਿਰ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚਲੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਪਰੀਮ ਅਥਾਰਟੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਪਰੀਮ ਅਥਾਰਟੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਟਾ ਇਸ ਦਾ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ।

*ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ* ਅਤੇ *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 18 ਅਸੂ, ਸੰਮਤ 1745 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 18 ਸਤੰਬਰ, 1688 ਈ. ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਸੰਗੋ ਸ਼ਾਹ (ਸੰਗਰਾਮ ਸ਼ਾਹ) ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਰਾ ਜੀਤ ਮੱਲ, ਗੋਪਾਲ ਚੰਦ, ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਮੋਹਰੀ ਚੰਦ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਦਾਸੀ ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ, ਹਲਵਾਈ ਦਯਾ ਰਾਮ, ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਨੰਦ ਚੰਦ ਵੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਜੱਥਿਆਂ ਸਮੇਤ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮਾ ਕਿਰਪਾਲ ਜੀ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਲੇਰੀਆ ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ, ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ, ਜਸਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕੇਸਰੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਡਢਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਧੁਕਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਨਜਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕੁਝ ਪਠਾਣ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੇਰਵਾ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਤਲਵਾਰ ਪਕੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਜੰਗਬਾਜ਼ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨੌਕਰੀ ਪੇਸ਼ਾ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੱਬ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਲੜਾਈ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਪਹਿਰ ਹੋਈ। ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਵਧੀਆ ਹਿੱਸਾ

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਅਤੇ ਲੜ-ਮਰਨ ਦੇ ਦਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪੈਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਹਾੜੀ ਸੈਨਾ ਭੱਜ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਜਿੱਤ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਬੁਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੂਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ, ਸਮੇਤ ਸੰਗੋ ਸ਼ਾਹ ਦੇ, ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ, ਨਜਾਬਤ ਖ਼ਾਨ, ਭੀਖਣ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਪਠਾਣ ਜਰਨੈਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਸਿਰਫ ਇਕ ਰਵਾਜਨੀ ਦੋਸਤੀ ਵਜੋਂ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ-ਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੋ ਪਹਿਰ ਦੀ ਗਹਿਗੱਚਵੀਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਫੈਸਲਾਕੁਨ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਭੰਗਾਣੀ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਮਲਾਵਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਮਲਾਵਰ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੂਜਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਅਤੇ ਹਲਵਾਈ ਦਯਾ ਰਾਮ ਵਰਗੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਤਲਵਾਰ ਨਹੀਂ ਵਾਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਵਾਇਤੀ ਹਥਿਆਰ ਕੁਤਕਾ ਅਤੇ ਚਿਮਟਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਆਦਿ ਹੀ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਟਰੇਂਡ ਫ਼ੌਜ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਅਤੇ ਪਰੇਰਨਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਸਮੂਹ ਕਿਵੇਂ ਟਰੇਂਡ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਤੀਜਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੜਾਈ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਅਤੇ ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਰਕੇ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਨਾਹਨ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਉਹੀ ਧਿਰ ਫਤਿਹ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਨਿਕਲੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸੱਚ ਦੇ ਉਪਰ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ।

ਚੌਥਾ, ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਫਤਿਹ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕੁਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੜੱਪਣ ਲਈ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਟਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਕਦੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲਈ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ੁਦ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਚੱਲੇ ਸਨ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਵਾਲੀ ਜਗਾਹ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਜਗਾਧਾਰੀ, ਸਢੋਰਾ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਅੰਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕੋ ਜਿੰਨੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਲਾਬ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਇੱਥੇ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰਾਅ ਕੀਤਾ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾ ਕੇ ਸਿਰੋਪਾਓ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਸਨ। ਸਿਰੋਪਾਓ ਲਈ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਜਗਾਧਰੀ ਦੇ

ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਬੂੜੀਏ ਦੇ ਲਲਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਰੰਗਵਾਏ ਸਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਲੋਕ ਵੀ ਪੱਗਾਂ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਫਤਿਹ ਨੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।[13] ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਫ਼ਤਿਹ ਕਾਰਣ ਹੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਨੇਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਤਨੇ ਵੱਧ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਦੇ ਸਭ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਰਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਹਨ :

*ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮੰ ਕੀਜੀਐ। ਦਿਸੰ ਜੁ ਜੀਤ ਲੀਜੀਐ।*
*ਦਿੱਲੀ ਲਾਹੌਰ ਕਾਬਲੀ। ਸਢੌਰ ਬੂਰ ਦਾਮਲੀ।*
*ਪੁਰੰ ਆਨੰਦ ਪਾਂਵਟਾ। ਖਿਰੈ ਅਰੈ ਜੁ ਰਾਵਟਾ।*
*ਤਿਸੈ ਜੁ ਕਾਠ ਦੇਹਗੇ। ਮਲੇਛ ਲੂਟ ਲੈਹਗੇ।*
*ਜਿਤੇ ਗਿਰੇਸ ਈਸਨੰ। ਕਟੇ ਖਗੇਸ ਤੀਛਨੰ।*
*........ਅਬ ਹਮ ਕੋ ਆਇਸ ਕਰ ਦੀਜੈ। ਜੀਤ ਧਰਨ ਸਗਰੀ ਕਰ ਲੀਜੈ।*
*ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਪਰ ਕੋ ਚੜ ਜਾਵੈ। ਦਿਲੀ ਕਹੋ ਲੂਟ ਲੈ ਆਵੈ।*
*ਜੋ ਹਮ ਸੇ ਅਵਧ ਰਨ ਧਰੈ। ਤਾ ਕੋ ਕਤਲ ਖਾਲਸਾ ਕਰੈ।*
*ਆਨੰਦਪੁਰ ਇਹ ਠੌਰ ਮਝਾਰਾ। ਏਕ ਰਾਜ ਕਰਿਐ ਬਿਸਥਾਰਾ।*[14]

ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਵਿਖੇ ਪੱਗਾਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਖਯਾਨ[15] ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਐਸੀ ਭੱਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦੇਣ ਲਈ ਜਗਾਧਰੀ ਅਤੇ ਬੂੜੀਏ ਤੋਂ ਪੱਗਾਂ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਭੇਜੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੱਗਾਂ ਨਾ ਮਿਲੀਆਂ। ਅਖ਼ੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਕੀਮ ਸੋਚੀ ਗਈ। ਸਕੀਮ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਆਦਮੀ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਪਾਸ ਪਿਸ਼ਾਬ-ਟੱਟੀ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਦੀ ਪੱਗ ਲਾਹ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਛੁਪ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਤੀਰਥ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਟੱਟੀ-ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੈਠੇ-ਬਿਠਾਇਆਂ ਦੀ ਪੱਗ ਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 800 ਪੱਗਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹ ਧੁਆ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਓ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਸਿਰੋਪਾਓ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਕੀ ਬਚ ਗਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੈਦਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਹੁਣ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਵਜ਼ਨ ਜਾਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੈ? ਕਿੰਨੀ ਭੱਦੀ, ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਅਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਗਿਰੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨੀ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਗਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਿਗਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਢੌਰੇ ਠਹਿਰੇ। ਇੱਥੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਸਬੰਧ ਸੀ। ਰਵਾਇਤ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ

13. See also Macauliffe, p. 46.
14. *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ 10*, ਪੰਨਾ 116.
15. ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਖਯਾਨ, ਚਰਿਤ੍ਰ 71ਵਾਂ ਬੰਦ 1-10.

ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਰਾਣੀ ਕਾ ਰਾਇਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਰਾਇਪੁਰ ਦੀ ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਆ ਕੇ ਮਿਲੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉੱਥੇ ਠਹਿਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਅੱਗੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਮਾਣਕ ਟਬਰਾ, ਲਾਹੜਪੁਰ, ਟੋਕਾ, ਨਾਡਾ ਸਾਹਿਬ, ਮਨੀਮਾਜਰਾ, ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਕਿਲੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਬਾਹਰਲਾ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ।

**ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਜੰਗ** : ਨਾਦੌਣ, ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼ ਪਰਾਂਤ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਹਮੀਰਪੁਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਹਮੀਰਪੁਰ ਤੋਂ 28 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਤੋਂ 32 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਲੜਾਈ 20 ਮਾਰਚ, 1690 ਈ. ਨੂੰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਮੀਆਂ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਜੰਮੂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜੰਮੂ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੇ। ਕਾਂਗੜਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉਪਰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਕਾਫੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸਨ। ਪਰ ਨਾਦੌਣ ਤੱਕ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜਣੀ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਨੇ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਮਲਾ ਵਸੂਲਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਖ਼ੁਦ ਮੀਆਂ ਖ਼ਾਨ ਜੰਮੂ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਕੁ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੀਆਂ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਇਤਨੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਛਿਮਾਹੀ ਮੁਆਮਲਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਫਤਿਹ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ, ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਕਤ ਗੱਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ, ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਆਮਲਾ ਉਗਰਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਵੀ ਸਿਰਫ ਮੁਆਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਸੀ। ਨੀਯਤ ਮੁਆਮਲਾ ਤਾਂ ਹਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਨੀਯਤ ਹੱਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਨੀਯਤ ਹੱਦ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਹੁਸੈਨੀ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਆਮਲਾ ਲੈਣ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਸਹੇੜ ਲਈ ਸੀ। ਮੀਆਂ ਖ਼ਾਨ ਜੰਮੂ ਵੱਲ ਮੁਆਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਇਧਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਿਰਫ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ। 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਨਾਦੌਣ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ (ਸਬੈ ਬੀਰ ਬੋਲੇ ਹਮੈ ਭੀ ਬੁਲਾਯੋ)। ਇਸ ਬੁਲਾਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ

ਅਤੇ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਛਿੜੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਜਰਨੈਲਾਂ ਲਈ ਵੀ। ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੀ। ਭੀਮ ਚੰਦ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਇਕ ਧਿਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਉਭਾਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚਲੇ ਵੇਰਵੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਬਗ਼ੈਰ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਕੱਚੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੰਗੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ? ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਜਰਨੈਲ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬਾਗ਼ੀ ਕਦਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਅਤੇ ਦੋਚਿੱਤੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ? ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗਏ ਤਾਂ ਸਨ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਵੱਲੋਂ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਣ ਬਾਅਦ ਕਾਂਗੜਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਪਿੰਡ ਅਲਸੂਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਸੈਨਿਕ ਛਾਉਣੀ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਆਏ ਸਨ। ਅਲਸੂਨ ਦੀ ਇਹ ਝੜੱਪ ਸਿਰਫ਼ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਰੋਸ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੀ। ਅਲਸੂਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣ ਤਬਕੇ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਜੋ ਸੰਧੀ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਪਣਾ ਪਰਤੀਕਰਮ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੈਨਿਕ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਉਜਾੜਿਆ ਸੀ। ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

*ਇਤ ਹਮ ਹੋਇ ਬਿਦਾ ਘਰ ਆਏ।*
*ਸੁਲਹ ਨਮਿਤ ਵੇ ਉਤਹਿ ਸਿਧਾਏ।*
*ਸੰਧਿ ਇਨੈ ਉਨ ਕੇ ਸੰਗਿ ਕਈ। ਹੇਤ ਕਥਾ ਪੂਰਨ ਇਤ ਭਈ।*
*ਆਲਸੂਨ ਕੱਹ ਮਾਰਿ ਕੈ ਇਹ ਦਿਸਿ ਕੀਓ ਪਯਾਨ।*
*ਭਾਂਤ ਅਨੇਕਨ ਕੇ ਕਰੇ ਪੂਰ ਅਨੰਦ ਸੁਖ ਆਨ ।੯।੧੨੩-੨੪।*

ਜਿਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਉਸੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਪੱਕੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਪੈਣ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਐਸੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਨਾ, ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਮਈ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਵਰਤਮਾਨ ਖੋਜ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਵਜੋਂ ਸ਼ੱਕੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਗੱਲ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜਿਸ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੀ ਉਹ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਹਿਲੂਰ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਭੀਮ ਚੰਦ ਕਹਿਲੂਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਦੌਣ ਸ਼ਹਿਰ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਹੱਦ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਸੀ।[16] ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਏ ਨਾਂ ਕਿਰਪਾਲ ਕਟੋਚ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਭਰਾ, ਜਰਨੈਲ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ, ਨਾਦੌਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਹਿਲ ਸਨ। ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਗ਼ਲ

---

16. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਕਾਂਗੜਾ

ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਾਂਗੜਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਹਿਲ ਵੀ ਇਸੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੇ ਰੋਅਬ ਹੇਠ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਦੌਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੈਂ ਕਾਂਗੜੇ ਜਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਦੌਣ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਕ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੈਂਪ ਲਾਇਆ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਦੌਣ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਰਾਜੇ ਕੋਲੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਮੰਗਿਆ। ਨੀਅਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਸੀ ਪਰ ਨੀਅਤ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇਣ ਲਈ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ।

'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚਲਾ ਜੋ ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੈ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾ ਦੇਣ। ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਪਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਇਸ ਭੇੜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ?

**ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ :** 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਖਾਨਜ਼ਾਦਾ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਚੋਰਾਂ-ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਾਰ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਚੋਰ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਭੁੱਖੇ ਮਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਅਜੇ ਰਾਤ ਦੋ ਕੁ ਘੜੀ ਹੀ ਬੀਤੀ ਸੀ, ਭਾਵ ਕਿ ਅਜੇ ਅੰਨ੍ਹੇਰਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਧਾੜਵੀ ਫ਼ੌਜ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਭਾਈ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੰਘ ਪਹਿਰਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨੇ ਝੱਟ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੋਰ ਮੱਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਪਕੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਦੋਂ ਤੋੜੇਦਾਰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਾਪਸ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਸਮੇਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੇ ਇਕ ਬਰਵਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਬਰਵਾ[17] ਵੀ ਸਾਰਾ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਸੀ।

ਇੱਥੇ ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਕੌਣ ਸੀ? ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਉਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ? ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਕਮਾਂਡਰ ਸੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਭਲਾਣ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਦੀ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਧਰੋਂ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹ ਭਲਾਣ ਵੱਲ ਦੀ ਹੀ ਮੁੜਿਆ

17. ਇਹ ਪਿੰਡ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਊਨਾ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ। ਨੰਗਲ ਤੋਂ ਊਨੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ 10 ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੈ।

ਸੀ ਅਤੇ ਭਲਾਣ ਦੇ ਅੱਗੇ ਉਨੇ ਵੱਲ ਸਥਿਤ ਬਰਵਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਉਜਾੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਰਸਤੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਤਹਿ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੀ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲੋਂ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਸਤਾ ਉਧਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਮੂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਿਆਦਾ ਦੂਰ ਹੈ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗੜਾ ਸਥਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਪਾਸ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉਪਰ ਇਹ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਹੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਖਾਨਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਆਮਦ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੱਟ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੋਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕੱਲੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ, ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਹਰਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਪਰ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਇਤਨੀ ਕੱਚੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

**ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ :** ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਜਰਨੈਲ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖਾਨਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਉਲਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਇਹ ਗਲਤੀ ਕਰ ਬੈਠਾ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨਾਲੋਂ, ਜਿਆਦਾ ਸੈਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਵੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਲਝ ਪਿਆ ਸੀ। 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੀ ਸੈਨਿਕ ਤਾਕਤ ਦੇਖ ਕੇ ਇਤਨਾ ਹੰਕਾਰ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੇ ਹਰ ਰਾਜੇ ਪਾਸੋਂ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀ ਰਕਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੂੰਹ ਮੰਗੀ ਰਕਮ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕਰੋਪ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਡਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀ ਰਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਆਕੀ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਟਾ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਪਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹਮਾਇਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਇਕ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਉਹ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਬਰਸ ਕੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚਲੀ ਇਕ ਗੱਲ ਜੋ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਚੰਦ ਵਿਚਕਾਰ ਵੱਧ-ਘੱਟ ਰਕਮ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਤਕਰਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤਕਰਾਰ ਲੜਾਈ ਦੀ ਨੌਬਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸੰਗਤੀਏ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ? ਭਾਈ ਸੰਗਤੀਆ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਬੁਝਾ ਕੇ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪਾਸ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਤਾਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਪਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਭਾਈ ਸੰਗਤੀਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਕ ਹੋਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੋਂ ਉਸ ਭਾਰਤੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਪਏ ਦੁਸ਼ਮਣ 'ਤੇ ਜੋਧਾ ਕਦੇ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਕਿਰਪਾਲ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਵਿਚਾਲੇ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਚੰਦ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਡਿੱਗਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਗੋਪਾਲ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੈਨਕਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਹਿੰਮਤ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਪਿਆ ਦੇਖਿਆ। ਵਜਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਸ ਨਿਤਾਣੇ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮਲ੍ਹਮ-ਪੱਟੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਪਾਲ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਮਤ ਚੰਦ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਫਿਰ ਨਹੀਂ

ਮਿਲੇਗਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਚੰਦ ਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਕੁਰਾਹ ਰਹੇ ਰਾਜਾ ਹਿੰਮਤ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਘਨ੍ਹੱਈਆ ਜੈਸੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਿਰ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ 'ਤੇ ਮੱਲਮ-ਪੱਟੀ ਕਰੇ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਅਸੂਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਪਏ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਲੜਦਾ ਹੈ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਠ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਫਿਰ ਉਹ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਧੋਖੇ ਫਰੇਬ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਅਸਫਲ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਵੇਂ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਭਲਾਣ ਪਿੰਡ ਵਿਚਲੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਬਜਾ ਜਮਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਲਾਣ ਪਿੰਡ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ-ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਸਿਰਫ 35-40 ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਲੜਾਈ ਉਸ ਦੀ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਸਟੇਟ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੜੱਪ ਵਿਚ ਹੀ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ, ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮੁਆਮਲਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ (ਪਿੱਛੋਂ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਭੇਜਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਇਹ ਆਮਦ ਤਕਰੀਬਨ 1698 ਈ. ਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਠਹਿਰਾਅ ਲਾਹੌਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਇਕ ਅਹਿਦੀਆ ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੇਗ ਇਕ ਤਕੜੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਆਮਦ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਅਹਿਦੀਏ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਬਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਲਬਲੀ ਮੱਚ ਗਈ। ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਲੀ-ਅਹਿਦ ਦੀ ਭੇਜੀ ਗਈ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਖਲਬਲੀ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਖ਼ਾਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵੀ ਮੱਚ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇੱਧਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਹਿਦੀਏ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਣ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕ ਭੱਜਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦਾ ਇਹ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਅਹਿਦੀਆ ਸਿਰਫ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਲੜਾਈ ਕਰੇਗਾ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਗਵਰਨਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪਰਬੰਧਕ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।[18] ਉਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਤਕੜੀ ਸੈਨਿਕ ਟੁੱਕੜੀ ਸੀ।[19] ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਭਰੋਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰੇਗੀ।

ਜਦੋਂ ਅਹਿਦੀਆ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵਿਚਰ ਰਹੀਆਂ ਸਭ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆਤਾ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਮਾਇਤੀ

18. ਸਾਕੀ ਮਸਤਾਅਦ ਖ਼ਾਂ, *ਮੁਆਸਿਰਿ ਆਲਮਗੀਰੀ* (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1977, ਪੰਨਾ 361.
19. ਦੇਖੋ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ.), *ਹੁਕਮਨਾਮੇ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967, ਪੰਨੇ 150-151.

ਘਿਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਬਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਹ ਤਬਾਹੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਅਹਿਦੀਏ ਦੀ ਆਮਦ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਹੁਣੇ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹੱਥ ਸਭ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਮੁੜ ਤੋਂ ਉੱਠਣ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਜਾਵੇ, ਚਾਰ ਅਹਿਦੀਏ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਅਹਿਦੀਆਂ ਨੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਹੋਰ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਪਹਿਲੇ ਅਹਿਦੀਏ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਬਚ ਗਈ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਅਹਿਦੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਕੀ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਕਚੂਮਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਹਿਦੀਆਂ ਦੀ ਉਕਤ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਘਰ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਬੇ (ਗੁਰੂ) ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਇਹ ਮਰਜਾਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਨੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ (ਦੁਨੀ ਪੱਤ) ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਰ ਭੇਟ ਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਇਆਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਾਰ-ਧਾੜ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

**ਸਿੱਟਾ :** ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਾਜ਼ਨ 1688 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1696 ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਲੜਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨੂੰ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਕੁੱਲ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਛੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ : ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਖਾਨਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ, ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ, ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਅਹਿਦੀਆਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਜਾਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਲੜੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਲੜੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵੱਖਰੇ ਸਨ, ਸਿੱਟੇ ਅਤੇ ਪਰਭਾਵ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਚਲੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਸੀ। ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਫ਼ੈਸਲਾ ਰਾਜੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਪਰ ਅੰਤਮ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫਤਿਹ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਕਤ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਪਰ ਥੋਪੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਸਿਰਫ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਫਤਿਹ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਫਤਿਹ ਪਰਾਪਤ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਐਸੀ ਸਫਲ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਇਕ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਕਾਰਣ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚੇ, ਪਰ ਇਹ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਉਲਝ ਪੈਣ। ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਂਦ ਵੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?

ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ, ਫਿਰ ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ

ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਪਹਿਲੀ ਖ਼ਾਨਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੇ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਸਨ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਤਾਕਤ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੇ ਅਹਿਦੀਏ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕਚੂਮਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਾਵਨਾ ਇਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਮੁਹਿੰਮਾਂ (ਅਲਫ਼ ਖ਼ਾਨ, ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ) ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਫ਼ਲਤਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਇਤਨੀ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਵੀ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਥਾਰਟੀ ਲਈ ਵੀ ਖਤਰਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਅਹਿਦੀਆਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸਮੇਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਅਹਿਦੀਆਂ ਦੀ ਉਕਤ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ ਬਾਬੇ ਕੇ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਪਦਾਇਸ਼ ਹਨ, ਇਸੇ ਤੱਥ ਦੀ ਪਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਜਦੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਏ ਸਨ ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਆਖੀਰ ਨੂੰ 1705 ਈ. ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਇਸੇ ਤੱਥ ਦੀ ਪਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਇਕੋ ਲੜੀ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪਰਭਾਵ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸਨ।

# ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ

ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਯੁਗ-ਪਲਟਾਊ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸੋ ਸਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕੋਮੀ-ਪਛਾਣ ਵੀ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇਕ ਐਸਾ ਮੋੜ ਕੱਟਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਇਕ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਰੂਪ ਹੀ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਐਸੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸੰਕਲਪ। ਅਜੋਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਅਗਵਾਈ ਨੂੰ ਪਰਧਾਨਗੀ ਮੰਡਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੋਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਕ ਨੀਯਤ ਦਿਨ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖ ਕੋਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਕੋਮੀ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ, ਜਿਹੜੀ ਪਹਿਲੀ ਬਿਸਾਖ ਸੰਮਤ, 1756 ਬਿ. ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ 29 ਮਾਰਚ, 1699 ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਇਤਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੁਝ ਇਕ ਐਸੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਜੋ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸੋਮੇ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜੇ ਅਤੇ ਅਧੂਰੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੱਤ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਉਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। 1875 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਮੰਨਣ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਨਿਕਟ-ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਨਣ ਸਿਰਫ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।

'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ', ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ *ਹੁਕਮਨਾਮੇ*, ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਾਰ (41ਵੀਂ) ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। *ਸਰਬ-ਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਜਿਤਨੀ ਕੁ ਵੀ ਥੋੜੀ-ਬਹੁਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦਾ '*ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ*', ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੀ *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* (ਕਵਿਤਾ) ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਿਤਨੀ ਕੁ ਜਾਣਕਾਰੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ

ਉਸਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਖਾਲਸਈ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੱਲਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ। ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਬਿਲਾਸਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਤਾਂ ਗਲਤ ਹੈਨ ਹੀ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਲਿਖ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਡਾ. ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਈਅਰ ਨੇ ਇਸੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਲੜੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਛਾਣਬੀਣ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਰੋਤ ਗਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਗੁਰਬਿਲਾਸਾਂ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਤਾ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਲਿਖਤਾਂ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਚੋਲ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪਰਦਾਈ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਅਤੇ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤਾਂ ਹੋਈ ਪਰ ਇਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਨਵੇਂ ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਦਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ, ਪਰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਤੱਥ ਆਧਾਰਤ (objectivity) ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਾਲਾ ਗਰੁੱਪ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ : ਡਾ. ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ, ਮੈਕਲਿਓਡ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸਿਰਫ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਖਾਲਸਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਖਾਲਸਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਨਾ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ। ਰਵਾਇਤਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਉਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਉਹ ਕੌਮ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਸਾਖੀਆਂ, ਬੋਲੀਆਂ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਅਮੀਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਤੀਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੋਚ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰਵਾਇਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਗਵਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਅਪਨਾ ਲਵਾਂਗੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਦੀਆਂ ਹਨ। ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਲਿਖਤੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਹੋਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ?

ਖਾਲਸਾ ਸਾਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਲ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ, ਅਰਥਾਤ ਵਿਸਾਖੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਲ 1699 ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਸਾਲ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਖੀਰਲੀ ਘਟਨਾ 1698 ਈ. ਤੱਕ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[1] ਕਿਉਂਕਿ 1698 ਈ. ਤੱਕ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 1698 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਐਸੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ 1698 ਈ. ਦੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ 1699 ਈ. ਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਤੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾ-ਮੰਨਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।[2] ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 1699 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ 'ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖ, ਸੰਮਤ 1756 ਬਿ.[3] ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ 29 ਮਾਰਚ, 1699 ਈ. ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਿਤੀ 29 ਮਾਰਚ, 1699 ਈ. ਮੁਤਾਬਕ ਪਹਿਲੀ ਬਿਸਾਖ, ਸੰਮਤ 1756 ਬਿ. ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ 1756 ਬਿ. (1699 ਈ.) ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਵਸੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨਗਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੇਲਾ ਲੱਗਿਆ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਨਗਰ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁਝ ਸੰਗਤਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਦਮ ਖਾਲਸਾ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਪਰ ਕੁਝ ਇਕ ਘਬਰਾ ਵੀ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸ਼ੱਕ-ਸ਼ੁਬਹੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।[4]

ਖਾਲਸਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚੋਂ ਐਸੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜੋ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਵਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜੇ ਸਿੱਖ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਸਨ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਜੱਟ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੂਦਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਝਿਊਰ, ਨਾਈ

---

1. ਇਸ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਰੋਜ਼, ਐਚ. ਐਚ. *ਏ ਗਲਾਸਰੀ ਆਫ ਦਾ ਕਾਸਟਸ ਐਂਡ ਟਰਾਈਬਜ਼ ਆਫ ਦਾ ਪੰਜਾਬ*, ਵਾਲਿਊਮ ਪਹਿਲਾ, ਲਾਹੌਰ, 1919, ਪੰਨਾ 690, ਫੁਟ ਨੋਟ 2.
2. *ਹੁਕਮਨਾਮੇ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨੇ 160-173.
3. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ*, (ਪੱਥਰ ਛਾਪ, ਪਹਿਲੀ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891, ਪੰਨਾ 309.
4. ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967, ਪੰਨਾ 20.

ਅਤੇ ਛੀਂਬੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ, ਸ਼ੁੱਧ ਜਲ ਨੂੰ ਸਰਬਲੋਹ ਦੇ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿੱਠੇ ਪਤਾਸੇ ਮਿਲਾਏ ਗਏ। ਸ਼ੁੱਧ ਜਲ ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ ਪਤਾਸਿਆਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਸਰਬਲੋਹ ਦੇ ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਹਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਲ ਵਿਚ ਖੰਡਾ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜ ਸਵੱਯੇ ਅਤੇ ਚੌਪਈ। ਪੰਜਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜਲ ਅਤੇ ਪਤਾਸਿਆਂ ਦਾ ਘੋਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਇਕੋ ਬਾਟੇ ਵਿਚੋਂ ਪਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਪੰਜ ਵਾਰ ਛਿੜਕਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜੇ ਵਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਛਿੜਕਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਜ ਵਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਚੂਲੀਆਂ ਪੀਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਰ ਵਾਰ ਚੂਲੀ ਪੀਣ ਸਮੇਂ ਪੰਜੇ ਸਿੱਖ "ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ" ਬੋਲਦੇ ਸਨ।[5] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਤੇ ਛਕਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਬਲੋਹ ਦਾ ਦੋਧਾਰਾ ਖੰਡਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਿਰਫ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਛਿੜਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਪਰੰਪਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕਰਿਤੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ ਸ਼ਕਤੀ-ਵਰਧਕ ਔਸ਼ਧੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬੀਰ-ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਿੱਠੇ ਜਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜੈਸਾ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਔਸ਼ਧੀ'।

ਚੁਣੇ ਗਏ ਪੰਜੇ ਸਿੰਘ ਨੀਲੇ ਲਿਬਾਸ[6] ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਤਰੇ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਲਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਜੋੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਗੁਰੂ) ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਪਰ ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਹੁਕਮ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਗੁਰੂ) ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾਲਕ ਖੁਦ

---

5. ਇਹ ਸਾਰਾ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਢੰਗ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਰਵਾਇਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
6. ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਨੀਲਾ ਬਿਲਾਸ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਦੋ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਵਾਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਤੁਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਲੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਭੁਝੰਗੀ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ।" (ਇਉਂ ਉਪਜੇ ਸਿੰਘ ਭੁਝੰਗੀਏ ਨੀਲ ਅੰਬਰਧਾਰਾ)। ਦੇਖੋ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਐਸ. ਜੀ. ਪੀ. ਸੀ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981, ਵਾਰ 41ਵੀਂ, ਪੰਨਾ 440.

   ਦੂਜੀ ਗਵਾਹੀ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਦੀ ਲਿਖਤ *ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* (ਕਵਿਤਾ), ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਕੇਸ ਰੱਖੇ, ਨੀਲੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਹੇਠ ਤੇਜ ਧਾਰਕ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। (ਸੀਸ ਕੇਸ ਨੀਲ ਅੰਬਰੀ ਸਿੰਘ ਸੰਗਿਆ ਤੇਜ ਨਿਵਾਸ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971, ਪੰਨਾ 825.

ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਜੇ ਹੋਏ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਚੇਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੂਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ:

*ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪੇ ਗੁਰੁ ਚੇਲਾ।*

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਦਿਨ ਬੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਖਾਲਸਾ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਤੀਸਰੀ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਬਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਖਤਮ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਜਾਤੀ ਪਿਛੋਕੜ ਸਭ ਖਤਮ ਸਮਝੇ ਗਏ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਬਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ।[7] ਇਸ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੈ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮੂਹ ਖਾਲਸਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਅਤੇ ਵਸਨੀਕ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕੋ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਸਮੁੱਚਾ ਖਾਲਸਾ ਇਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤਕਰੀਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਲੇਖਕ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ *ਤਵਾਰੀਖ਼-ਏ-ਪੰਜਾਬ* ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨਾਮਾਨਿਗਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਰਕਾਰੀ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਸਨ: "ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਇਕ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਅਤੇ ਇਕੋ ਰਸਤੇ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਜਾਓ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਵੋ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨੀਯਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਰਾਹ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਮਿਲਿਆ ਜਾਏ। ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰਾ ਨਾ ਸਮਝੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਧਰਮ ਗਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਯਾਤਰਾ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪੂਜਾ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਇਸ਼ਟਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ, ਕਰਿਸ਼ਨ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇ ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖੇ। ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮੇਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ, ਇਕੋ ਬਾਟੇ ਵਿਚੋਂ ਪਰਸ਼ਾਦ ਛਕਣ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮਨ ਵਿਚ ਨਾ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ।"[8] ਭਾਵੇਂ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਹ ਬਿਆਨ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਕੁਝ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ

---

7. ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰਸਮ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਜੀਵਨ ਖ਼ਤਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟਾਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਉਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜੋਕੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਖਾਲਸਈ ਜੀਵਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
8. ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੱਈ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ, *ਤਵਾਰੀਖ਼-ਏ-ਪੰਜਾਬ* (1843 ਈ.), ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ, ਅਣਪਰਕਾਸ਼ਿਤ, ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਵਿਚੋਂ, ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਇਕੱਠ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਪਰੰਪਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੂਬਹੂ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਿੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਕੁ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਤੱਥ ਆਧਾਰਤ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।[10] ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਹ ਤਾਕਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਵੰਡ ਪਰਨਾਲੀ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਸਮੇਂ ਬਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖੱਤਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਕੇ, ਹਾਜ਼ਰ ਇਕੱਠ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੇਸ਼ਠ-ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਹੀ ਬਾਟੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਤੋੜ ਸਕਦੇ ਸਨ।[11] ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੱਜ ਵੱਜ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਇਹ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਹੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨਿਆਇ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਛੇੜੇ ਹੋਏ ਜੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਹੈ।[12] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ, ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖੱਤਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਚਣੌਤੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਲਈ ਪੰਜ ਕਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੰਜ ਵਸਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 'ਕੱਕਾ' ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਕੱਕੇ' ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ 'ਕੱਕਿਆਂ' ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਾਂ ਪੰਜ ਕਕਾਰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਨ : ਕੱਕਾ ਕੇਸ਼, ਕੱਕਾ ਕੰਘਾ, ਕੱਕਾ ਕੜਾ, ਕੱਕਾ ਕਿਰਪਾਨ ਅਤੇ ਕੱਕਾ ਕਛਹਿਰਾ। ਸਮੂਹ ਖਾਲਸਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੇਸ ਸਾਬਤ-ਸੂਰਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰੋਮ ਕਟਵਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰੋਮ ਕਟਵਾਉਣਾ ਇਕ ਐਸੀ ਬੱਜਰ ਕੁਰਹਿਤ ਮੰਨੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਸਤੂ ਕੱਕਾ ਕੇਸ਼ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਕੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਲਈ ਕੰਘੇ ਦਾ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੰਘੇ ਨੂੰ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਕਾ ਕੰਘਾ, ਰਹਿਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਸਵੈ-ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਾਲਾ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਢਾਂਚਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਾਬਤੇ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੜਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ

9. ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖੋ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ : 1469-1765*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨਾ 82.
10. ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖੋ, ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ, *ਫਰੋਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਟੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ* (ਐਸੇਜ਼ ਇਨ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972, ਪੰਨੇ. 57-58.
11. ਸੈਨਾਪਤਿ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 33, ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10*, (ਸੰ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ., ਪਟਿਆਲਾ, 1968, ਪੰਨੇ 133-34; ਮੈਕਾਲਿਫ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 94, ਅਤੇ ਬੈਨਰਜੀ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 120.
12. ਜੁੱਧ ਜਿਤੇ ਇਨ ਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਇਨ ਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁ ਦਾਨ ਕਰੇ।
ਅਘੁ ਅਉਘ ਟਰੈ ਇਨ ਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਇਨ ਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਫੁਨ ਧਾਮ ਭਰੇ।
ਇਨ ਹੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸੁ ਬਿਦਿਆ ਲਈ ਇਨ ਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਭ ਸਤ੍ਰੁ ਮਰੇ।
ਇਨ ਹੀ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੇ ਸਜੇ ਹਮ ਹੈਂ ਨਹੀਂ ਮੋ ਸੇ ਗਰੀਬ ਕਰੋਰ ਪਰੇ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 716.

ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਕੜਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ ਖਾਲਸਈ ਜ਼ਾਬਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਕੜਾ ਖਾਲਸਾ ਰਹਿਤ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਿਰਪਾਨ ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਹਰ ਖਾਲਸਾ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ ਖਿੱਚ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਰਪਾਨ ਖਾਲਸਾ ਰਹਿਤ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਕਛਹਿਰਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਤ-ਸਤ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਵਾਂ ਖਾਲਸਾ ਸਟਾਈਲ ਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੱਛੇ ਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੰਗੋਟੀ ਜਾਂ ਜਾਂਗੀਆ ਜਾਂ ਨਿੱਕਰ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਛਹਿਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੱਲੇ ਕਛਹਿਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਲੰਗੋਟ ਜਾਂ ਨਿੱਕਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਖਾਲਸਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਰੋੜ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਛਹਿਰਾ ਖਾਲਸਾ ਰਹਿਤ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਕੋਈ ਨਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਸਾਜੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੇਸ਼ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਰਪਾਨ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਨੀਆਂ ਦੋ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਨ।

ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ; ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜ ਸਵੱਯੇ ਅਤੇ ਚੌਪਈ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੇ।[13] ਇਹ ਵੀ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਪੰਜ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਨਾ ਰੱਖੇ। ਇਹ ਪੰਜ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ : ਤਮਾਕੂ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਭੱਦਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਰਥਾਤ ਸਿਰ ਮੁੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਮਸੰਦ ਜਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਅਰਥਾਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।[14] ਖਾਲਸਈ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦੀਏ (ਮੀਣੇ), ਧੀਰ ਮੱਲੀਏ ਅਤੇ ਰਾਮ ਰਾਈਏ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਵਾਏ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿਚ, ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਮਸਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰੱਖੇ। ਉਹ ਸਿਰਫ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਰ ਹੀ ਅਮਲ ਕਰੇ। ਹਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਮਰਦ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਜੋੜੇ ਅਤੇ ਔਰਤ 'ਕੌਰ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜੇ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ ਪਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਲਗਾਓ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਮੇਂ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ' ਬੁਲਾਵੇ। ਇਉਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਖਾਲਸੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਖੰਡੇ-ਬਾਟੇ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਜਾਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਡੇ ਅਤੇ ਬਾਟੇ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਗਮ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੌਤ ਵੀ ਉਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਖਾਲਸਾ ਸਦਾ ਅਮਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਹਰ ਕਤਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਂ ਖਾਲਸਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਫ਼ੌਜ ਬਣ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

---

13. ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਖਾਲਸਾ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਲਿਖਤ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।
14. ਇਹ ਪੰਜ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਰਾਹੀਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ : *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਪੰਨੇ 22-28.

ਇੱਥੇ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਰਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਗੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨ ਸਮੇਂ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਸਮਿਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਖ਼ਸ਼ੀ ਗੁਰਿਆਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਰਬਉੱਚਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅਰਥਾਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਪਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

**ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਪਰਭਾਵ :** ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਯੁੱਗ ਪਲਟਾਊ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਰਭਾਵਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਘਟਨਾ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਸੀ।

**1. ਤਤਕਾਲੀਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ :**

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਇਉਂ ਵੀ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਸਿਵਾਏ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਖਾਲਸਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤਾਕਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਅਪਣਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਸੋਧ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।[15] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖਾਲਸਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੱਕੜਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ, ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਘਾਹ-ਪੱਠੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਇਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਏ ਸਨ।[16] ਇਸ ਨਾਲ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਖੇ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸਾ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਲਈ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਦੇ

15. ਸੈਨਾਪਤਿ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 66.
16. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ ਓਹੀ।

ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਆਮਲੇ ਦੀ ਰਕਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[17] ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹਮਲਾ ਵੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਰ ਹਮਲੇ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਲਗਾਤਾਰ 1705 ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਲੈ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਜਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੇ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ 1705 ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਤਤਕਾਲੀਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਵਿਗੜ ਗਏ ਸਨ।

**2. ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਕ ਜਮਹੂਰੀ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ :**

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਐਸਾ ਪਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਖਾਲਸਾ ਆਪਣਾ ਪਰਬੰਧ ਖੁਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਇਕ-ਪੁਰਖੀ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜ-ਪੁਰਖੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਹੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਹੈ। (ਖਾਲਸਾ ਮੇਰੋ ਰੂਪ ਹੈ ਖਾਸ। ਖਾਲਸਾ ਮੇਂ ਹਉਂ ਕਰੋਂ ਨਿਵਾਸ।) ਇਸ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਜੋ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਕਰੇਗਾ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਆਖਰਕਾਰ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ, ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਇਕ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਕੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਬਰਿਟਿਸ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਮੈਲਕਾਮ ਅਤੇ ਗਾਰਡਨ[18] ਵੀ ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। 1699 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਐਸਾ ਜਮਹੂਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪਰਚੱਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅੱਤ ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਐਸਾ ਜਮਹੂਰੀ ਸੰਕਲਪ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰਸਤਾ ਸਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

**3. ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਦਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ :**

ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਦਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦਬਾਈਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਪਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਥਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਬਾਅਦ, ਖਾਲਸਈ ਭਾਈਚਾਰਾ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਮੁਕਤ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਬਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਿਛੋਕੜ ਖ਼ਤਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜਨਮ, ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਰਮ, ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਤ, ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਭ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਖਾਲਸਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਜਿਥੇ ਖਾਲਸਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਉਸ ਲਈ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਨਗਰ-ਰਾਜ (city state) ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਹੁਲਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਧੜਾ ਧੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤ

---

17. ਸੈਨਾਪਤਿ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 49.
18. ਮੈਲਕਾਮ, *ਸਕੈਚ ਆਫ ਦਾ ਸਿੱਖਸ* (1812), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1981 (ਰੀਪਰਿੰਟ), ਪੰਨਾ 41, ਗਾਰਡਨ, *ਦ ਸਿੱਖਸ* (1883), ਲੈਂਗੂਏਜ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970 (ਰੀਪਰਿੰਟ), ਪੰਨਾ 53.

ਛਕ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਸਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ[19] ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਬਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖੱਤਰੀ ਲੋਕ ਉਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ੂਦਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਬਿਠਾਉਣ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਇਕੋ ਬਾਟੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[20] ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਇਸ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਖੇੜਨ ਲਈ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਇਸ ਜਾਤ-ਵੰਡ ਦੀ ਭੈੜੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਛੱਡੇਗਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇਗਾ।[21] ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਸ਼ੂਦਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪੱਗ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ, ਗਾਤਰੇ ਕਿਰਪਾਨ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਬੈਠ ਕੇ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਪਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਹੀ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਲਿਬਾਸ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਦਾਰੀ ਰੋਅਬ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉਪਰ ਇਕ ਜਾਦੂਈ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮਾਲ ਦੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।[22] ਇਹ ਲੋਕ ਐਸੇ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ (ਮੁਖ ਮੈਂ ਹਰਿ ਚਿਤ ਮੈਂ ਜੁਧ ਬਿਚਾਰੈ)। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਐਸੀ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ ਗਈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਨਿੰਘਮ ਦੇ ਉਕਤ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਕੇ ਦਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਬਣੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਫ਼ੌਜ ਹਨ।

**4. ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਆ ਗਈ :**

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ : ਪੰਜ ਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਕੇਸ ਰੱਖਣੇ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਜਿਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਵਾਹੀ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ, ਹਰ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਮਵਾਰ 'ਸਿੰਘ' ਅਤੇ 'ਕੌਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਜੋੜਨਾ, ਸਿਰਫ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਗਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਝ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ, ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਸਿਰਫ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ

---

19. ਸੀ. ਐਚ. ਪੈਨ, *ਏ ਸ਼ਾਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦ ਸਿੱਖਸ*, ਲੰਡਨ (ਨੋ ਡੇਟ), ਪੰਨਾ 28.
20. ਸੈਨਾਪਤਿ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਧਿਆਉ, ਬੰਦ 5; ਅਤੇ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10*, (1843 ਈ.—ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968, ਪੰਨੇ 133-134.
21. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 80.
22. ਡੀ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ : ਔਨ ਦ ਕੈਨਵਸ ਆਫ ਹਿਸਟਰੀ*, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ, 1995, ਪੰਨਾ 83.

ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕੌਮੀ-ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ, ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਕੌਮੀ-ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਜੋ ਗੁਣ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕੌਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਕੋ ਸੋਚ (ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੂਝਣਾ), ਇਕੋ ਬੋਲੀ (ਪੰਜਾਬੀ), ਇਕੋ ਫਲਸਫਾ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ), ਇਕੋ ਝੰਡਾ (ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ), ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ-ਸ਼ਕਤੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਤੀ (ਪੰਜਾਬ) ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

**5. ਇਕ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ :**

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ। ਸਤਿ ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ; ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ, ਸਿੰਘ, ਕੌਰ, ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਖਾਲਸਾ, ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਥ, ਗੁਰਮੱਤਾ, ਫਤਿਹ, ਇਕ ਨੂੰ ਸਵਾ ਲੱਖ, ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਦੇ ਵੀ ਪਰਤੀਕ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਵੱਲੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਹੀ ਪਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੁਲਿੰਗ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਪਾਨ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਪੱਗ ਨੂੰ ਦਸਤਾਰਾ, ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਮੁਛਹਿਰੇ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦਾੜ੍ਹਾ, ਕੱਛ ਨੂੰ ਕਛਹਿਰਾ, ਦਾਲ ਨੂੰ ਦਾਲਾ, ਚਾਹ ਨੂੰ ਚਾਹਟਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਜੰਗਜੂ ਭਾਵਨਾ ਭਰੀ ਗਈ ਸੀ।

**6. ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ :**

ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1499 ਈ. ਤੋਂ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਵੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਨ 30 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨੌ ਪੀੜੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਜ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਤ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਣਾਇਕ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਉਹੀ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਬਉੱਚ ਦਰਜਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਿਰਪਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਪਹਿਨਿਆ ਸੀ ਉਹੀ ਕਿਰਪਾਨ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਵਾਲੀ ਸਰਬਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਓਹੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋ ਸੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ "ਉਹ ਬੀਜ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫਲਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੀਜਿਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਲਵਾਰ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਲੋਹਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਸੀ।"[23]

23. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 17.

**ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ :** ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਚਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਭ-ਲਾਲਚਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਖਾਲਿਸ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਤੁਕ : "ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜਨ ਭਏ ਖਾਲਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤ ਤਿਨ ਲਾਗੀ"[24] ਨੂੰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਵੱਯਾਂ ਵਿਚਲੀ ਇਸ ਤੁਕ "ਪੂਰਨ ਜੋਤ ਜਗੈ ਘਟ ਮੈ ਤਬ ਖਾਲਸਾ ਤਾਹਿ ਨਖਾਲਸ ਜਾਨੈ।" ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਤੁਕ ਦਾ ਜਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦਾ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਥਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਲਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਦੂਜਾ ਜੋ ਸਵੱਯਾਂ ਵਿਚਲੀ ਤੁਕ ਹੈ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਰੁਤਬੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਦੇਣੀ ਕੋਈ ਅਢੁਕਵੀਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਨਿਰਮਲ' ਜਾਂ 'ਉਦਾਸੀ' ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਵੱਯੇ ਵਿਚ ਆਏ 'ਖਾਲਸਾ' ਅਤੇ 'ਨਖਾਲਸ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਸਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਖਾਲਸਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਮੂਹ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ, ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਖਾਲਸਾ ਜ਼ਮੀਨ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਬੀਜੀ ਜਾਂ ਬਾਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹਿੱਸੇਦਾਰ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਹੀ ਅਰਥ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ "ਵੋਹ ਜ਼ਮੀਨ-ਏ-ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਜੋ ਕਿਸੀ ਕੀ ਜਾਗੀਰ ਨ ਹੋ"।[25] ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਮਸੰਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ : "ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹਨ।"[26]ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਅਸੀਮਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਇਹੀ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸੇ ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਝਗੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਕਿਉਂ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ।[27] ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਉਸ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ

---

24. *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*, ਪੰਨਾ 654.
25. *ਸਟੈਂਡਰਡ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ*, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, 1931, ਪੰਨਾ 250.
26. ਕਨਿੰਘਮ ਵੀ ਲਗਭਗ ਇਹੋ ਹੀ ਅਰਥ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 63.
27. ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਪਤ ਸੋਈ। ਕਹਤ ਖਾਲਸਾ ਤਾਂ ਕੋ ਹੋਈ।
    ਤੁਮੇ ਖਾਲਸਾ ਕਿਆ ਮਤਿ ਧਾਰਾ। ਸੋ ਬਿਧਿ ਕਹੀਐ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰਾ। ਸੈਨਾਪਤਿ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 45.

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਨਾਇਬ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸੰਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੋੜ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ।[28]

ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਉਸੇ ਬੋਲੀ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਖਾਲਿਸ ਸ਼ਬਦ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਖਾਲਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਅਰਥ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰਚੱਲਤ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਲਿਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਨਿਰੋਲ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅਰਥ ਸਿਰਫ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਪਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਮੂਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੰਸਕਰਿਤ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਪਰਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਨਿਆਏ-ਯੁਕਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿੱਤ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਰਚ-ਮਿਚ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਤਨੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਇਤਨੀ ਵਰਤੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਸੰਸਕਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਹ ਹੀ ਅਰਥ ਲਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਪਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਤੱਥ ਹੋਰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਸਰਬਲੋਹ ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[29] ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ "ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ" ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਰ ਖਾਲਸੇ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਫਤਿਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਫਤਿਹ ਹੈ। ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਫਤਿਹ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਫਤਿਹ ਸਮਝੀ ਜਾਣਾ ਆਦਿ ਸਭ ਗੱਲਾ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

---

28. ਤਬ ਸਿਖਨ ਯਹ ਬਾਤ ਬਤਾਈ। ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖ ਮਹਾ ਸੁਖਦਾਈ।
ਆਗੈ ਜਿਨ ਕੇ ਨਾਇਬ ਹੋਤੇ। ਨਾਵ ਮਸੰਦ ਸਗਲ ਥੇ ਜੇਤੇ।
ਸੋ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀਏ ਦੂਰ ਸਭ ਪਰਮ ਜੋਤ ਨਿਜ ਧਾਰ।
ਸਗਲ ਸਿਖ ਭਏ ਖਾਲਸਾ ਸੁਣੀਐ ਸਾਰ ਬਿਚਾਰ। ਉਕਤ, ਪੰਨਾ ਓਹੀ
29. ਖਾਲਸਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਫੌਜ। ਪ੍ਰਗਟਓ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮ ਕੀ ਮੌਜ। ਸਰਬ ਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ, ਪਟਿਆਲਾ।

# ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਉੱਥੇ ਉਹ ਇਕ ਮਰਯਾਦਾ ਤਹਿਤ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ-ਗੋਤ, ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਕੀਦਾ ਅਤੇ ਸੋਚ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੂਦਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਅਤੇ ਘੋੜਸੁਆਰ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਮਡ ਕੇ ਧੜਾ-ਧੜ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋ ਇਉਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਦਤਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿੰਘ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।[1] ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਕੇਵਲ ਤੇ ਕੇਵਲ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਸੀ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ ਰਾਜ (city state) ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ, ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਐਲਾਨ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਵੰਡ ਕੇ ਛੱਕਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ-ਜਬਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਐਲਾਨ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਅਟੱਲ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ਨ 1698 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ (ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ) ਦੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਵਾਰ ਕੁਝ ਅਹਿਦੀਏ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਵੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ, ਉੱਥੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ, ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਤੱਥ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਘਟਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ। ਹੋਰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਸਫਲ ਲੜਾਈ, ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਸਫਲ ਲੜਾਈ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਅਸਫਲ

1. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891, ਪੰਨਾ 308.

ਮੁੜ ਜਾਣਾ, ਹੁਸੈਨੀ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਅਹਿਦੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਖੜ੍ਹਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨ ਰੋਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮਿਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਣੈ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਤਮ-ਨਿਰਣੈ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਲਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਧਿਰ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਿਰਬਿਘਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣੀ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਕੇ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵਿਧਾਨ (ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ) ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਨੇਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇਕ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਪਰਣਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਧਿਰ ਦੀ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਲਈ ਘਾਹ-ਪੱਠੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਲੱਕੜਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿਤਰਣ-ਪਰਣਾਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਇਹ ਉਕਤ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਜੇਕਰ ਨਿਰਬਿਘਨ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜੇਕਰ ਰਾਜਾ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪਰੋੜ੍ਹਤਾ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਕਤ ਲੋੜਾਂ ਆਪਸੀ ਰਜ਼ਾ-ਮੰਦੀ ਨਾਲ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋ ਸਕਣ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਘਾਹ, ਪੱਠੇ ਅਤੇ ਲੱਕੜਾਂ ਆਦਿ ਲੈਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਕਰਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਭੇਜ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉਕਤ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰਾਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਆਪ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਰਾਜਾ ਇਹ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਰਬਿਘਨ ਮੁਹੱਈਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਮੁਹੱਈਆ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਆਪ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਵੱਧਦਾ ਸੀ।[2] ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ[3] ਨੇ ਵੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਿੰਘ ਘੋੜਸੁਆਰ ਹੋ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਸਦ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਜਿਹੜੇ ਸੁਲਹਾ-ਸਫਾਈ ਨਾਲ ਰਸਦ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਲਸਾ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸਦ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਨੀਅਤ ਮੁੱਲ ਦੇ ਕੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਰਸਦ ਲੈ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।[4] ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।[5] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਕੱਠ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਜਬਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰਸਦ ਆਦਿ ਲੈਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ

2. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 311.
3. *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10*, ਪਟਿਆਲਾ, 1989, ਪੰਨਾ 197.
4. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪਟਿਆਲਾ, 1967, ਧਿਆਉ ਗਿਆਰਵਾਂ, ਬੰਦ 1-4.
5. ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖੋ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ, *ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ*, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪਟਿਆਲਾ, 1996, ਪੰਨਾ 127.

ਸਥਾਨਕ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਕੈਂਪਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਪਹਿਲੇ ਉਪਾਅ ਵਜੋਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀਆਂ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਟੁਕੜੀਆਂ ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਣ। ਇਸ ਤਹਿਤ ਇਕ ਵਾਰ ਰਸਦ ਲੈਣ ਲਈ ਗਏ ਖਾਲਸਾ ਜੱਥਿਆਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀਆਂ ਬਲੀਆ ਚੰਦ ਅਤੇ ਆਲਮ ਚੰਦ ਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਜਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[6] ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਲਸਾ ਜੱਥੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਜਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਖਾਲਸਾ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਮਝ ਕੇ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਲੂਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਖਾਲਸਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਲਏ ਗਏ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਉਜਾੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।[7]

ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਲਈ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਲੈ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਸਿੱਧਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਜੋਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਧਮਕੀ ਭਰਿਆ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਟੈਕਸ ਭਰਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਜਗਾਹ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਜਾਣ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜਿਤਨੇ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਉਤਨੇ ਹੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਕਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।[8] ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜੇ ਹਿੰਡੂਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸਨ ਉਹ ਸਭ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।[9]

ਇਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਕਮਾਂਡਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਉਸੇ ਥਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਮਲੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਰਣਸਿੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਨਗਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਐਸਾ ਕੜਕਵਾਂ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਇਆ ਕਿ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਹਮਲਾਵਰ ਨੇਤਾ ਘਬਰਾ ਗਏ।[10] ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਧਾਨ ਵਜ਼ੀਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਧਾਨ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੀ ਹਨ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸੁਲਹਾ ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਡਰਪੋਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸੁਝਾਅ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਹਮਲਾਵਰ ਸੈਨਾ ਨੇ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

---

6. ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖੋ ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 127.
7. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 311; ਮੈਕਾਲਿਫ, *ਦ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ*, ਜਿਲਦ ਪੰਜਵੀਂ, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ, 1963, ਪੰਨਾ 120.
8. *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਧਿਆਉ ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ, ਦੋਹਰਾ 3 ਅਤੇ 4.
9. *ਉਕਤ*, ਧਿਆਉ ਅੱਠਵਾਂ, ਬੰਦ 8-11.
10. *ਉਕਤ*, ਬੰਦ 17-19.

ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਚਿੱਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ : ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸੂਤ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ।[11] ਦੋਵਾ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਅੱਗੇ ਹੋ ਹੋ ਕੇ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਇਕ ਨਾਲ ਇਕ ਅਤੇ ਕਦੇ ਦੋ ਦੋ ਬੰਦੇ ਇਕ ਇਕ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਸਮਝ ਕੇ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਸੀ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਇਤਨੀ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੁੱਧ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਭੁੱਲ ਗਈ ਸੀ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[12] ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗਹਿ-ਗੱਚ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕੁਝ ਡੱਟ ਕੇ ਲੜਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕੁਝ ਡਰ ਕੇ ਲੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਬੇਹਾਲ ਹੋਏ ਡਿੱਗੇ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਕਰਾਲ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਕੁਰਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਡਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਸੂਰਮੇ ਸਿੰਘ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ ਸਨ।[13]

ਇਹ ਲੜਾਈ ਕਈ ਦਿਨ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਖਾਲਸਾ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜੇ ਕਹਿਲੂਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਪਾਅ ਇਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਗਊ ਦੇ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਏਲਚੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਭੇਜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਊ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਜ਼ਤ ਸਮੇਤ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਾਪਸ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਤੁਰੰਤ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਠਹਿਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।[14]

ਇਹ ਲੜਾਈ 31 ਭਾਦੋਂ ਅਤੇ ਇਕ ਅੱਸੂ, ਸੰਮਤ 1757 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 31 ਅਗਸਤ ਅਤੇ ਇਕ ਸਤੰਬਰ, 1700 ਈ. ਨੂੰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ।[15]

**ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ :**

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖਾਲਸੇ ਸਮੇਤ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ[16] ਵਿਖੇ ਆ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਉੱਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ।[17] ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਲੁੱਟ ਲਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।[18] ਜਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਵੀ ਪਹਾੜੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਕਹਿਲੂਰ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਧੁੰਮ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਇਲਾਜ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਸੁਲਤਾਨ) ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਤਹਿਤ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਭੇਜੀ।[19]

---

11. ਉਕਤ, ਬੰਦ 25.
12. ਉਕਤ, ਬੰਦ 26-31.
13. ਉਕਤ, ਬੰਦ 32-35.
14. ਉਕਤ, ਬੰਦ 36-40.
15. ਉਕਤ, (ਭੂਮਿਕਾ), ਪੰਨਾ 49.
16. ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਛੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।
17. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ, ਧਿਆਓ ਨੌਵਾਂ, ਬੰਦ 1.
18. ਉਕਤ, ਬੰਦ 7.
19. ਉਕਤ, ਬੰਦ 9-13.

ਭਾਵੇਂ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਉਕਤ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਮਦਦ ਲੈਣ ਲਈ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਇਕ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਰਹਿੰਦ ਤੀਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਇਵਜ਼ਾਨੇ ਵਜੋਂ ਸਿਰਫ ਪੈਸੇ ਹੀ ਭਰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਮੰਗਣ ਜਾਣ, ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਿਰਫ ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਮੰਗੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗਲਤ ਹੈ।

ਉਧਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਸਭ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਗੁਰਪੁਰਬ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਪੁਰਬ 'ਤੇ ਵੈਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਪਕੜਾ ਕੇ ਲੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਰ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਸੈਨਾ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਗੁੱਜਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਵਾਰ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਸੰਯੁਕਤ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਉਮੱਡ ਪਏ ਸਨ।[20] ਇਸ ਅਥਾਹ ਲਸ਼ਕਰ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਹੁੰ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅੰਗੂਠੀ ਵਿਚ ਨਗੁ ਜੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਚੰਨ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਥਾਹ ਦਲ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੱਤ ਪਹਿਰ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਆਖਰ ਤੁਰਕ ਫ਼ੌਜ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਫਿਰ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇੱਥੇ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਦਲ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਨਾ ਟਿਕੇ। ਬਿਸਾਲੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਿਭੌਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਬਿਰਾਜੇ।[21]

ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਵਰਨਣ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਤਕੀ[22] (ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਲੜਾਈ ਕੱਤਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਵ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਤੋਂ 20-22 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਬਿਭੌਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਬਿਸਾਲੀ ਅਤੇ ਖੇੜਾ-ਕਲਮੋਟ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੁੱਟ-ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸ਼ਹਿ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਬਸਾਲੀ ਅਤੇ ਕਲਮੋਟ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਝੜੱਪਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦਾ ਕੰਢਾ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਬਿਜਈ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬਿਸਾਲੀ ਵਿਖੇ ਆਏ ਸਨ। ਬਿਸਾਲੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਬਿਭੌਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ ਅਸਥਾਨ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਿਭੌਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਜਿਹੜੇ ਬਿਸਾਲੀ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਹਿਲੂਰ ਸਟੇਟ ਵਿਚ ਸਨ, ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਲਮੋਟ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਮੋਟ ਵਿਚ ਘੁਮੰਡੀ ਅਤੇ ਗਰੂਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ

20. ਉਕਤ, ਬੰਦ 13-21.
21. ਉਕਤ, ਬੰਦ 35-41.
22. ਉਕਤ, ਧਿਆਉ ਦਸਵਾਂ, ਬੰਦ 1-11.

ਜੀ ਪਾਸ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਚੜ੍ਹ ਪਏ ਸਨ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਕਲਮੋਟ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਚਹੁੰ-ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਕਲਮੋਟ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕਲਮੋਟ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ, ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਸਾਰ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਤੀਰ-ਕਮਾਨਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਕਲਮੋਟ ਦੇ ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਲਮੋਟ ਦੇ ਲੁਟੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਬਿਭੌਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਕਹਿਲੂਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਕਾਰ-ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।[23]

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਰੀਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ 1757 ਬਿ. ਅਰਥਾਤ 1699 ਈ. ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਲ, ਖਾਲਸਾ ਸਾਜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਤ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿਸਾਲੀ ਵਿਖੇ ਬਿਭੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਰਹੇ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 1700 ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ ਸਨ।

**ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਯੁੱਧ :**

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ 1700 ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਿਸਾਲੀ ਰਿਆਸਤ (ਬਿਭੌਰ ਸਾਹਿਬ) ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। 1705 ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਤਕਰੀਬਨ 6 ਸਾਲ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤਕਰੀਬਨ ਛੇ ਕਿਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਨ ਕਿਲਾ ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ ਖਾਸ, ਕਿਲਾ ਤਖ਼ਤ ਸਿਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਕਿਲਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਕਿਲਾ ਹੋਲਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਕਿਲਾ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕਿਲਾ ਤਾਰਾਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਲਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਕਿਲਾ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਲੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ 1688-89 ਈ. ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਸਾਰੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। (ਕਹਿਲੂਰ ਮੈਂ ਬਾਧਿਓ ਆਨ ਆਨੰਦਪੁਰ ਗਾਂਵ) ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ 1699 ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਫੇਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਉਕਤ ਦੱਸੇ ਕਿਲੇ ਤਾਮੀਰ ਕਰਵਾ ਲਏ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਸੇ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਸਾਰ ਲੈਣਾ ਉਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਰਭੁੱਸਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਐਲਾਨਨਾਮੇ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉੱਥੇ ਇਹ ਵੀ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਰੱਭੁਸਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ-ਖੂੰਹਦੀ ਕਸਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਲੇ ਵੀ ਐਸੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤਿਆਂ ਉਪਰ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਕਿਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਰਚੇਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਅਤੇ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਖਾਲਸਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਿਲਿਆਂ ਉਪਰ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ

23. *ਉਕਤ*, ਬੰਦ 12-26.

ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰਾ ਬਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈਸੀਅਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਹਿਲੂਰ ਦਾ ਰਾਜ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਸੰਕਲਪ ਉਭਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆਂ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਗਰ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਨਗਰ-ਰਾਜ (city state) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਸਹਾਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਕਾਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹਰ ਸਮੇਂ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਤਨੀ ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚਲੇ ਘੋੜਿਆਂ, ਬਲਦਾਂ, ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ-ਪੱਠੇ ਦਾ ਵੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅਨਾਜ ਵਗੈਰਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਉਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਤੀ ਸਹਿਯੋਗਮਈ ਵਰਤਾਓ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਲਗਾਤਾਰ ਠੀਕ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਘੱਟਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਰਾਜੇ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣ ਵਿਚ ਬਿਘਨ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਿਘਨ ਪੈਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਔਖਿਆਈ ਆਉਣੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਇਤਨਾ ਪੇਚੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਹੱਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਅਟੱਲ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਰਸਦ ਬਗੈਰਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸਮਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਛੇ ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਕਸ਼-ਮ-ਕਸ਼ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਸਾਂ ਚਾਰ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੀ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਰਵਈਆ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਰਸਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹਰ ਮੁੱਖ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਕਿਲੇ ਉਸਾਰ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਸਦ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨਾ ਇਹ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪੂਰੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਜੱਥੇ ਨੀਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜੱਥਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਿਲਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਜੱਥਾ ਕਿਲਾ ਤਾਰਾਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਜੱਥਾ ਭਾਈ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਿਲਾ ਹੋਲਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਖਾਲਸਾ ਜੱਥਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਜੋ ਕਿਲਾ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ੁਦ ਕਿਲਾ ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸਾਰੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ।[24]

24. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨੇ 217-19; ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 314; ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1966, ਪੰਨੇ 96-97 ਅਤੇ ਡੀ. ਕੇ. ਵਰਮਾ, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਨ ਦਾ ਕੈਨਵਸ ਆਫ ਹਿਸਟਰੀ*, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ, 1995, ਪੰਨੇ 100-101.

ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤ 1762 ਬਿ. ਦੇ ਜੇਠ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੰਜ ਤਾਰੀਖ਼ ਮੁਤਾਬਿਕ 5-6 ਮਈ 1705 ਈ. ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਸੈਨਾ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ।[25]

ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਕਿਲਾ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਤੋਪ ਚਲਾਈ ਸੀ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ।[26] ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਤੋਪ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਕੋਲ ਕੋਈ ਤੋਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜਾ ਕਹਿਲੂਰ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਵੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਰੰਘੜ ਅਤੇ ਗੁੱਜਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੁਲਖਈਏ ਨੇ ਐਸਾ ਖਰੂਦ ਮਚਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲੜ ਰਹੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ।[27] ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਤਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਮੁਲਖਈਏ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਿੱਧੇ ਮੱਥੇ ਲੜਨ ਦੀ ਵਜਾਏ ਨਗਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸਨ ਸਭ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਪਰ ਫ਼ੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੰਘ ਇੱਥੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾ ਲੈ ਸਕਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਦਰਲੀ ਰਸਦ ਨਾਲ ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਲੰਘਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਰਸਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਜੱਥੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਗੁਰੀਲਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਅੰਨ-ਭੰਡਾਰ ਸਨ। ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਇਕ ਰਾਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਕ ਜੱਥਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਛੁੱਪ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਅੰਨ-ਭੰਡਾਰ ਉਪਰ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਅਨਾਜ ਲੁੱਟਣ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਜੱਥਾ ਹੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤਾਈ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛਾਪਿਆਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੰਘ ਦੁਸ਼ਮਣ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।[28]

ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੰਗੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਦਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਾਰ-ਚਾਰ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਲਈ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ। ਦੋ ਜਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋ ਜਣੇ ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਅਨਾਜ-ਪਾਣੀ ਪਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਅਨਾਜ ਦੀ ਤੰਗੀ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚੀ ਪਈ ਸੀ। ਇਕ ਸੇਰ ਅਨਾਜ ਇਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਵਿਕਦਾ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਮਹਿੰਗੇ ਮੁੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਾ ਅਨਾਜ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।[29] ਚੋਰੀ-ਛੁਪੇ ਸਿੰਘ, ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ, ਮਹਿੰਗੇ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਅਨਾਜ ਜਾਂ ਆਟਾ ਲੈਣ ਦੇ ਸੌਦੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁੱਲ ਅਦਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਰਸਦ ਵਿਚੋਂ ਆਟਾ ਵਗੈਰਾ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਇਕ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਡੰਗ ਟਪਾਉਣ ਲਈ। ਨਗਰ ਦੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਗਰ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਗਰ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲੇ ਕਰਨੋਂ ਹਟੇਗਾ ਨਹੀਂ।

---

25. ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼, *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* (ਸੰ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ 143.
26. ਸੈਨਾਪਤਿ, ਬੰਦ 12.
27. ਉਕਤ, ਬੰਦ 19-43.
28. ਉਕਤ, ਬੰਦ 53-54.
29. ਉਕਤ, ਬੰਦ 29-43.

ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਵੀ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਿਚਕਾਰ ਖ਼ਤੋ-ਖ਼ਿਤਾਬਤ ਵੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਘੇਰਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।[30]

ਜਦੋਂ ਨਗਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਓਂ ਨਗਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਗਰ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਭ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[31] ਹਰ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਾਣ ਜੋਗਾ ਅਨਾਜ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਵੇ। ਬਾਕੀ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 6-7 ਪੋਹ, ਸੰਮਤ 1762 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 5-6 ਦਸੰਬਰ, 1705 ਈ. ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਕੇ ਰੋਪੜ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਪਰੰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੱਥਾ ਤੁਰਿਆ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਹੀ ਨਿਰਮੋਹਗੜ੍ਹ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਲਝਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੱਥਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਬਚਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਇਸ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਿਚ ਵਿੱਛੜ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ, ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਜੱਥੇ ਦੇ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੱਥਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਮੁੜ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰੋਪੜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਰੋਪੜ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰੇ। ਉਹ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਆਪਣੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਦੂਰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਵੇਂ ਰੋਪੜ ਖ਼ਾਸ ਦੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭੱਠਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਠਹਿਰਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਭੱਠਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਇਸ ਭੱਠੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਅੰਦਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਕੋਟਲਾ ਨਿਹੰਗ ਵਿਖੇ ਨਿਹੰਗ ਖ਼ਾਨ ਪਠਾਣ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸੂਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਭੱਠੇ ਦੀ ਚਾਰ ਦਿਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਛੁਪ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਿਹੰਗ ਖ਼ਾਨ ਪਠਾਣ

30. ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼, ਪੂਰਵਅੰਕਤ, ਪੰਨਾ 143.
31. ਸਤਿਗੁਰ ਕਹੀ ਸੁਨੋ ਬਿਧਿ ਸਾਈ। ਬੁਰਾ ਹੋਤ ਤੁਮਰੇ ਸਿਰ ਭਾਈ।
ਜਉ ਸਭ ਸੋ ਤਉ ਹੱਦ ਲਿਖਵਾਏ। ਹੋਹੁ ਤਯਾਰ ਤਬੈ ਫੁਰਮਾਏ। ਸੈਨਾਪਤਿ, ਉਕਤ, ਛੰਦ 62.

ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਖਾਣਾ ਬਗੈਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਠਹਿਰਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਇਧਰ ਹੀ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੂਰ-ਮਾਜਰੇ ਅਤੇ ਕੋਟਲੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ।

ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਉੱਥੇ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦਾ ਇਕ ਬਾਗ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਬਾਗ ਵਿਚ ਖੜੇ ਗਏ। ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਇਹ ਥਾਂ ਤਕਰੀਬਨ 25 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਇਹ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸਾਥੀ ਉਸ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਉਸ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਤਕੜਾ ਅਮੀਰ ਕਿਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਬਾਗ ਦਾ ਵੀ ਮਾਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਘਰ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ-ਚੌੜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਾਂ ਇਤਨੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦੀ। ਮੈਲਕਾਮ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।[32] ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਤਕੜੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੂਹ ਸਰਹਿੰਦ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਚਮਕੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਪਕੜ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਰਸਤੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅਣਗਿਣਤ ਮੁੱਲਖਈਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਮੁੱਲਖਈਏ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਅਚਨਚੇਤ ਪਏ ਘੇਰੇ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਪਰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਿਆ ਉਹ ਤੁਰਤ-ਫੁਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ "ਕਾਲੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੀ ਅਣਗਿਣਤ ਫ਼ੌਜ ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਦਮ ਉਸ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ ਸੀ।[33] ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਲ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾੜ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀ ਸੀ।[34] ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਘਰਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਹਵੇਲੀ ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ।" ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਓਟ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੀ ਓਟ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹੇ ਸਨ।"[35] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਿੰਘ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੀਰ ਛੱਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਉਪਰੋਂ ਮੋਰਚੇਬੰਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੱਟ-ਪੱਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਹਵੇਲੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਦਮ ਘੇਰਾ ਪੈ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਹਵੇਲੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੀ ਇਸ ਲੜਾਈ

---

32. *Sketch of The Sikhs* (1812), Chandigarh, 1981 (reprint), p. 52.
33. ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988, ਪੰਨਾ 19, ਸ਼ਿਅਰ 26.
34. ਸੈਨਾਪਤਿ, ਧਿਆਉ ਬਾਰ੍ਹਵਾਂ, ਦੋਹਰਾ 19 ਅਤੇ ਸਵੈਯਾ 20.
35. ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ, ਪੰਨਾ 20.

ਵਿਚ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਹਰ ਖਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। "ਜਦੋਂ ਨਾਹਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ (ਗੁਰੂ ਜੀ) ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਇਆ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫੌਰਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਤੀਰ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸ਼ੇਖੀਆਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਪਠਾਣ ਵੀ ਉੱਥੋਂ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਲੁਕ ਛਿਪ ਕੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਠਾਣ ਤੇਜ਼ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਤੀਰ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈ ਕੇ ਹਵੇਲੀ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵੱਧੇ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਜ਼ਫਰਬੇਗ ਸੀ। "ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਹਮਲੇ ਤਾਂ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਬੇਸਮਝੀ ਨਾਲ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦੋ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਜ਼ਫਰਬੇਗ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਬਹਾਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ (ਗੁਰੂ ਜੀ) ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।"[36] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਲੁੱਕ-ਛਿਪ ਕੇ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਕਾਫੀ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 40-45 ਸਿੰਘ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਭੁੱਖਣ-ਭਾਣੇ। ਇਸ ਲਈ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਮੁੱਲਖਈਏ ਅੱਗੇ ਚਾਲੀ-ਪੰਤਾਲੀ ਭੁੱਖਣ-ਭਾਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦਿਨ ਛਿਪ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਤ ਦਾ ਚੰਦਰਮਾ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਸੀ।[37] ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਸੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਇਸ ਮੁੱਲਖਈਏ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹਨੇਰੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਸਫਾਂ ਵਿਛਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਚੀਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਗਹਿਗੱਚ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੂਸਰੇ ਸਿੰਘ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਕੱਠੇ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਰਫ ਦੋ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਤ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੱਛਮ-ਦੱਖਣ ਦੀ ਤਰਫ 25 ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਕਸਬਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਪਠਾਣ ਗਨੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਨਬੀ ਖ਼ਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਵਗੈਰਾ ਛੱਕ ਕੇ ਅੱਗੇ ਦੀ ਤਰਫ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਇੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਇਆ ਜਾਂਦਾ।

---

36. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 23-24.
37. ਉਕਤ, ਸ਼ੇਅਰ 42

# ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ

ਮੁਕਤਸਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੀ ਜੰਗ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਜੰਗ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਸਰਹਿੰਦ ਸੂਬੇ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਜਿੱਤ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਲੜਾਈ 30 ਪੋਹ, ਸੰਮਤ 1762 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 14-15 ਜਨਵਰੀ, 1706 ਈ. ਨੂੰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮਾਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪੂਰੇ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ* (ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੱਤਰ) ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕੁਝ ਪੱਖੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਮਿਤੀ ਵਾਲਾ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਵਿਵਾਦਮਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਮਿਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ* ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ 1762 ਬਿ. ਦੀ ਹੀ ਪੋਹ-ਮਾਘ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ* ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮਾਲਵਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਦੋ ਮੱਤ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਲੜਾਈ 1705 ਈ. ਦੇ ਪੋਹ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਲੜਾਈ 1706 ਈ. ਦੇ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਿੰਨ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* ਜੈਸੀ ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਖਤ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਤੀ (30 ਪੋਹ) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ *ਗੁਰਬਿਲਾਸ*, *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* ਅਤੇ ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ ਦੀ *ਤਾਰੀਖ-ਏ-ਪੰਜਾਬ* ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ *ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ* ਵਿਚ ਆਈ ਡੇਲੇ ਤੋੜਨ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ।[1] ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਲੜਾਈ 21 ਬਿਸਾਖ, ਸੰਮਤ 1762 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ ਮਈ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਫ਼ਤਾ 1705 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।[2] ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਡੇਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਡੇਲੇ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇਹ ਮਹੀਨਾ ਵਿਸਾਖ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਚੇਤੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ* ਦੀ ਲਿਖਤ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਗਰਹਿ ਹੈ। ਡੇਲੇ ਤੋੜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਿਸ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਾਧਾਰਨ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਮਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ

---

1. *ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1968, ਪੰਨਾ 50 (ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ)।
2. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891, ਪੰਨਾ 339.

ਬੈਰਾੜਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਤਲਾਬ (ਢਾਬ) 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜੰਗੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

*ਛੋਡ ਚਮਕੌਰ ਤਾਹੀ ਸਮੈ ਰੂਪ ਯੌ ਧਾਰਿ ਦਿਸ ਔਰ ਆਯੇ।*

.................................

*ਤਬ ਪ੍ਰਭ ਬੈਰਾਰਨ ਮਹਿ ਆਏ। ਸਭ ਸਿੰਘਨ ਮਿਲ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਏ।*

.................................

*ਸਾਇਰ ਏਕ ਅਪਾਰ ਸੁਰ ਸੁਭਰ ਭਰਿਓ ਤਿਹ ਨੀਰ।*
*ਤਿਹ ਥਾਂ ਕੀਨੀ ਛਾਵਨੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਵੀਨ।*[3]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਕੁਝ ਇਕ ਪੜਾਅ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਤਸਰ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਪੰਧ ਭਾਵੇਂ ਲੰਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਰਸਤਾ ਸਿੱਧਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖੁਦ ਜਾ ਕੇ ਜਾਂ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜ ਕੇ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮਾਛੀਵਾੜਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਸਿੰਘ ਨੌਜੁਆਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਮਾਨ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲਣ ਸਮੇਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵਪੂਰਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੀ ਹਨ। ਆਮ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਫਜ਼ੂਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਹਨ, ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਛਾਣ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।[4] ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਪਾਣੀ ਛੱਕਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਉਂ ਫ਼ੌਜ ਪਿੱਛੇ ਪਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਉਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸੌਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਭੇਟਾਂ-ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਵਿਚ ਗਨੀ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਨਬੀ ਖ਼ਾਨ ਜੈਸੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਤੋਂ ਲੱਲ ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਘੁਲਾਲ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਮਪੁਰ ਕਟਾਣੀ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਘੁੰਗਰਾਲੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੰਡਾ ਨਾਂ ਦਾ ਮਿਸਤਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਵਧੀਆ ਹਥਿਆਰ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕਮਾਨ, ਬਾਈ ਤੀਰ, ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਦੋ ਤਮੰਚੇ ਭੇਂਟਾ ਕੀਤੇ ਸਨ।[5] ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਆਲਮਗੀਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਭਾਈ ਨਿਗਾਹੀਆ ਲੋਗੋਵਾਲ ਨਿਵਾਸੀ ਦੁੱਲਟਾਂ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਇਕ ਜੁੱਤੀ ਦਾ ਜੋੜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ।[6] ਰਵਾਂ-ਰਵੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੇਹਰ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆ

---

3. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਅਧਿਆਏ ਤੇਰਵਾਂ, ਬੰਦ ਦੂਜਾ, ਛੇਵਾਂ ਅਤੇ ਨੌਵਾਂ।
4. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ ਦੂਜੀ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1889, ਪੰਨਾ 206.
5. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ*, (ਪੱਥਰ ਛਾਪ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891, ਪੰਨਾ 333.
6. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 333.

ਮਿਲੇ। ਉਦਾਸੀ ਡੇਰੇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਦਾਸ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ।[7] ਇੱਥੋਂ ਅੱਗੇ ਰਾਏਕੋਟ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਰਾਇ ਕੱਲ੍ਹਾ ਅੱਗੋਂ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਲੰਮੇ ਜੱਟ ਪੁਰੇ ਪਿੰਡ ਤੱਕ ਆਇਆ। ਰਾਇ ਕੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਬੰਦੇ ਨੂਰੇ ਮਾਹੀ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ। ਇਸੇ ਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਦੁੱਖਦਾਈ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖਦਾਈ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪਕੇਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਖਾਲਸਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਭੰਨਣੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤਖਤੂ ਪੁਰੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਹੀਰ ਨਾਲ ਇਕ ਢਾਬ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਰਲ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਹੀਰ ਪੂਰੇ ਤਨ-ਮਨ ਨਾਲ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਧੇਅ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਉਮਰਦੀਨ ਨਾਂ ਦਾ ਹਕੀਮ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਮਲ੍ਹਮ-ਪੱਟੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।[8] ਇੱਥੋਂ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਦਲ ਭਦੌੜ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇੱਥੇ ਛਿੱਬਰ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭਾਈ ਚਰਨ ਦਾਸ ਛਿੱਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਲ ਲਈ ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਭਦੌੜ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੋਹ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 21 ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ।[9]

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦਲ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੁੱਚਾ ਵਹੀਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। "ਦੀਨਾ-ਕਾਂਗੜ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਰਾਇ ਸ਼ਮੀਰ ਚੰਦ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਧਾਲੀਵਾਲ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਚੌਧਰੀ ਦੇ ਦੋ ਲਘੂ ਭਾਈ ਚੌਧਰੀ ਲਖਮੀਰ ਚੰਦ ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਮੱਲ ਸਨ।"[10] ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਦੇਸਾ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਪਰਚਾਰਕ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਹੀਰ ਦੀਨੇ ਦੇ ਧਾਲੀਵਾਲ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਇਹ ਹੀ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਧਾਲੀਵਾਲ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਅਰਧ-ਸੁਤੰਤਰ ਜੇਹਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਧਾਲੀਵਾਲ ਕਬੀਲਾ ਵੀ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੀਨੇ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਦਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ "ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰ ਭੇਟ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਦੌਲਤ ਲੈ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਤਖਾਣ ਸਿੱਖ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਪਰਮ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਸਤਰ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਹੋਏ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਹੋਰ ਨਜ਼ਰ ਭੇਟਾਂ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ। ਜਦ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਖਬਰਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਬੈਰਾੜ ਤੇ ਢੂਲ ਕੇ, ਧਾਲੀਵਾਲ, ਗਿੱਲ, ਚਹਿਲ, ਰੰਧਾਵੇ, ਕਾਲੇ, ਮਾਨ, ਮਾਹਲ, ਢੁੱਲਟ, ਆਦਿਕ ਦੇਸੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੇ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ, ਭਗਤੂ, ਭਾਈ ਮੂਲ ਚੰਦ, ਭੂੰਦੜ, ਸੰਦਾਂ ਜਹਾਂਦਾ, ਰਤਨਾ ਆਦਿਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।"[11]

ਦੇਖਦਿਆਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਮੁਕਾਬਲਾ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਵਿਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੌਧਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਹੀਰ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਥਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਧੇ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਪੱਖੋਂ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੌਧਰ ਜਾਂ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਲਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੰਚ ਆਪਣੇ

7. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼, *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ* (ਸੰ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ 152.
8. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 155.
9. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ ਉਹੀ।
10. *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*, ਪੰਨਾ 155.
11. ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ*, ਪੰਨਾ 335.

ਵੱਲੋਂ ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਮਿਲੇ। ਅੱਗੇ ਭਾਈ ਭਗਤੇ ਵਿਖੇ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਆ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਾਂਦਰ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਵਾਂਦਰ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਜੱਥਾ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਬਨਗਾੜੀ, ਬਹਿਬਲ ਅਤੇ ਸਰਾਵੀਂ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬੈਰਾੜਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਬੈਰਾੜਾਂ ਦੇ ਜੱਥੇ ਆ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ "ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਕੀ ਤਾਬਿਆਂ ਸਾਡੇ ਮਨੁੱਖ ਰਹਿਣਗੇ, ਜੰਗ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਸਭੇ ਆਨਿ ਹਾਜਰਿ ਹੋਆਂਗੇ।"[12] ਸਰਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਹੀਰ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾਇਆ। ਜੈਤੋਂ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਖਾਨਾ ਬਰਾੜ ਆਪਣਾ ਜੱਥਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ। ਸੁਨੀਅਰ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਡੋਗਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੱਝੀਆਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਅਬਲੂ-ਮਹਿਮਾ ਤੋਂ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਜੱਥਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ। ਕੋਟਕਪੂਰਾ ਕਪੂਰੇ ਬਰਾੜ ਦੀ ਅਰਧ-ਸੁਤੰਤਰ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ। ਉਹ ਆਪ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਹੀਰ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਅਲੱਗ ਰਿਹਾ ਪਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬੈਰਾੜ ਨੌਜਵਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਚੌਧਰੀ ਕਪੂਰੇ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਲੜਾਈ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਚਾਲੀ ਕੋਹ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਉਸ ਢਾਬ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਅਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ।

ਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਪਿੱਛੇ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰਾਮੇਆਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਜੱਥੇ ਲੈ ਕੇ ਆ ਮਿਲੇ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰੇ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਢਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਮੋਰਚੇ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੱਥਿਆਂ ਨੇ ਰੋਕ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮਾਝੇ ਤੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਜੱਥਾ ਮਾਝੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦਲਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਇਹ ਜੱਥਾ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਵੱਲ ਵੱਧ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਆ ਰਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਅਥਾਹ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਜੱਥੇ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਹੀ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਚਾਲੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ ਸਨ।

ਉਕਤ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਤਾਇਨਾਤ ਹੋਏ ਜੱਥੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਗਏ। ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਹੋਈ।[13] ਕਪੂਰਾ ਬਰਾੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੇ ਕਪੂਰੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਕਪੂਰੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੀਹ ਕੋਹ ਤੱਕ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਦਸ ਕੋਹ ਤੱਕ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜੱਥਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ।

ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਸੈਨਾ ਉਪਰ ਸਿੰਘ ਜੱਥੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਗਰਜਦੇ ਹੋਏ ਆ ਝਪਟੇ ਸਨ। (ਸਿੰਘ ਚਾਰੋ ਦਿਸ਼ਾ ਦਲ ਮੈ ਪਰੇ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਾਨ ਹੂਜੋ ਸਹਾਏ)। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਢੋਲ ਬਜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਘਿਆੜਾਂ ਵਾਂਗੂ ਆ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਮਾਝੇ ਤੋਂ ਤੁਰੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਜੱਥੇ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭੱਜਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਢਾਈ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।[14] ਇਤਨਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਕਪੂਰੇ ਬਰਾੜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ।

---

12. *ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ*, ਪੰਨੇ 38, 41 ਅਤੇ 43.
13. ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968, ਪੰਨਾ 226, ਬੰਦ 66.
14. *ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ*, ਪੰਨਾ 55.

*ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁੱਕੀਆਂ ਮਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਚਿਖਾਵਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ। ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਹਰ ਚਿਖ੍ਹਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਆਪ ਲਗਾਈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਚਿਖਾਵਾਂ ਬਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸੰਘਣੀ ਮਾਲ ਹੇਠ ਹੀ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉਚੀ ਪਦਵੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।[15]

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਮੁਕਤਸਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: "ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਦਾਹ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤਲਾਬ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਮੁਕਤਸਰ ਰੱਖਿਆ"[16]

ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਕ, ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਫਤਿਹ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਨੌਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਫਿਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕਰਦਾ। ਦੂਜਾ, ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਾਝੇ ਦੇ ਜੱਥੇ ਵੀ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਝਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਤੀਜਾ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਗਯਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਾਲਵਾ ਯੁੱਧ-ਨੀਤੀ ਪੱਖੋਂ ਕਿਤਨਾ ਸਹਾਈ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ ਸਨ।

# ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ

## (ਜਨਵਰੀ, 1606)

*ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ*, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਜਿੱਤ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਜਾਂ ਜਿੱਤ ਨਾਮਾ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਫ਼ਰ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਜਿੱਤ, ਫ਼ਤਿਹ ਜਾਂ ਵਿਜੈ ਅਤੇ ਨਾਮਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਲਿਖਤ। ਭਾਵ ਕਿ ਫ਼ਤਿਹ ਦੀ ਲਿਖਤ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਤਿਹਯਾਬ ਸਨ। ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਹੁਤ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫ਼ਤਿਹਯਾਬੀ ਵਾਲਾ ਪਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਹਾਂ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਦਰਿੜ੍ਹਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਤਿਹਯਾਬੀ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਪੂਰਨ ਸੈਨਿਕ ਫ਼ਤਿਹ ਪਰਾਪਤੀ ਬਾਅਦ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਨ ਫ਼ਤਿਹ ਪਰਾਪਤੀ ਸੀ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ ਦੀ। ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ (ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਸੈਨਾ) ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਵੀਂ ਅਤੇ ਗਹਿਗੱਚਵੀਂ ਲੜਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਫ਼ਤਿਹ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਬਾਹੂਬਲ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਖੁੱਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਭਜਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਫ਼ਤਿਹ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਫ਼ਤਿਹ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ* ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ* ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਸੰਗਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਖ਼ਤੋ-ਖ਼ਿਤਾਬਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਅਦਿਆਂ ਦੇ ਤੋੜੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਤ (*ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ*) ਲਿਖਿਆ। ਇਹ 1706 ਈ. ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਭਾਵ ਕਿ ਜਨਵਰੀ, 1706 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਕੁ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਇਕੱਠਾ ਹੀ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਕਰਕੇ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੋ *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ* ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਪਾਠ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਤ ਦਰਜ ਹੈ, ਦੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਐਸੀ ਕਾਪੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੀ *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚਲੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੈ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ* ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ-ਸੁਬਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧਾਈ-ਘਟਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਨਕਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਗਲਤੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਖੀਰ 1966 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਾਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਕੇ *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ* ਦੇ ਪਰਵਾਣਿਤ ਸ਼ੇਅਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ

ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਕਿਤਾਬਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਦਾ ਪਰਵਾਨਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 112 ਸ਼ੇਅਰ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਸ਼ੇਅਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹੇਠਾਂ ਸਿਰਫ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇੱਥੇ ਉਸ ਦੁਹਰਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਅਰਥ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵ ਅਰਥ ਸ਼ੇਅਰ ਤੋਂ ਸ਼ੇਅਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ :

ਕੁੱਲ 112 ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਮਹਾਨ ਕਿਰਪਾਲੂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਵਾਲਾ, ਰਿਜ਼ਕ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ, ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਸ਼ਰਨ ਪਏ ਦੀ ਲਾਜ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਬਾਂਹ ਪਕੜਨ ਵਾਲਾ, ਭੁੱਲਾਂ ਬਖਸ਼ਣ ਵਾਲਾ, ਨੇਕੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਵਾਲਾ, ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਣ ਵਾਲਾ, ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ, ਧਰਮ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਰੰਗ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ, ਵੱਡਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ, ਮਹਾਂ-ਸੁੰਦਰ, ਸੋਝੀਵਾਨ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਪੁੰਜ ਹੈ।[1] ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਚਾਰ ਸ਼ੇਅਰ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ, ਰੂਪ ਰਹਿਤ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚਿਹਨ ਚੱਕਰ ਤੋਂ, ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਭਰਮ-ਰਹਿਤ, ਬੇਅੰਤ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਭੇਦ-ਰਹਿਤ, ਇੱਛਾ-ਰਹਿਤ, ਕਰਮ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਇਸਤਰੀ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਹਰ ਭੇਖ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ।[2]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 16 ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕੀਤਿਆਂ ਬਾਕੀ 96 ਸ਼ੇਅਰ ਬਚਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਸਲ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਸਮਾਂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਖੁਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਇਕ ਕਦਮ ਵੀ ਉਰ੍ਹਾਂ-ਪਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਤੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾੜ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੁਮਾ ਪੰਛੀ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਥੱਲੇ ਆਉਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੁਮਾ ਪੰਛੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੰਛੀ ਦਾ ਚਲਾਕ ਕਾਂ ਜੈਸੇ ਪੰਛੀ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਾਂ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਜਾਨਵਰ ਦਾ ਭੇਡ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਜਾਂ ਹਿਰਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾੜ ਸਕਦੇ।[3]

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਹ ਬਚਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਣਗਿਣਤ ਲਸ਼ਕਰ, ਤੇਗ, ਤੀਰ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਚਾਲੀ ਭੁੱਖਣ-ਭਾਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਵਾਏ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਸਾਧਨ ਸੀ? ਇਸੇ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜਾਈ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ ਪੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਇਹ ਆਦਮੀ ਲੂੰਮੜ-ਚਾਲਾਂ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਮਕਾਰ ਲੋਕ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ

1. ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988, ਪਹਿਲੇ 12 ਸ਼ੇਅਰ, ਪੰਨੇ 4-11.
2. ਉਕਤ, ਅਖੀਰਲੇ ਚਾਰ ਸ਼ੇਅਰ, ਪੰਨੇ 63-64.
3. ਉਕਤ, ਸ਼ੇਅਰ 13-18, ਪੰਨੇ 12-15.

ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਸਮ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੇਰੀ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਸਮ ਦਾ ਕੀ ਕਰਾਂ? ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਸਮ ਉਪਰ ਇਤਬਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਚਨਚੇਤ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਮਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।[4]

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਓਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੋ ਤੀਰ ਨਾਲ ਲਹੂ ਵਿਚ ਗਰਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਮਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਵੀ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਓਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਨਾਹਰ ਖ਼ਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਲੜਨ ਲਈ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕੋ ਤੀਰ ਨਾਲ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਪਠਾਣ ਤੀਰ ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਲੈ ਕੇ ਤੇਜ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਹੱਲੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਘਬਰਾ ਕੇ ਮੂਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਆਖਰ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਹਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿਹੜੇ ਪਠਾਣ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਸ਼ੇਖੀਆਂ ਪਏ ਮਾਰਦੇ ਸੀ ਉਹ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਗਏ। ਉਹ ਖਵਾਜਾ ਮਰਦੂਦ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਓਟ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਛੁਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਦਿੱਸ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤੀਰ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਆਖਰ ਤੀਰਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਫੱਟ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪੋਸਤ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਹੋਈ ਪਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਰੇ ਗਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ, ਪੈਰ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ-ਬਾਹਾਂ ਖਿਦੋ-ਖੂੰਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਖਿਲਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਹੀ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਹੋਸ਼ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਆਖਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਹੀ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਫ਼ੌਜ ਚਾਲੀ ਆਦਮੀਆਂ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਆ ਪਈ ਹੋਵੇ।[5]

ਆਖਿਰ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚੰਦਰਮਾ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਸਮ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭਰੋਸੇ ਨੇ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਕਰਾਰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਹੀ ਦੀਨ-ਈਮਾਨ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਰਾ-ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੈ; ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਧਰਮ ਈਮਾਨ ਉਪਰ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮੁਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਜੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਸੌ ਕਸਮਾਂ ਵੀ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਉਪਰ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵਾਅਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਵਜਾਏ ਕਮਰਕਸਾ ਕਸ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰੇ ਕਰੇ। ਜੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਪੱਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫਰਜ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੇ। ਮਰਦ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇ। ਮਰਦ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਾਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੱਚਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਸਮਨਾਮਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਦਿਖਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗੜ ਨਗਰ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਬੈਰਾੜ ਕੌਮ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਗੁਰੂ) ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਾਂ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕੀਏ।[6]

"ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਜੇ ਤੂੰ ਸੱਚਾ ਖੁਦਾ-ਪਰੱਸਤ ਹੈਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੁਝਾਈ ਗਈ ਗੱਲ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਉਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਂ ਕਰੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਿਫਤਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਆਂ ਸਭ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਅਜੇਹੀ ਸਰਦਾਰੀ ਅਤੇ

4. ਉਕਤ, 19-26, ਪੰਨੇ 15-19.
5. ਉਕਤ, 27-41, ਪੰਨੇ 20-28.
6. ਉਕਤ, 42-60, ਪੰਨੇ 28-30.

ਧਰਮ ਪਾਲਣਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰੀ ਵੀ ਸਚਿਆਈ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਹਾਰ, ਅਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਲੀ, ਪਾਲਣਹਾਰ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ, ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ, ਪਰੱਭੁਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।"[7]

"ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਸਮ ਦਾ ਭਾਰ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਖੇ ਹੋਏ ਬਚਨ ਪੂਰੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਵੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਸਖ਼ਤਾਈ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਬੱਚੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁੰਡਲੀਦਾਰ ਸੱਪ ਦੀ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੌਜੁਆਨ ਖਾਲਸਾ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੋਈ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪਰਚੰਡ ਜਵਾਲਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰਦੌਸੀ ਕਵੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਾਂਗ ਕਾਹਲੀ ਕਰਨਾ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੱਚਿਆਈ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਨੇਕ ਅਤੇ ਧਰਮੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਰੇਸ਼ਟਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਖੁਦਾ ਪਰੱਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦੀਆਂ ਸੌ ਕਸਮਾਂ ਖਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਉਪਰ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਹੁਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨਗੇ।[8]

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜਾਤੀ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : "ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈਂ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਅੱਛਾ ਪਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈਂ। ਤੈਨੂੰ ਦੇਗ-ਤੇਗ ਦਾ ਧਨੀ, ਅਤੀ ਸੋਹਣਾ ਅਤੇ ਦੌਲਤਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਜੰਗ ਦੇ ਵਿਚ ਪਰਬਤ ਵਾਂਗ ਅਡੋਲ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਤੂੰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੁੱਤ ਪੂਜਣ ਵਾਲੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਭਜਾਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਪਰ ਤੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਸੱਚੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਹੀ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਕੱਲੇ ਬੰਦੇ ਉਪਰ ਲੱਖਾਂ ਆਦਮੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਆਉਣ ਤਾਂ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੌਲਤ-ਖ਼ਜ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਪਰ ਮਾਣ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਮਾਣ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉਪਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਰੱਖਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਨਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਤਾਕਤਵਰ ਹੈਂ ਪਰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਸੱਚ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਤਾਅ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੇਰਾ ਵਾਲ ਵੀ ਵਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"[9]

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦਾ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਕ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਐਸੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਪਰ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੱਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਐਸਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਹਨ :

---

7. ਉਕਤ, 61-72, ਪੰਨੇ 38-44.
8. ਉਕਤ, 72-85, ਪੰਨੇ 44-51.
9. ਉਕਤ, 86-108.

ਪਹਿਲਾ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਖ਼ਤੋ-ਖਿਤਾਬਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਐਸੇ ਵਾਅਦੇ ਵੀ ਕੀਤੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਅਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਇਹ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਅਦੇ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਰਹੇ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾ ਹੀ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਇੱਧਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਏ ਸਨ ਕਿ ਇੱਧਰ ਆਉਣ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤਾ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਲੜਾਈਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਪਰ ਥੋਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜੇ ਇਹ ਵਾਅਦੇ ਨਿਭਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਥੋਪੀਆਂ ਨਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।

ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਸਿਰਫ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਭੁੱਖਣ-ਭਾਣੇ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਅਣਗਿਣਤ ਇਕੱਠ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਹੱਡੀਂ-ਹੰਢਾਇਆ ਸੰਖੇਪ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਇਸ ਅਣਗਿਣਤ ਮੁਲਖਈਏ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਿਨ ਦੇ ਛਿਪ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਤ ਹੋਈ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਮਾਲਵਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਥਾਂ ਕਾਂਗੜ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੈਰਾੜ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬੈਰਾੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹੇਠ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚਿੰਤਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇੱਥੇ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵਿਵਾਦ ਵਾਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕਾਂਗੜ ਵਿਖੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਬਲਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹੀ ਸੀ। ਭਾਵ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਖੇ ਆ ਜਾਣ ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਗੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਖੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਜ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਖੇ ਕਿਵੇਂ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਇਕ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਤਨਾ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਆਉਣਾ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਆਵੇਗਾ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਰਹਿੰਦ। ਕਾਂਗੜਾ ਵਿਖੇ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਲਵਾ ਸਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਇਤਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕਾਂਗੜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਧਾਲੀਵਾਲ ਜੱਟ ਕਬੀਲਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਕਾਂਗੜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦੇ ਬੈਰਾੜ ਕਬੀਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਿਖਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਵੰਗਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ (ਮਾਲਵਾ) ਇਲਾਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੱਲ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਲੈਣ ਲਈ ਅਮਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲੈਣਾ ਦਰੁੱਸਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਸ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਸਿਰਫ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਇਤਨੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਅਰਥਾਤ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਦਾ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਇਨਸਾਫ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ

ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸਰਬ-ਉੱਚਤਾ ਬੇਕਾਰ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਪੰਜ ਖਾਲਸੇ ਹੋਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅਹਿਦੀਆਂ ਦਾ ਭੇਸ ਬਣਾ ਕੇ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਅਹਿਦੀਏ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਖਰਚੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ। ਉੱਥੋਂ ਚਲ ਕੇ ਆਗਰੇ, ਗਵਾਲੀਅਰ, ਚੰਬਲ, ਉਜੈਨ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੜਾਅ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਰਬਦਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਕੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚੇ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਮੁੱਖ ਡੇਰਾ ਉਸ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੰਘ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚੇ।[10] ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਇਕ ਜੇਠ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਉੱਥੇ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਥਾਨਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਾਸੋਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਕਾਫੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਈ ਦਿਨ ਸਮਾਂ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆਪਣਾ ਖਾਸ ਏਲਚੀ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੁਨੇਹੇ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹੁਕਮ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੇ।[11] ਇਸ ਦਾ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਠੀਕ ਸਮਝੋ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਵਾਬੀ ਸੁਨੇਹਾ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਬਾਅਦ ਜੋ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਭੇਜਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਚਾਹੁੰਣ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਧਰ ਆ ਜਾਣ। ਰਸਤੇ ਵਿਚਲਾ ਜੋ ਖਰਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਮੱਦ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜਾ ਪੈਸਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੀਜਾ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੱਖਣ ਤੱਕ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੇ ਸਬੰਧਤ ਰਾਜਿਆਂ, ਨਵਾਬਾਂ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦੀ ਹੁਕਮ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਧਰ ਆਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾ ਆਵੇ। ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰਜ਼ਬਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੁਰਜ਼ਬਰਦਾਰ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ।[12] ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵੱਲ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰਜ਼ਬਰਦਾਰ ਲਿਖਤੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਸਬੰਧਤ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ (ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ) ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ* 1706 ਈ. ਦੀ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫਤਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ* ਦਾ ਜਵਾਬ ਆਇਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਰਵਾਨਗੀ ਅਕਤੂਬਰ, 1706 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ* ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਢੇ ਨੌਂ ਜਾਂ ਦਸ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ ਸੀ।

---

10. ਸੈਨਾਪਤਿ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਧਿਆਓ-13ਵਾਂ, ਬੰਦ 14-20.
11. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10*, ਪਟਿਆਲਾ, 1989, ਪੰਨਾ 348, ਬੰਦ 168.
12. ਸੈਨਾਪਤਿ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਬੰਦ 27-40, ਪੰਨੇ 89-91; ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਬੰਦ 196-97, ਪੰਨਾ 350; ਅਤੇ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 343.

# ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਵਿਚਲੇ ਦੌਰੇ

30 ਪੋਹ, ਸੰਮਤ 1762 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 14-15 ਜਨਵਰੀ, 1706 ਈ.[1] ਨੂੰ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਫਤਿਹਯਾਬ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀਨਾ-ਕਾਂਗੜ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਇੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਦਾ ਪੱਤਰ (ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ) ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚਲੀ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦੂਸਰੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਮਾਲਵਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਸਿੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ।

"ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਚਕਦਾਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਰੀਕੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ ਨਾ ਹੀ ਜਟਿਲ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਖੁਭਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਦਾ, ਅਮਲੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਕਾਰੀ ਅਸੂਲਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖਿੱਚ ਪਾਈ।"[2] ਦੂਜਾ, ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜੰਗਲਾਂ ਵਾਲਾ, ਰੇਗਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥੁੜ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਉਪਜ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਵੀ ਮੁਆਮਲਾ ਇੱਥੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਨਾ ਕੁ ਮੁਆਮਲਾ ਸੂਬਾਈ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਆਮਲਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਐਸੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਗਵਰਨਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਸਨ।[3] ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਰੁੱਖੇ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖਾਹਮੁਖਾਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸਰਹਿੰਦ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਹੋਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਤੋਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸਨ ਪਰ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਰੀਦਕੋਟ, ਬਾਜਾ ਖਾਨਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਮਾਨਸਾ, ਮੁਕਤਸਰ ਅਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬਰਾੜ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜੱਟ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਕੋਟਕਪੂਰਾ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਕਪੂਰਾ ਸਾਰੇ ਬਰਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਡੱਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਦੇ ਧਾਲੀਵਾਲ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਵਿਗਾੜਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਪਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਸੋਚ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਗਾਤਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਧਰਮ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

1. ਦੇਖੋ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼, *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*, ਸਾਖੀ 89 (ਸੰ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਪਟਿਆਲਾ, 1986, ਪੰਨਾ 159; ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ.), *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967, ਪੰਨਾ 57 (ਜਾਣਕਾਰੀ)।
2. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1966, ਪੰਨਾ 126.
3. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ ਉਹੀ।

ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ-ਚਿੱਤੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਵਾਲੀ ਘੜੀ ਸੀ। ਦੀਨਾ-ਕਾਂਗੜ ਦੇ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਕੋਟ-ਕਪੂਰੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਕਪੂਰਾ ਬਰਾੜ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਨੁਮਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਮੱਦਦ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਹੀ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਵਿਖੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਟਕਪੂਰੇ ਵਿਖੇ ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੁੰਨਸਾਨ ਅਤੇ ਉਜਾੜ ਇਲਾਕੇ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਪੂਰੇ ਬਰਾੜ ਨੇ ਵੀ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਜੰਗਲਾਂ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋ ਬਘਿਆੜਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਜੱਟ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਬੱਝਵੀਂ ਮੱਦਦ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਭਜਾਇਆ। ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪਰਤੀਕਰਮ ਵੱਜੋਂ ਕੀ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਵੀ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਏਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਦੜ ਵੱਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਉਪਰੰਤ ਜੋ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਡੱਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੀ। 1706 ਦੀ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।[5] ਭਾਈ ਡੱਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਸੌ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਕਲਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲਗਵਾਇਆ।[6]

ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਵੀ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਇਕ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਖੁਦਵਾਇਆ ਸੀ। ਸਰੋਵਰ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਫਿਰ ਇਸ ਥਾਂ ਉਪਰ ਦੀਵਾਨ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਥਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਉੱਚਾ ਥੜ੍ਹਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਦਮਦਮੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ।[7] ਇਸ ਦਮਦਮੇ (ਥੜ੍ਹੇ) ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਲੰਗਰ ਭਾਈ ਡੱਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਘੋੜਾ, ਦੁਸ਼ਾਲਾ ਅਤੇ ਸੌ ਦਮੜਾ ਦੇ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਭੇਟਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।[8] ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇੱਥੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹਿਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਵਾਪਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਵਟ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਪੈਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਦੇਣ ਲਈ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ

4. ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਪੰਨਾ 170.
5. ਬਿਕਰਮੀ ਅਤੇ ਈਸਵੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਪੋਹ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
6. ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ* (ਪੱਥਰ ਛਾਪ), ਅੰਬਾਲਾ, 1884, ਪੰਨੇ 54-55; ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਪੱਥਰ ਛਾਪ), ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891, ਪੰਨਾ 341.
7. *ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ*, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962, ਪੰਨੇ 78-79.
8. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 80.

ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੱਕ ਇੱਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਜਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਇੱਥੇ ਨਿੱਤ ਦਾ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਉਹ ਥਾਂ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਪੁਰਬ ਆ ਗਿਆ। ਵਿਸਾਖੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਤਿਉਹਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਜਿਸ ਅਸਥਾਨ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੈਂਪ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। 1705 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਪਿੱਛੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੀ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਗੁਜਰਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਂ ਤਬਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਤਨਾ ਜਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਪੁਰਬ ਮਨਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1699 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਇਕੱਠ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਓਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਂਟ ਕਰਕੇ ਚਾਰੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਘਟਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਲਗਾਓ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ :

*ਇਨ ਪੁਤਰਨ ਕੇ ਸੀਸ ਪਰ ਵਾਰ ਦੀਏ ਸੁਤ ਚਾਰ।*
*ਚਾਰ ਮੂਏ ਤਾਂ ਕਿਆ ਹੂਆ ਇਹ ਜੀਵਤ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ।*

ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਹੀ ਨਾਦੀ ਅਤੇ ਬਿੰਦੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮਿਟਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਾਰ ਬਿੰਦੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਦੀ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੀਸ ਅਰਪਣ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚਲਾ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਫ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪੰਜ ਕੁ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਸਾਖੀ 'ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਇਕੱਠ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਹੋਏ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜਲਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਫਿਰ ਤੋਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਆ ਦੀਦਾਰ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁੱਧ, ਘਾਹ-ਪੱਠਾ ਅਤੇ ਜਲ ਪਾਣੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਸਭ ਆਪਣੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਹੋ ਤੁਰੇ ਹਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨ ਦੇ ਬਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ।"

*ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਖਾਲਸਾ ਆਇ ਦੀਦਾਰ ਦਿੱਤੋ ਨੇ।*
*ਸੁਣ ਕੇ ਸਦ ਮਾਹੀ ਦਾ ਮੇਹੀ ਪਾਣੀ ਘਾਹੁ ਮੁਤੋ ਨੇ।*
*ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਰਲਿਆ ਕਾਈ ਕੋਈ ਸ਼ੌਕ ਪਾਇਓ ਨੇ।*
*ਗਇਆ ਫਿਰਾਕ ਮਿਲਿਆ ਮਿੱਤ ਮਾਹੀ ਤਾਹੀ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤੋ ਨੇ।* (ਦਸਮ-ਗ੍ਰੰਥ, ਮਾਝ)

ਸਿਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਛੜੇ ਕਵੀ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸਰੋਤੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਵਾਂਗ

ਇੱਥੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਰੇਗਿਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਰ, ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸ਼ੇਰ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਲਹਿਰਾਉਣ ਨਾਲ, ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੂੰਜਾਂ ਨਾਲ, ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਹਿਣਕਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ, ਖਾਲਸੇ ਦੇ 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ' ਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਛਹਿਬਰਾਂ ਲੱਗ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਧਰਮ ਹੈ। ਬਾਹਮਣਵਾਦ ਨੇ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪਰਾਏ ਲੋਕ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ, ਜਾਹਲ, ਜੰਗਲੀ, ਜੱਤ ਵਾਲੇ ਰਾਕਸ਼ਸ, ਜਟਾਂ ਵਾਲੇ ਅਸੱਭਿਆ ਲੋਕ, ਚੋਰ, ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬੁਰਾ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਗਾਰਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜੱਟ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਦਿ ਵਾਸੀ ਲੋਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪਿਤਰ ਭੂਮੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਓਪਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੁੱਠੇ ਗੇੜੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਵਾਰਸ ਅਤੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜੰਗਜੂ ਅਤੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕੌਮੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਹਿੱਸਾ ਐਲਾਨਿਆ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਲਕਾਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਨਾ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਦੀ। ਉਹ ਹਰ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਲਈ ਮਰ-ਮਿਟੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲੇ ਆਪਸੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਭੁਲਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆ ਖੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ, ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਜੱਥਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧੜਾ-ਧੜ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ। ਫੂਲਕੀਆਂ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਿਲੋਕਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਜੱਥੇ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਫਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦਰਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀਉ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਤਿਲੋਕਾ ਭਾਈ ਰਾਮਾ ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ ਤੁਧ ਜਮੀਅਤ ਲੈ ਕੇ ਅਸਾਡੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਵਣਾ ਮੇਰੀ ਤੇਰੇ ਉਪਰਿ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਤੇਰਾ ਘਰ ਮੇਰਾ ਹੈ ਤੁਧੁ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਛੇਤੀ ਅਸਾਡੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਵਣਾ ਤੇਰਾ ਘਰੁ ਮੇਰਾ ਅਸੈ ਤੁਧੁ ਸਿਤਾਬੀ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਆਵਣਾ ਤੁਸਾਂ ਅਸਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਵਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵਣਾ।"[9]

ਮੌੜ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇਕ ਦਲਪਤ ਨਾਂ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਆਪਣਾ ਕਬੀਲਾ ਲੈ ਕੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦਹੀਂ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਤੌਲਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਖੇ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਲਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਭੀਊਂ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਮੌੜਾਂ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਦਲਾਂ ਦੀ ਪਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਓ ਵਜੋਂ ਪੱਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।[10]

ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚੱਕ ਪਿੰਡ ਗਏ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਹੀ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਡੇਰਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੇਤ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਫੜੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੀ ਇਕ ਗਲੀ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਾਚੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਬੁਣੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਖੇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬੋਲਚਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ

9. ਹੁਕਮਨਾਮੇ (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨਾ 147.
10. ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ, ਪੰਨੇ 84-85.

ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਬੱਧਿਆ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਚਾਚੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਾਚੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਖੇਸ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਛੱਕਿਆ।[11]

ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹੰਕਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਚੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਚੋ ਜਾਂ ਭਾਗੂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਗੇ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਭਾਗੂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੀ। ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਗੱਡਿਆਂ ਉਪਰ ਲਦਵਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾਇਆ ਗਿਆ।[12]

ਭਾਗੂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਰਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਠਿੰਡਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਲਾ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਕਿਲੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬੇਆਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖੰਡਰਾਤ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਲੇ ਦੀਆਂ ਸੁੰਨਸਾਨ ਹਨੇਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਹ ਵਹਿਮ ਘਰ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਜਿੰਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਮਾੜੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲੇ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਲੇ ਅੰਦਰ ਜਿੰਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜਿੰਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਹੇ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਭਜਾਇਆ ਹੈ।[13]

ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਟ ਸ਼ਮੀਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਭਾਈ ਡੱਲ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡ ਉਸ ਦੀ ਚੋਧਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਚੋਧਰੀ ਭਾਈ ਡੱਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਡੱਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਭੇਂਟ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਠੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਭਾਈ ਡੱਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਈਅਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਸਰਬਸਾਂਝਾ ਹੈ।[14]

ਹੋਰਨਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਦੇ ਪਿੰਡ ਅਬੁਲ-ਮਹਿਮਾ ਵਿਖੇ। ਭਾਈ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚਰਨ ਪਾਉਣ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇੱਥੇ ਆਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਬੁਲ-ਮਹਿਮਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪਰਸੰਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਬਾਹਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੈਤੋਂ ਪਿੰਡ ਵੱਲੋਂ ਆਇਆ ਸਿੱਖ ਜੱਥਾ ਵੀ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਭਾਈ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਟ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ, ਕੋਟ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ (ਭੋਖੜੀ), ਚੱਕ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਗੰਡੂ ਕੀ ਥੇਹ, ਜਲਾਲ ਅਤੇ ਜੱਸੀ ਬੱਗਵਾਲੀ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਜੱਸੀ ਬਗਵਾਲੀ ਵਿਖੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁੜ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਾਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਾਉਤ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ 'ਜੱਸੀ ਆਏ ਚੱਲੇ ਗੁੜ ਖਾਏ ਚੱਲੇ'। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।

---

11. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 85.
12. *ਉਕਤ*, ਪੰਨੇ 86-87.
13. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ*, ਪੰਨੇ 156-57.
14. *ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ*, ਪੰਨੇ 90-91.

ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਿੱਟੇ ਬਸਤਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਸਫੈਦ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨੇ ਸਨ ਉਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਜੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਸਰੋਵਰ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵੇਤਸਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਵੇਤਸਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਸਫੈਦ ਬਸਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਰੋਵਰ। ਪਰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਨਾਲ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜੋੜ ਲਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ।

ਪੱਕਾਂ ਕਲਾਂ, ਜੰਗੀਰਾਣਾ, ਬਾਜਕ, ਬੁਰਜ਼ਮਾਨਾ, ਬੰਗੀਆਂ, ਭਗਤਾ ਭਾਈ ਕਾ, ਭਾਗੀ ਵਾਂਦਰ, ਮਹਿਮਾ, ਸਰਜਾ, ਮਲੂਕਾ, ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ, ਰੋਹਿਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਲਵੇਰੀ ਸਰ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲਵੇਰੀ ਸਰ, ਕੱਚੀ ਬੁੱਚੋ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਵੇਰੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜੋ ਸਰੋਵਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸੱਜਰ ਸੂਈ (ਲਵੇਰੀ) ਮੱਝ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੁੱਧ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਾਂ ਲਵੇਰੀ ਸਰ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ (ਸਿਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਪਿੰਡ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਨੌਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਥੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਇੱਥੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਨੋ-ਮਨੋ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤ ਪਰਾਪਤ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੇਵਾ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਦੇਣਾ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਨਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰ ਦੇਣਾ, ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਰਿਆਵਲ ਹੀ ਹਰਿਆਵਲ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਸੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀਆਂ ਪਰਤੀਕ ਹਨ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਰੇਗਸਥਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਲੰਘਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ-ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਾਪਰਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਹੋਰ ਕਾਰਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਰਹਿਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਚਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਤਨੀ ਵੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਿਸ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਰਚਨਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬੀੜ ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ

ਸਿੱਖ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਣ।[15]

ਜੋ *ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ* ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਆਖਰਕਾਰ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। *ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ* ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਸ ਪਰਤੀ ਕੀ ਪਰੱਤੀਕਰਮ ਸੀ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਖਾਨਿ-ਖਾਨਾ ਮੁਨਈਅਮ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਫਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜੇ। ਇਹ ਵੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਹੀਰ ਦਾ ਜੋ ਰਸਤੇ ਵਿਚਲਾ ਖਰਚ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਓਸ ਮੱਦ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰੇ ਜਿਹੜੀ ਮੱਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਫੁਰਮਾਨ ਚਾਰ ਗੁਰਜ਼ਬਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਗੁਰਜ਼ਬਰਦਾਰ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।[16]

ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਨੌਂ ਦਿਨ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨੌਵੇਂ ਮਹਿਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਲੋਕਾਂ ਵਾਲੀ *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਬੀੜ ਏਸੇ ਥਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਰਚੀ।"[17]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਬੁਲਾਵਾ ਆ ਜਾਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਕਿ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਕਿਸ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਤਨੇ ਕੁ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਖਾਨਿ-ਖਾਨਾ ਮੁਨਈਅਮ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਖਾਨਿ-ਖਾਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ *ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ* ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ 1706 ਈ. ਦੀ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 30 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ *ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ* ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਕੁ ਨੌਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤਾਂ ਕਿ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇਰੇ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

> "ਅਸਾਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨਿ ਸਿਖ ਸਾਡੇ ਨਾਲਿ ਚਲਣਾ ਹੋਇ ਤਿਨਿ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹਜ਼ੂਰ ਆਵਣਾ ਮੇਰੀ ਤੁਸਾਂ ਉਪਰਿ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਤੁਸਾਡੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੁਸਾਡੀ ਰਖੇਗਾ ਸੰਮਤ 1763 ਮਿਤੀ : ਕਤਕ 20 ਸਤਰਾਂ 9."

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਓਂ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਰਮਦਾਸ ਤੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਫੂਲ ਤੋਂ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਿਲੋਕਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਭਾਈਰੂਪੇ ਤੋਂ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਕੋਠਿਆਂ ਤੋਂ ਅਭੈ ਰਾਮ ਸੋਢੀ, ਬਾਜਕ ਤੋਂ ਸੁਧੂ ਤੇ ਬੁਧੂ ਦੀਵਾਨੇ ਸਾਧੂ, ਜੈਤੋਂ ਤੋਂ ਖਾਨਾ ਬਰਾੜ, ਭਾਈ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਕੋਟ-ਕਪੂਰੇ ਤੋਂ ਕਪੂਰੇ ਬਰਾੜ ਦੇ ਲੋਕ, ਦੀਨਾਂ ਕਾਂਗੜ ਤੋਂ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਚੱਕਾਂ ਤੋਂ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਬੁੱਚੋ ਖੁਰਦ ਤੋਂ ਭਾਈ

15. ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 342.
16. 'ਅਹਿਕਾਮ-ਇ-ਆਲਮਗੀਰੀ', ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, *ਮਾਖਿਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖਿ ਸਿੱਖਾਂ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949, ਪੰਨੇ 74-75; ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ.) *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ*, ਧਿਆਉ ਤੇਰਵਾਂ, ਬੰਦ 39 ਅਤੇ 40 ਅਤੇ ਧਿਆਉ ਚੋਦਵਾਂ, ਦੋਹਰਾ 18; ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 343.
17. *ਉਕਤ*, ਪੰਨਾ 341.

ਰੋਦੜੀਆਂ, ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਕੇ, ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਕੇ, ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ।[18] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੋਣਵੇਂ ਚਾਰ ਸੋ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਕੜਾ ਜੱਥਾ ਲਿਆ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਘੋੜੇ ਉਪਰ ਅਸਵਾਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਕੋਵਲ, ਝੋਰੜ, ਸਿਰਸਾ, ਸੁਹਾਵਾ, ਨੋਹਰ ਆਦਿ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚੋ ਦੀ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦਾ ਹੀ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਰੁੱਖਾ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਵਾਲਾ ਵੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋ ਵੱਡੀ ਕਠਿਨਾਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਰੇਗਸਥਾਨੀ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਪਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੱਖੋ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪੂਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਾਫਲਾ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅੱਗੋ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਾਅ ਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਦ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੱਖਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਿੰਨਾ ਵਧੀਆ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਹੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹਾਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਤ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇਰੀ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਭਰਪੂਰ ਸੀ।

# 21
# ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਰਵਾਨਗੀ

ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੱਲੋਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੱਦਾ, ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੁਰ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲੇ ਸਨ, ਇਹ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਲਿਖਤ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲੜੀਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਉਹ ਲੜੀ ਤੋੜ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ "ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਤਾਕੀਦ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਜੋਂ ਇਕ ਗੁਰਜਬਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਦੇ ਕੇ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।[1] ਇਹ ਗੁਰਜਬਰਦਾਰ ਅਤੇ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਉੱਥੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਪੰਜ ਹੁਕਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਏ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ।"[2] ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ[3] ਅਤੇ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ[4] ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਹੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਦੋਹਿਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ "ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗੁਰਜਬਰਦਾਰ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਉਧਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।" ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਇਸ ਪਿਛਲੇਰੇ ਦੋਹਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਨਗਰ ਤੱਕ ਜਾਣ ਲਈ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਨੇਕਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸਹੀ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਘੱਟ-ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਸਿੰਘ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਕਾਫਲੇ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਖਰਚੇ ਲਈ ਅਨਾਜ, ਦਾਲ, ਦੁੱਧ ਵਗੈਰਾ ਦੀ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲੋੜ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਕਾਫਲੇ ਨੇ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਘਾਹ-ਪੱਠੇ ਵਾਸਤੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜੇ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾ ਆਉਣ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਰਸਦ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਖਰਚਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਸ ਮੱਦ ਵਿਚੋਂ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ

1. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਧਿਆਓ 13ਵਾਂ, ਬੰਦ 38.
2. *ਉਕਤ*, ਬੰਦ 40.
3. *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10*, ਪੰਨਾ 350, ਬੰਦ 196-97.
4. *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ*, ਪੰਨਾ 343.

ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਸਹੀ ਪਰਬੰਧ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ, ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦੋਹਿਰੇ ਵਿਚਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਆਮਦ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪੇਸ਼ਗੀ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਾਫਲੇ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੈਂਡਾ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਛੇਤੀ ਤਹਿ ਕਰ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਾਫਲਾ ਤਾਂ ਅਜੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਬਾਘੌਰ (ਭੀਲਵਾੜਾ) ਤੱਕ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਪਰ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਵੀ ਮੁੜ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਹੋ ਕੇ ਗਲਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਝੋਰੜ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਸਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਰਾਤ ਦਾ ਠਹਿਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਾਪਸ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਸਿਰਸਾ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੋਹਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਜੈਨੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਜੈਨੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇੱਥੇ ਇਕ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਬਰਾਹਮਣ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਤਮਾਕੂ ਪੀਣ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਨੋਹਰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਇਕ ਕਹਾਉਤ ਪਰਚੱਲਤ ਹੈ : "ਨੋਹਰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਮੋਹਰ ਖਾਲਸਾ ਲੁਟੇਗਾ।" ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਹਾਉਤ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ ਪਰ ਸਥਾਨਕ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਫੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹੈ।[5]

ਨੋਹਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਦਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਰਸੇ ਤੋਂ ਨੋਹਰ 70 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਨੋਹਰ ਤੋਂ ਭਾਦਰਾ ਤਕਰੀਬਨ 60 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੈ। ਭਾਦਰਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਹਾਵਾ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਠਹਿਰਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਜਿਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਜੰਡ ਦਾ ਇਕ ਦਰਖ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਜੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿੱਪਲ ਉੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੰਡ ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਪੂਰੇ ਜੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਵੇਗਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।[6] ਖੈਰ ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਹੀ ਹੈ ਹੋਰ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਹਾਵੇ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾਦੂ ਦੁਆਰਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਰਾਤ ਦਾ ਠਹਿਰਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਵਿਖੇ ਦਾਦੂ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਦਾਦੂ ਪੰਥੀ ਸੰਤ ਜੈਤ ਰਾਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਇਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ। ਦਾਦੂ ਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਲਸ਼ਕਰ ਅਜਮੇਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇੱਥੇ ਰਾਤ ਦਾ ਠਹਿਰਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਸ ਵੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।[7] ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਲਸ਼ਕਰ ਬਾਘੌਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਭੀਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੀ, ਬਾਘੌਰ ਦੀ ਥਾਂ ਅਜਮੇਰ ਅਤੇ ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਬਾਘ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਬਾਘਾਂ ਦੀ ਠਾਹਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਾਘੌਰ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭੀਲਵਾੜਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਭੀਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭੀਲਵਾੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।

ਬਾਘੌਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਡੇਰਾ ਲਾਉਣ ਕਰਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਡਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਲਸ਼ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਸਕੇ। ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਭੀਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਾਲਸੇ ਨਾਲ ਤਕੜੀ ਮੁੱਠ-ਭੇੜ ਹੋ ਗਈ। ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ 'ਕੀਚਕ ਮਾਰ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਕੀਚਕ

5. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 159; ਅਤੇ ਗਯਾਨੀ ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ, *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਪੰਨਾ 344.
6. *ਉਕਤ*, ਦੋਵੇਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਪੰਨੇ ਉਹੀ।
7. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਧਿਆਉ 14ਵਾਂ, ਬੰਦ 15.

ਜੰਗਲੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਭੀਲ ਲੋਕ ਜੰਗਲੀ ਲੋਕ ਹੀ ਸਨ। *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ* ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਭੂਮੀਆਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[8] ਭੂਮੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭੁਲੇਖੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਭੀਲ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭੀਲ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਦਮ ਧਾਵਾ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਘੌਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਝੜੱਪ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਕ ਘਾਟੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ 14ਵੇਂ ਧਿਆਉ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਬਾਘੌਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਜੇਕਰ ਜੋੜ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

*ਚੜ੍ਹ ਘਾਟੀ ਕੇ ਪਾਰ ਸਿਧਾਨੇ। ਪ੍ਰਭ ਸੋ ਬਾਤ ਕਹੀ ਇਕ ਆਨੇ ॥23॥*
*ਪ੍ਰਭ ਸੋ ਆਨ ਕਹੀ ਇਮ ਬਾਤਾ। ਗੜ੍ਹ ਦੇਖਉ ਚਲਿ ਪੁਰਖ ਬਿਧਾਤਾ ॥66॥*
*ਦਰਵਾਜੇ ਆਏ ਤਬੈ ਸਿੰਘ ਸਬੇ ਖੁਨਸਾਇ।*
*ਮਸਲਿਤ ਕੈ ਐਸੇ ਕੀਉ ਦੀਨੀ ਆਗ ਲਗਾਇ ॥55॥*
*ਦੂਜੇ ਦਰਵਾਜੇ ਗਏ ਸਿੰਘ ਸਬੈ ਇਕ ਸਾਰ ॥61॥*
*ਤੀਜੇ ਦਰਵਾਜੇ ਅਰੇ ਸਿੰਘ ਸੂਰ ਖੁਨਸਾਇ ॥62॥*

ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਬਾਘੌਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਬਾਘੌਰ ਅਤੇ ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਰਲਗਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਅੰਦਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਕਈ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਇਸੇ ਕਿਲੇ ਦੇ ਹੀ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ਗੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਵਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ (ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਆਜ਼ੀਮ) ਜਮਰੋਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਨਈਅਮ ਖ਼ਾਂ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਸੀ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਨਈਅਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਾਹੋਦਾਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕਿ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਖੁਦ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 20 ਫਰਵਰੀ, 1707 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 17-18 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਬਾਘੌਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 21-22 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਏ ਸਨ। ਉਧਰ ਨਵਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਮਰੋਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ 22 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ। 23 ਮਾਰਚ ਅਤੇ 24 ਮਾਰਚ ਤੱਕ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਘੋਸ਼ਤ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੁਨਈਅਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੈਨਿਕ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ। 25 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਜਮਰੋਦ ਤੋਂ ਚੱਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਪਰੈਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਨਈਅਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸਭ ਮੁਨਈਅਮ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ

8. *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ*, ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ. ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ), ਲੁਧਿਆਣਾ, 1961, ਪੰਨਾ 72, ਬੰਦ 97.

ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅਪਰੈਲ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ।[9] ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਫਲੇ ਸਮੇਤ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਬਹੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜਮੁਨਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ।

ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਂ ਦੋਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੁਕੜੀ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣ ਸਮੇਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਾਲਵੇ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਂਪ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਸੀ। ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਂਪ ਆਗਰੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਓ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ 5 ਮਈ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸੀ। 12 ਜੂਨ ਨੂੰ ਇਹ ਲਸ਼ਕਰ ਆਗਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਗਰੇ ਤੱਕ ਇਤਨੇ ਦਿਨ ਲੱਗਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਅ ਕਰਕੇ ਸਥਾਨਕ ਚੋਧਰੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਾਫਲਾ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਥੁਰਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਇੱਥੇ ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ, ਕੁੰਜ ਗਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਸਥਾਨ ਦੇਖੇ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਂਦਰ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਣੇ ਸਮੇਂ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਖਾ ਕੇ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਮਾਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜ ਲੜ ਕੇ ਖਰੂਦ ਮਚਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਵਹੀਰ ਆਗਰੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਆਗਰੇ ਤੋਂ 13-14 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਲਗਾਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕੈਂਪ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਪੰਜ ਛੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭਿਜਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਰਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਮੁਨਈਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਆਓ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ। ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤੰਬੂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਉੱਥੇ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਆਪ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੰਬੂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਵਾਜੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਡਿਊਢੀ ਖਾਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਉਚਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੋਂ ਉਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਖਤ ਉਪਰ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਕਲਗੀ ਅਤੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਜੜਾਊ ਹਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਖਿੱਲਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਡਿਊਢੀ ਖਾਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਵਾਜ ਦੇ ਕੇ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੈਨਾਪਤਿ ਖ਼ੁਦ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਈ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਹੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਅਕਤੂਬਰ, 1707 ਈ. ਨੂੰ ਧਉਲ ਅਤੇ ਖਾਰਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਉਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ : "ਸ੍ਰਬਤਿ ਸੰਗਤਿ ਧਉਲ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਖਾਲਸਾ ਹੋ ਗੁਰੂ ਰਖੈਗਾ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮ ਸਉਰੈਗਾ। ਸੁਖ ਸੁਖ ਨਾਲ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਾਸਿ ਆਏ ਸਿਰੋਪਾਉ ਅਰੁ ਸਠਿ ਹਜ਼ਾਰ ਕੀ ਧੁਖਧੁਖੀ

9. Sri Ram Sharma, *Mughal Empire In India*, Agra, 1974, pp. 353-55.

ਜੜਾਊ ਇਨਾਮੁ ਹੋਈ ਹੋਰ ਭੀ ਕੰਮੁ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਦਕਾ ਸਭ ਹੋਤੇ ਹੈ ਅਸੀਂ ਭੀ ਥੋੜੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਨੋ ਆਵਤੇ ਹਾਂ........ ।"[10] ਤਕਰੀਬਨ ਤਕਰੀਬਨ ਇਹੀ ਸਬਦਾਵਲੀ ਖਾਰਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਜੜਾਊ ਹਾਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚ 60 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਮਤ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਹਥਿਆਰਾਂ ਸਮੇਤ ਗਏ ਸਨ।

ਦੂਜਾ, ਜੋ ਵਸਤਾਂ, ਸਮੇਤ ਇਕ ਖਿੱਲਤ ਦੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੰਬੂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲੇ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨੇਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੰਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਚੌਧਰੀ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਅਧੀਨ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨੇਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਏ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਹ ਖਿੱਲਤ ਅਤੇ ਜੜਾਊ ਹਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਪਹਿਨਣੇ ਪੈਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਸੈਨਾਪਤਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਠਹਿਰਾਅ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਇਤਨਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਉੱਥੇ ਰਹੇ ਸਨ।[11] ਜੈਜਊ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਠਹਿਰਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੀ ਲੜੀ ਸੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਨਈਅਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮੁਨਈਅਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਾਨਿ-ਖਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਨਕਦ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਅਤੇ ਮਨਸਬ ਵਿਚ ਵੀ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।[12]

ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਜੈਪੁਰ ਅਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਜੋ ਵੱਡੇ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰੁਤਬੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਭ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੱਤ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਮਨਵਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੱਗੜ-ਪਿੱਛੜ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਹਾਲੇ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਛਵਾਹਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਕਾਮਬਖ਼ਸ਼ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਕੈਂਪ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਝਾਊ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਕੋਈ ਫੌਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਤੰਬਰ 1707 ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਾਂਦੇੜ ਚਲੇ ਗਏ।"[13]

ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਸਮੇਤ ਛੇ ਹੋਰ

10. *ਹੁਕਮਨਾਮੇ*, ਪੰਨੇ 186-89.
11. *ਪੂਰਵਅੰਕਤ*, ਧਿਆਇ 15ਵਾਂ ਬੰਦ 17 ਅਤੇ 41.
12. Sri Ram Sharma, *op. cit.*, p. 357.
13. *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 1469-1765* (ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ), ਪਟਿਆਲਾ, 1985, ਪੰਨੇ 91-92.

ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਇਹ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਜਿੰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ।[14] ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਿਖਣਾ ਹੈ ਕਿ "ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਪਰਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਛੋਹੀ ਹੋਈ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।.......ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅੱਪੜੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਪਰਿਣਾਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।"[15] ਗਰੇਵਾਲ ਅਤੇ ਬੱਲ ਵੀ ਇਸੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਉਮੀਦ ਲਈ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਵਾਸਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ।[16] ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨੇ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਤਕਰੀਬਨ ਇਹ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।[17]

ਉਪਰੋਕਤ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਖਾਸ ਚਲਾਕੀ ਭਰੀ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਫਿਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮੰਗ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜੋ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਮੁਖੀ ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸਾਬਕਾ ਸੂਬੇਦਾਰ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੁਣ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ, ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਸੀ? ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੈਸੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਵਿਚ, ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਔਖਿਆਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਰਹਿਣ ਦੀ ਮੰਗ ਲੈ ਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੇ ਗਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਸੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੂਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਲਾਕਾਤ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣੀ ਸੀ।

14. *History of The Sikhs*, New Delhi, 1994, pp. 315-16.
15. *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1966, ਪੰਨੇ 138-39.
16. *Guru Gobind Singh* (A Biographical Study), Chandigarh, 1967, p. 153.
17. *Guru Gobind Singh on The Canvas of History*, New Delhi, 1995, pp. 192-93.

ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਧਊਲ ਅਤੇ ਖਾਰਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਵੇ ਪਰ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੋਈ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਨ ਪਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਵਹੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣਾ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਵੀ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਊਲ ਅਤੇ ਖਾਰਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀ ਬੇਨਤੀ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲਣ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਅਜੇ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਭਰੋਸਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਅਗਲੀ ਹੋਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਸਮਾਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਆਦਿ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਤੇ ਨਿਰਆਧਾਰ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਾਇਦੇ ਜਾਂ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਵਹੀਰ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਵੀ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉਧਰਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਵੀ ਹੌਸਲਾ-ਵਰਧਕ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਈ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮੱਧ ਪਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਧਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਵਹੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਗੱਲ ਸੀ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਵਹੀਰ 1707 ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫਤੇ ਵਿਚ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਵਹੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਖਾਲਸਈ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 19 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਇਤਮਾਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਭਾਈ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਭੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਗੋਦ ਲਿਆ ਪੁੱਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਾ ਵਹੀਰ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਅਜਮੇਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈ ਕੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੇਰੇ ਅਜਮੇਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੋਧਪੁਰ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਜੋਧਪੁਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਉਦੈਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਹੀਰ ਇਕੱਠਾ ਹੀ ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਲੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅੱਗੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਕਾਮਬਖ਼ਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਦੋ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਮਸਲਾ ਨਿਬੇੜ ਲਵੇ। ਚਿਤੌੜਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਵਹੀਰ 1708 ਦੀ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਫਤੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਵਰਤਮਾਨ ਮੱਧ ਪਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਪਰਸਿੱਧ ਵਪਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ ਸਨ। ਤਾਪਤੀ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਹੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਾਇਦ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਥਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫਿਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਪਰੰਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਹੀਰ ਨਾਲ ਨਾਂਦੇੜ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।

# ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ

ਨਾਂਦੇੜ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਕ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ, ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਲਿਖਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹਨ ਉਹ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਲਿਖਤਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਕਲਪਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜੌਰੀ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਕੋਈ ਰਾਜਪੂਤ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਖੇਡਦਾ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਧੂ ਬਣ ਕੇ ਇਹ ਇਕ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਾਧ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਨਾਂਦੇੜ ਪਹੁੰਚੇ ਆਦਿ, ਆਦਿ। ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਤਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਰਕ-ਰਹਿਤ ਹਨ। ਜੇ ਹਿਰਨੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਤੜਫਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਬੰਦਾ ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਫਿਰ ਇਹ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਜਾਂ ਹੰਕਾਰੀ ਸਾਧ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਿਆ? ਫਿਰ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਰਮਦਿਲ ਸਾਧੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਸ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਕਾਫਲੇ ਨਾਲ ਇਧਰ ਇਕ ਉਜਾੜ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਇਸ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਤੋਂ, ਸਿਰਫ ਇਸ ਸਾਧ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜਨ ਲਈ, ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਨਾਂਦੇੜ ਪਹੁੰਚਿਆ ਦੱਸਦੇ ਹਾਂ। ਕੀ ਇਹ ਆਪਾ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਤਰਕ-ਰਹਿਤ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਫਿਰ ਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਾਧ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦਮ ਸਾਰੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਾ ਪਰਖਿਆ, ਨਾ ਦੇਖਿਆ, ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਮਝ, ਨਾ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਮਰਜਾਦਾ ਦੀ, ਸਿਰਫ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਜਾਂ ਹਫਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਨੇਤਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਖਰ ਇਹ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੀਸ ਵਾਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਪਿਆਰੇ ਵੀ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੈਸੇ ਮੰਨੇ-ਪਰਮੰਨੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹੰਕਾਰੀ ਸਾਧ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਨੇਤਾ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਹਾਂ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਰਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਇਤਨੀ ਦੂਰ ਕਿਹੜੀ ਧਾਰਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਂਦੇੜ ਤੱਕ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਆਈ ਸੀ? ਤਾਪਤੀ ਨਦੀ ਟੱਪ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਵੀ ਮੁੜ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਨਾਂਦੇੜ ਵੱਲ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਹੰਕਾਰੀ ਸਾਧ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸੋਚ ਸੀ।

ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਸੋਚ ਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਕੌਣ ਸੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।[1] ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮ, ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ

1. ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਪੰਨੇ 150-151.

ਹੋਰ ਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਤਕੜੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਇਕ ਸੈਨਿਕ ਰਜਮੈਂਟ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਰਜਮੈਂਟ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਾਰਚ 1707 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ 1708 ਈ. ਤੱਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਿੱਖ ਰਜਮੈਂਟ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਸੈਨਾ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਬਣ ਕੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੁਝ ਉਦਾਸੀ ਪਰਚਾਰਕ ਥਾਪੇ ਗਏ ਸਨ। ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਖੇ ਇਕ ਲੱਕੜ ਸ਼ਾਹ ਫਕੀਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਨਾਂਦੇੜ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਤਖ਼ਤ ਬਣਾ ਕੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਂਦੇੜ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਇਤਨੀ ਦੂਰ ਇੱਥੇ ਨਾਂਦੇੜ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਂਦੇੜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੱਖਣੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਡੇਰਾ ਇੱਥੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਂਦੇੜ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੋ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਕਰਕੇ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਧੀਆ ਵੈਦ-ਹਕੀਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਲ੍ਹਮ-ਪੱਟੀ ਲਈ ਵੀ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਜੋ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਇਸੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਚੋਣਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਵੀ ਚੋਣਵੇਂ ਅਤੇ ਸਿਰਕੱਢ ਬਹਾਦੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਵੀ ਚੋਣਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਚੋਣਵੇਂ ਅਤੇ ਬਹਾਦੁਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਜੈਜਉ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਬੰਦਾ ਇਕ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਤਰ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਵੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਈ ਇਹ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਰਜਮੈਂਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ, ਬੰਦਾ, ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਹੀ ਰਹੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਦਿਨ ਹੀ ਕੱਟ ਸਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਆਤਮਿਕ ਗੁਰਿਆਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਇਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਅਤ ਸੈਨਿਕ ਜਰਨੈਲ, ਖਾਲਸਈ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਨਾਲ, ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂਦੇੜ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਤੁਰੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਖੇ ਉਹ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਨਰਬਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਡੇਰਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਾਨੂੰ ਸੈਨਾਪਤਿ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਇਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਇਕ ਪਠਾਣ ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਚਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਬੈਠਾ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੜੀਆਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿੱਠੇ ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਦਾਅ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ। ਉਹੀ ਪਠਾਣ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਚੰਗੇ ਬਚਨ-ਬਿਲਾਸ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਦਾਅ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਅਸਫਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਚੰਗਾ ਭੇਤ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਪਠਾਣ ਆਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਸ਼ਾਦ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਪਰਸ਼ਾਦ ਛਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਬੈਠਾ ਊਂਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਪਠਾਣ ਦੇ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲੇਟ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਊਂਘਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਪਠਾਣ ਨੇ ਜਮਧਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੇਟ ਉਪਰ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾ ਵਾਰ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੂਜਾ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਝੱਟ ਹੀ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਪਠਾਣ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਸਿੰਘ ਇਕ ਦਮ ਭੱਜ ਕੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਪਠਾਣ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰ ਲਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੋਰ ਮੱਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਗਹਿਰਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ, ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗਮ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਠੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਆ ਗਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕਿਰੀ ਜਾਂ ਕਰੀ ਨਾਂ ਦੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤੋਰ ਫੇਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਦੁਵਾਰਾ ਮੱਲ੍ਹਮ ਪੱਟੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਿੰਘ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਦਿਨ ਹੋਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਖ-ਸਾਂਦ ਨਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭੋਜਨ ਪਾਣੀ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਸੌਂ ਗਏ। ਸਭ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਠੀਕ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਪਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਜਗਾਇਆ। ਸਿੰਘ ਉਠੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਵਾਰ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਿਹ' ਬੁਲਾਈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਏ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਸਭ ਸਿੰਘ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਕੋਈ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਸਭ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਪੈਂਹਟ ਬਿ. ਦੀ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਮੁਤਾਬਕ 7 ਅਕਤੂਬਰ, 1708 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ।

ਸੈਨਾਪਤਿ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕਣਗੇ? ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਖਾਲਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਰੂਪ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖਾਲਸੇ

ਦੇ ਪਾਸ ਰਹਿਣਗੇ। ਖਾਲਸਾ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਭਰਮ ਨਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਭਰਮ-ਭੇਖ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਹੈ।"[2]

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ "ਹੇ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ਼ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਹੈ?" ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦਾ ਗੁਰੂ, ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਲੜ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਖਾਲਸਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋ। ਸਭ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਹੀ ਲੋਚਣਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ। ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ ਉਹ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਵਾਸੀ ਕਹਿਲਾਏਗਾ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਹੀ ਰਹਿਤ ਰੱਖਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਣੀ।"[3]

# ਮੁੱਲ-ਅੰਕਣ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਸੱਤਵੀਂ, ਸੰਮਤ 1723 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 26, ਦਸੰਬਰ 1666 ਈ. ਨੂੰ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜਨਮੇ ਅਤੇ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ, ਸੰਮਤ 1765 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਕ 7 ਅਕਤੂਬਰ, 1708 ਈ. ਵਿਚ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 42 ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਮਰ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ। 42 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਜੁਆਨ ਉਮਰ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਇਤਨੀਆਂ ਪਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੱਚ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਜੂਝ ਰਿਹਾ ਨੇਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤਰਾਵਾਂ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਅ ਡਰਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਔਕੜਾਂ। ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਰ ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਹਾਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਨਫੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਹਾਰ ਉਸ ਲਈ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਜਿੱਤ ਉਸ ਲਈ ਜਿੱਤ। ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜੂਝਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਰ ਔਕੜ ਤੋਂ ਹੌਸਲਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਉਹ ਹੌਸਲਾਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਗੋਂ ਹਰ ਵਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਕੋਈ ਜ਼ਮੀਨ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁਟਾ ਕੇ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੇੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਜਾਣ ਨਾਲ। ਇਹ ਜਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਜਿਆ ਗਿਆ ਖਾਲਸਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਵਿਚਰਨਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ 'ਤੇ ਤੁਲੀ ਪਈ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਦਾ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਉਭਰ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਕਹਿਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਗੰਭੀਰ ਸੋਚ ਦੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਸੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਜਮਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਕਤ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਤੌਰ

'ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀਤੱਵ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹੀ ਮਿਸ਼ਨ ਕੌਮ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਦਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮੱਦਦ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਮੱਦਦ ਡਟ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਕੀ ਨਿਕਲਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ। ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਅਦ ਜੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਕਾਇਰਤਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਹਰਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਮਲਾਵਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਏ ਬਗੈਰ ਸੁਲਹਾ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਝੰਜੋੜਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਲਸੂਨ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਛਾਉਣੀ ਨੂੰ ਖੁਦੇੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤਣਾਓ ਪੂਰਨ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਾਰ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਪਰ ਸਿੱਧਾ ਵਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਤੱਥ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੁੰਝਲ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਪਰਤੀਕਰੱਮ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਪਰ ਲੜਾਈ ਛਿੜ ਗਈ ਸੀ ਉਸੇ ਹੀ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ (ਕਹਿਲੂਰ) ਨਾਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਮੱਦਦ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਨਾਲ। ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ। ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤੱਵ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤੱਵ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਾਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਭੰਗਾਣੀ ਅਤੇ ਨਾਦੌਣ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੀ ਥੰਮੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਜਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ, ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਭ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸੀ। ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਖ਼ਤੋ-ਖ਼ਿਤਾਬਤ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪਰਤੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਕਹਿਰੀ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਤੋਂ ਢੇਰ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਗਰਾਨ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਟੁਕੜੀ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। 1698 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ (ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। 1699 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲੇ ਪਏ ਸਨ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨੂੰ

ਖਾਲਸਈ ਗਣਰਾਜ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਤਾਕਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਇਕ ਸ਼ਰੇਣੀ-ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਐਲਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਾਹੀ ਜ਼ਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵੰਗਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਖਾਲਸਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਰਬਉਚ ਅਥਾਰਟੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰਾ ਬਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਗਤੀ-ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਪਰੱਭੁਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਪਰਤੀਕ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਟਾ ਇਸ ਦਾ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਨਾ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ।

ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਸੈਨਾ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਈ ਗੁਆਂਢੀ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਵੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਖਦੇੜ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਮੁਗਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰਾਂ (ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਜੰਮੂ) ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਫ਼ੌਜ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਗਣਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੀ ਪਿਆ ਸੀ।

ਦਸੰਬਰ, 1705 ਈ. ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਪਾਸਾ ਹੀ ਪਲਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੋ ਤਾਕਤ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਉਹ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਜਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਮੁੜ ਤੋਂ ਫਿਰ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੀ। ਨੌ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਜਾਣਾ ਐਸਾ ਮੰਦਭਾਗਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮੁੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ ਸਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕੁਝ ਲੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅਛੇ ਸਿੱਟੇ ਦਿਖਾਉਣੇ ਸਨ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਯੁੱਗ ਇਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬਾਗੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਅਤੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਝੋਂਕ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਵੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 42 ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਖਾਲਸੇ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਜੋ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇੜਿਆ ਸੀ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪਰਖੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਕੌਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਇਤਨੀ ਪੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਰ ਸਾਥੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਇਸ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 42 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

# ਸਾਰ-ਅੰਸ਼

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਰਮੁੱਖ ਸਭਿਅਤਾ (ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ) ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਿਲੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਸੋਕੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਬੀਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਊਠਾਂ, ਗਊਆਂ, ਭੇਡਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵੱਗਾਂ ਅਤੇ ਇੱਜੜਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰਗਾਹਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲਿਪੀ ਕੀ ਸੀ? ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਸਮੇਂ ਕਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਇਤਨੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੱਟ ਨਾਂ ਵੀ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੱਤ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਜਟਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਉਪਰ ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਜੱਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਖੁਰਦਰੇ ਜਿਹੇ ਅਤੇ ਖਿਲਰੇ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਲੋਕ ਬਿਲਕੁਲ ਓਪਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਰਾਖਸ਼ਸ਼, ਭੈੜੀ ਬੋਲੀ ਵਾਲੇ, ਮਾਰ-ਖੋਰ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਚੋਰ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਖੁਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਪਰਤੀਕ ਹਨ। ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰੇ ਗਏ ਨਾਂ 'ਜੱਤ' ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਜਟਾਂ ਵਾਲੇ ਆਖਰਕਾਰ 'ਜੱਟ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਕੇ ਇੱਥੇ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨਾਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਜੱਟ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੱਟਾਂ ਤੋਂ ਪਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਟ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਟਕਰਾਅ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਨਾ ਵੱਸ ਸਕੇ। ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਸੇਬਾ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਸੇਬਾ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆ ਸੀ। ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਖੇਤਰ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਸੇਬੇ ਤੋਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਕਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਰੀਆ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਪਰਸੰਸਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਸੰਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੌਰਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ (ਕੌਰਵਾਂ) ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ (ਪਾਂਡਵਾਂ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਹੀ ਪਰਤੀਕ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਯੁੱਧ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ ਉਪਰ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਸਰਸਵਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਕ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਹੱਦ, ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ-ਸਰਸਵਤੀ, ਉਪਰ ਜੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹੱਦ ਮੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀਆਂ ਹੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜੱਟਾਂ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਦੇ ਇਹ ਰਮਾਇਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਦੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਕਦੇ ਇਸ ਨੇ ਪੋਰਸ ਅਤੇ ਮਗਧ ਰਾਜ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹੀ ਵਿਰੋਧ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਤ-ਵੰਡ ਵੀ ਅਕਸਰ ਇਸੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਸੀ। ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੁਆਰਾ ਗੁਲਾਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਠਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਇਸ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਖੱਤਰੀ ਵਰਗ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਪਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਾਤ-ਵੰਡ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਸੋਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਆਰੀਆ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਆਰੀਆ ਨਾਂ ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਟਕਰਾਅ ਬਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਬਰਾਹਮਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੱਕੜੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸੱਟ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਤ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਨੀਆਂ ਨੇ ਜੇ ਗੈਰ-ਬਰਾਹਮਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਸਮਝੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੈਰ-ਬਰਾਹਮਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਿਗੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਤੋਲ ਇਤਨਾ ਬਿਗੜ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੈਰ-ਬਰਾਹਮਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਟੱਕਰ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਇਤਨੀ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਮਰਾਠਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਇਕ ਯਤੀਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1469 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਕੁਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਲ ਨਾਨਕ ਗੰਭੀਰ ਸੋਚਣੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ 1499 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ 30 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਉਂ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਹੀ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਮੱਥਾ ਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਧਾਰਮਿਕ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇੱਥੇ 'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ'। ਇੱਥੇ ਸਭ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਊਚ-ਨੀਚ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰੂਪ

ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸਮਾਜਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਰੋਧ ਬਰਾਹਮਣ-ਸ਼ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹੈ, ਪਾਲਨਹਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬਉੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਰੰਗ-ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਨਿਰਆਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮੰਦਰ-ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਬੁੱਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਤੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਬਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰੱਬ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਹਊਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰੱਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਬਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰੱਬ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੱਸਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰੱਬ ਸਿਰਫ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਸਦਾ ਸੀ। ਬਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰੱਬ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰੱਬ ਨਿਰਆਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਬਸਾਂਝਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰਬਸਾਂਝੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ ਗਈ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ ਜੋ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸਨ, ਨੇ ਰੱਬ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬੜੇ ਕਠਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਣਾ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭਰਵਾਂ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਉਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਅਪਨਾ ਕੇ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਸਿਰਫ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬਰੱਹਮ-ਗਿਆਨ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਰਬਉੱਚਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਅਧਿਐਨ, ਪੜ੍ਹਾਈ, ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖੁਦ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਪਰੇਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਹੀ ਸਭ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਹੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੱਬ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਸਾਫ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਭਰਮ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਸਕਰਿਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗੱਲ ਹੀ ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕਰਿਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉਭਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਵੱਲ ਇਕ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਰੱਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਕਲਪ ਇਤਨੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਕਠਿਨ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮਾਨਵ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਪਰਚਾਰਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ। ਅਰਬ ਮੁਲਕਾਂ ਵਰਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ

ਜਿੱਥੇ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਬਰਫ ਲੱਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹਿਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਸਫਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂ-ਖੰਡ ਦੀਆਂ, ਬਾਹਰਲੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਸਥਿਤ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਕਿਤਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਤ ਸਰੀਰਕ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਦਿਲ ਗੁਰਦੇ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ, ਨਾ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਡਰਪੋਕ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਇਤਨੀਆਂ ਜਟਿਲ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚ ਪਰਬੀਨ ਹੋਣਗੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਕਾਲ ਰੂਪ' ਕਿਹਾ ਹੈ। 'ਅਕਾਲ ਰੂਪ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਨੀ ਪਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਗਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਜਾਪਦੇ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਖੁਦ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਆਪਣੀ ਤਕਰੀਬਨ 70 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਪਰਾਪਤੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਪੜਾਅ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ 30 ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿਤਾਏ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਇਹ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ 30ਵੇਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 65ਵੇਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦਾ ਸੀ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਪਰਚਾਰਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਉਹ ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੜਾਅ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਅ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਲੰਮੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮੁੱਖ ਸ਼ਿਸ਼ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਦੇ ਧਾਰਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੁਟੇਰਾ ਪੜਾਅ ਸੀ ਪਰ ਸੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਭਾਵਪੂਰਤ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਕਹਿਲਾਏ। ਅੰਗਦ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਉਹੀ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਉਹੀ ਹੱਡ-ਮਾਸ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ ਪਰ ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੀ ਫਰਕ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦਿੱਬ-ਦਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਰਸ ਨੀਯਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮੋੜ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਫਿਰਕੇ ਸਿਰਫ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਵਾਰਸ ਨੀਯਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮੱਤ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੁਰਜੀਤ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ

ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਾਰਸ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਅਗਲੀ ਲੋੜ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਾਰਸ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਮ ਕੀਤੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਫ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਚੀ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਹਰ ਲੰਮੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1539 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1552 ਈ. ਤੱਕ ਗੁਰਿਆਈ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨਿਨ ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਅਮਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਅਮਰੂ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 1552 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1574 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਮੱਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੋਕੇ ਰਸਮੋ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜ ਕੇ ਸਹੀ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਪਾ ਸਕਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਚੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦਾ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਲਈ ਮੰਜੀ ਪਰਣਾਲੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਢਾਂਚਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਖਰੀਦ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਆਪਣੇ ਦਾਮਾਦ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਥਾਪ ਕੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 1574 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1581 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਸੀ, ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਸੁਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗਏ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਦਰਜ ਕੀਤਾ। ਆਖਰ ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਥੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਵਾਈ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਗਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਪੁੰਨ ਕਾਰੀਗਰ ਲਿਆ ਕੇ ਵਸਾਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਗੁਰੂ ਆਸ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਨਗਰ ਸੀ। ਨਾ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਕੰਮੀਆਂ ਦਾ ਅਲੱਗ ਵਿਹੜਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਬਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਗਰ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਧੀਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1581 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1606 ਈ. ਤੱਕ ਗੁਰਿਆਈ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਮਹਾਨ ਯੋਜਨਾਕਾਰ ਸਨ। ਇਸੇ ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੇ ਨਗਰ ਵਸਾਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ, ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ (1589 ਈ.) ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਮੀਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1590 ਈ. ਵਿਚ ਤਰਨਤਾਰਨ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। 1594 ਈ. ਵਿਚ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 1595 ਈ. ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਮੰਜੀ ਪਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਦਲਾ ਕੇ ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀ ਵਾਲਾ ਪਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਮਸੰਦ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਕੜੀ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਪੂਰੀ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਚਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਇਸ ਪਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਰਬੰਧ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਪਰਣਾਲੀ ਤਹਿਤ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਪੂਰੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਵਾਧਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਦਰਤੀ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਪਰੱਤੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ। ਮਸੰਦ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਧਾ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਲੋਕ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਖੂਹ ਲਗਵਾਏ। ਛੇਹਰਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਛੇ ਹਰਟਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਔਖੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਆਮਲਾ ਮੁਆਫ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਆਪ ਉੱਥੇ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਆਮਲਾ ਮੁਆਫ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਨਸਲ ਦੇ ਘੋੜੇ ਲਿਆ ਕੇ ਪਾਲੇ ਗਏ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਿਸੇ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਰਥਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਸਨ। ਨਗਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਤਨੇ ਗੰਭੀਰ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਵਪਾਰ, ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੱਗੇ ਸੀ।

1604 ਈ. ਵਿਚ *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਫਲਸਫਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਹਵਾਲੇ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅੱਤਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਪਿਰਤ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਰਾਪਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜੈਸੀ ਠੰਡਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨੇਤਾ ਤੁਅੱਸਬੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫਿਰਕੂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਤੀ ਦਰਦਨਾਕ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਇਸ ਭੈੜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਐਸੀ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1606 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕਰੀਬਨ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਚੋਂ ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਪਵਿੱਤਰ ਖੂਨ ਦੀ ਲਾਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਤਖਤ ਉੱਪਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਹੌਲ ਤਣਾਅ ਭਰਪੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤਾਕਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪ ਹਥਿਆਰ ਪਹਿਨੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਹਿਨਾਏ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਗੁਰੂ

ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜੀ ਰੱਖਣਾ ਕਾਇਰਤਾ ਸਮਝੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਤਾਕਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਰ ਨਾ ਸਮਝਣ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨੀਆਂ। ਇਹ ਦੋ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਦੋ ਤਾਕਤਾਂ ਸਨ ਪੀਰੀ ਅਤੇ ਮੀਰੀ ਦੀਆਂ। ਭਾਵ ਕਿ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਨਿਰਣੈ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਰਬਉੱਚ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਇਹ ਭਾਵ ਸੀ ਪੀਰੀ ਅਤੇ ਮੀਰੀ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ। ਵੈਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਢਾਂਚੇ ਅਧੀਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਰਬਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਹ ਸਰਬਉੱਚਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੀਰੀ ਅਤੇ ਮੀਰੀ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਪਰਤੀਕ ਸਨ। ਇਸ ਆਤਮਨਿਰਣੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਬਉੱਚ ਥਾਂ, ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ (1606 ਈ.) ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ, ਅਦਾਲਤੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਚੁਣੌਤੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪੀਰੀ-ਮੀਰੀ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਉਸੇ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਅਣ-ਗੌਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਖੁੱਲੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕੈਂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਲੰਮੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਆਪ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿੱਧੀ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਆਪਣੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਰਤੀ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਨਾ ਰਵੱਈਆ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਤਾਕਤਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇਤਨੀ ਕੁ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆ ਲੜਾਈਆਂ ਸਿਰਫ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਲੜਾਈ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੰਕੋਚ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਅਤੇ ਨਥਾਣਾ-ਮਰਾਝ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਬਚਾਓ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਖਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਡੂਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ।

ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਉਦਾਸੀ ਫਿਰਕਾ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ

ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜੈਸੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸੁੱਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਟੱਲ ਰਾਏ ਜੀ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 1644 ਈ. ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ 49 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਜੋ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸਨ, ਸੱਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਣੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 1644 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1661 ਤੱਕ ਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਫ 14 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਵੀ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਰਮਦਿਲ, ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਅਸਵਾਰ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤਾਕਤਵਰ ਨੇਤਾ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ, ਬਾਗ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਫੁੱਲ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਗੁਰੂ ਵੱਲੋਂ ਜੱਥੇਬੰਦ ਕੀਤੇ ਘੋੜ-ਸੁਆਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੌਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜੱਟ-ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਅਖੀਰ 31 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ 1661 ਈ. ਵਿਚ ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਹ 1664 ਈ. ਤੱਕ ਰਹੇ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਸਮੇਂ ਤਕਰੀਬਨ ਛੇ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਨ, ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੁਪਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਝਗੜਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਝਗੜੇ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁੱਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਚੇਚਕ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਾਰਨ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ 1664 ਈ. ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਸੀ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਬਾਬਾ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ ਬਕਾਲਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਕਾਲੇ ਵਿਖੇ ਸਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸਿੱਖ ਅਗਲੇ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਕਾਲੇ ਵਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਕਾਲਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਿਆਈ ਸੰਭਾਲਣ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਸੁਣਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਸਵਰਗੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਅਰਥਾਤ ਸੱਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਧੀਰ ਮੱਲ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰੌਲਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਗੁਰਿਆਈ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ 43 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੱਥੇਬੰਦਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਰੋਧੀਆਂ, ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ

ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਅਤੇ ਧੀਰ ਮੱਲ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਗਲਤ ਪਰਚਾਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮਾਝੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸੂਰਜ ਮੱਲ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਛੱਡ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਗਰ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਵਸਾਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਰੂਬਰੂ ਮੇਲ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ। ਧਮਧਾਨ ਸਾਹਿਬ (ਹਰਿਆਣਾ) ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਜੈਪੁਰ) ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਪੁਰਦਗੀ (custody) ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ 'ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਨ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਵਹੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰ ਉਹ ਉਰਾਂ-ਪਰਾਂ ਜਾਂ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਆ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਪਾਸ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਸਾਮ ਦੇ ਧੂਬੜੀ ਸ਼ਹਿਰ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਟਣੇ ਤੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ।

ਕਿਉਂਕਿ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੇ-ਵਕਤੀ ਅਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਕਾਰਨ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰੁਕ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਪੂਰਨ ਹੋਣ 'ਤੇ 1672 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੂਫਾਨਮਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚੋਂ ਸਰਵਰੀ ਮੱਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਵਰੀ ਮੱਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਉਪਰ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਜਬਰਦਸਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਬਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੂਫਾਨੀ ਦੌਰਾ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਇਸ ਦੀ ਕਨਸੋਅ ਹਕੂਮਤ ਦਿਆਂ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਵਿਚਕਾਰ ਵਸੇ ਪਿੰਡ ਮਲਿਕਪੁਰ ਰੰਘੜਾਂ ਤੋਂ ਗਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਸੀ-ਪਠਾਣਾ ਦੇ ਕੈਦਖਾਨੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਸੀ-ਪਠਾਣਾ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ 11 ਨਵੰਬਰ, 1675 ਈ. ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬੜੇ ਹੀ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1675 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਕੇਂਦਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤ ਉਪਰ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸਖਤ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਕਹਿਲੂਰ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੋਸ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੀ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਕੋਈ

ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੜਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਖਦੇੜ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਫਤਿਹ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਦਾ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚਲਦਾ ਨਾ ਰਹੇ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਫਤਿਹ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਗਰ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ ਵਿਖੇ ਪਰਤ ਆਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਮੁੜ ਤੋਂ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਕਰਕੇ, ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਹਿਲੂਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਵੀ ਤੰਗ ਸੀ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋ ਮੱਦਦ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਮੱਦਦ ਦਿੱਤੀ। ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਵਸੇ ਨਾਦੌਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪੱਕੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਬਿਨਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਹਿੰਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ ਸੀ।

1698 ਈ. ਦੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਸਮੇਤ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 1698 ਈ. ਦੇ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਜਮ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਨਾ ਕੋਈ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ, ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਫੌਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪਰੱਭੁਸਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜੋ ਰਿਆਸਤ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਗਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਗਰ ਰਾਜ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਅਤੇ ਘੋੜ ਸੁਆਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ; ਨਗਾਰੇ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ; ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਝੂਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਰਬਉੱਚ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਗਤ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਲੈ ਲਏ ਸਨ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਕਿਰਿਆ ਹੋਣੀ ਸੀ ਉਹ ਹੋਈ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਕੁਝ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਕਤ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੱਧ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜੇ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੈਨਿਕ ਮੱਦਦ ਮੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਸ ਜੁੜਵੀਂ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ 1705 ਈ. ਦੇ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ

ਗਣਰਾਜ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੇ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬਚੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਪਾਣੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅਚਨਚੇਤ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਪਏ ਘੇਰੇ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਰਾਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਜੱਥਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਸਫਾ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਟੁੱਟ ਪਿਆ। ਚਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਸਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਨ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ 39 ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਰਿੜਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਮਾਛੀਵਾੜੇ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਕੜਨਾ ਜਾਂ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਆਰਥ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਵਿਖੇ ਇਸ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਖਾਲਸਾ ਵਹੀਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਐਸੀ ਜਗਾਹ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ ਜਿੱਥੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸਫਲ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਥਾਂ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲੱਭ ਲਈ ਗਈ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖਾਲਸਈ ਲਸ਼ਕਰ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਇਉਂ ਆ ਨਿਕਲੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੇਰ ਨਿਕਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਸੋਮਾ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਮਾਝੇ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਆ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੁਗ਼ਲ ਫ਼ੌਜ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ, ਸਿੰਘ ਜੱਥੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਪਏ ਸਨ। ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦੀ ਗਹਿਗੱਚ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੈਨਾ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਵਾਪਸ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਜੇਤੂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ। ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਦੇ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਇਧਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਨਾਂ-ਕਾਂਗੜ ਤੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਤਕਰੀਬਨ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਠਹਿਰਾਅ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਠਹਿਰਾਅ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਵੀ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। 1604 ਈ. ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਗਏ ਹੋਏ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਗੁਰਜ਼ਬਰਦਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਫ਼ੁਰਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ 30 ਅਕਤੂਬਰ, 1706 ਈ. ਨੂੰ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਸਨ। ਅਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਬਘੌਰ (ਭੀਲਵਾੜਾ) ਸ਼ਹਿਰ ਤੱਕ ਹੀ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਪੇਸ਼ਗੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਆਏ

ਹੋਏ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਮੋੜੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੇ ਠਹਿਰਾਅ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਗਰੇ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਵਹੀਰਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵੱਲ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਇੱਧਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੱਕ ਦੌਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਮੱਧ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਂਦੇੜ ਸ਼ਹਿਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਨਾਂਦੇੜ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਲੁਕਵੇਂ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜੋ ਸੈਨਿਕ ਸਿੱਖ ਟੁਕੜੀ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਨਾਂਦੇੜ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਪੁੰਨ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਜਮੈਂਟ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੋਣਵੀਂ ਰਜਮੈਂਟ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ ਜਾਣ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਹੇਠ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਲਈ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਦਾ, ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੰਤ 7 ਅਕਤੂਬਰ, 1708 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਭਾਵੇਂ 239 ਸਾਲਾਂ (1469-1708 ਈ.) ਦੇ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸੀ ਇਹ ਪੂਰਨ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਪੜਾਅ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਪੜਾਅ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਦੌਰਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਐਸੀ ਮਜਬੂਤੀ ਨਾਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਈ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਖੜੋਤ ਹੀ ਆਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਪਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ ਗਿਆਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਗਵਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੱਕੇ-ਮਦੀਨੇ ਜਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਉੱਤਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੋਈ ਤਦ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਹੀ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਨ ਲਈ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਕਾਹਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਜ-ਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਲਬੂਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਕਮ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਮੱਦਦ ਨਹੀਂ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਸਾਧਾਰਣ ਤੇਜ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਹਾਂ ਅਜਿਹਾ ਫਾਇਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਹਾਕਮਾਂ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਸਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹਾਲਾਤ ਹਰ ਲਹਿਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਹੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਇਕ ਐਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨਾ ਸੀ। ਹਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਖਲਨਾਇਕ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਕਲਪ ਮਨਮੁੱਖ ਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਮੁੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਉਚਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਵਿਚਰਨਾ ਸੀ ਜਾਂ ਇਉਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਉਚਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਉਚਰੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮਨਮੁੱਖ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਨਿਰੋਲ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਰਨਾ ਸੀ। ਗੁਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨਮੁੱਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗਰੀਬ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੋਵੇ ਇਹ ਅਮੀਰ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਲੋਭ ਲਾਲਚਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਮੁੱਖ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਮਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਮਲਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ? ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚੀ ਜਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਸਨ; ਸਮਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੀ; ਸਮਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਓਪਰੇ ਗਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪਰਬਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬਾਕਾਇਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ ਮੁਹਈਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਗੁਰਮੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮੁੱਖ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਰਾਹੀਂ ਬਣੀ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਚੇਰਾ ਦਰਜਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਬੀਹ-ਵਿਸਵੇ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਇੱਕੀ-ਵਿਸਵੇ ਦਾ ਕਥਨ ਪੇਂਡੂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਰਬਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਥਨ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਾਸਾ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਮੁੱਖ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਹੀ ਸੰਸਥਾ ਖਾਲਸਾ, ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਮੰਜੀ ਅਤੇ ਮਸੰਦ ਪਰਣਾਲੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਬੰਧ ਸਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਵਸਾਉਣ ਦਾ। ਨਵਾਂ ਉਪਜਿਆ ਧਰਮ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਭ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸੀ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਦੂਸਰਾ ਸਿੱਖ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਇਕ ਦੋ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਦਰਜਨਾਂ, ਸੈਂਕੜਿਆਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 239 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਪੈਂਡਾ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਗਲਬੇ ਵਿਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਬ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਵਸਾਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਉਪਰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਗਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉੱਥੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਦੀ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ (ਰਾਵੀ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦ ਕੇ ਨਵਾਂ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਨਗਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦ ਕੇ ਇੱਥੇ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਗਰ ਵਸਾਏ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਚੱਕ-ਨਾਨਕੀ (ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਸਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਸਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਥਾਪਤ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚਤਾ ਵਾਲੀ ਪਦ-ਪਦਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਣਾਇਕ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਕ ਐਸੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਨਰੋਏ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੋਵਰ ਨੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਸਿਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਸੀ।

ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਿਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਨਿਰਣਾਇਕ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਿਖਰ ਛੋਹ ਲਈ ਸੀ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਿਖਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੁਮੇਲਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਸਮਿਲਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਸਿਖਰ ਉਪਰ ਮੋਹਰ ਲਾਉਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬੜੇ ਹੀ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਜ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੂਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਉਹ ਪੱਖ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੇ ਇਤਨੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਜਨੇਊ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਹਰ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਪਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬਗਾਵਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਰਾਹਮਣ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ, ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਪਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਣਾ, ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਧ ਖੁਆਉਣ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਣਾ, ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਦੇ ਪਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਨ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਇਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬੁਲਾਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ

ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਸੀ ਦੂਜਾ ਉਸ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਦੋਗਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖੁਦ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਬਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਉਪਰ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗਰੀਬ ਤਬਕੇ ਨੇ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਵੈਸੇ ਹੀ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੀ ਤਕੜੇ ਹਿੱਸੇ ਨੇ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡਾ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀ ਹੋਈ ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕੇ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਾਲਾ ਤਿੱਖਾ ਪਰਤੀਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਨੇ ਹੀ ਮਾੜਾ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ। ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਅਤੇ ਬਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਸਿਵਾਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਈਰਖਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਿੱਧ, ਨਾਥ ਅਤੇ ਜੋਗੀ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਿਆਗੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਝੱਲਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਡਰ ਬੈਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਤਪੱਸਵੀ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਅਤੇ ਰਿੱਧੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਡਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾੜਾ ਸ਼ਰਾਪ ਨਾ ਦੇ ਦੇਣ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਉਪਰ ਇਕ ਭੈ-ਦਾਇਕ ਪਰਭਾਵ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਦਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਲਾਇਆ। ਉਹ ਖੁਦ ਚੱਲ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸਾਂ (ਗੋਸ਼ਟਾਂ) ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਤਰਕ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ' ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗੋਸ਼ਟ ਉਪਰ ਹੀ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕੁਝ ਵਿਰੋਧਤਾ ਗੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਵੱਲੋਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਰਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਛਤਾਵੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਕਾਬਲ ਸਮਝ ਕੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਦਾਤੂ ਅਤੇ ਦਾਸੂ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਕੇ

ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਵਸਾਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਚੌਥੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪਿਰਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਬੜੀ ਤਕੜੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਇਤਨੀ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਧੀਰ ਮੱਲ ਵੱਲੋਂ; ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਰਾਇ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਧੀਰ ਮੱਲ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਸਰਵਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਰਵਰੀਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀਏ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਹੀ ਖਿਗੜੀ ਹੋਈ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਪਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸੁਲਤਾਨੀਏ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਹਿਲੂਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਰਧੋਤਾ ਸਭ ਹੱਦਾਂ-ਬੰਨੇ ਟੱਪ ਕੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਸੈਨਿਕ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ, ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੜਵਾਲ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹਿੰਮਤ ਚੰਦ। ਪਰ ਮੋਹਰੀ ਸਿਰਫ ਕਹਿਲੂਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੱਟਵੀਂ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਖੀਰ ਨੂੰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਇਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੁੱਲ ਸਮਾਂ 239 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਦਸ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਵਾਰਿਸ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸ ਜਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਦਸ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੰਮੇਰਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਦਸ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਲਿਖਤ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਉਸ ਪੀਰ ਜਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਾਈਬਲ, ਕੁਰਾਨ ਜਾਂ ਪਾਰਸੀਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਤੋਂ ਢੇਰ ਸਮਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਕੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ? ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੇਦ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਗੀਤਾ ਕਦੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਜਾਂ ਕਿਸ ਨੇ ਉਚਾਰੀ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਦੂਸਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰਮਾਣੀਕ ਲਿਖਤਾਂ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਸੰਨ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ 1706 ਈ. ਵਿਚ ਤਖਤ ਸਿਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ) ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਮੁੜ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

# ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

## ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ


**Ahluwalia, R. S.,** *Founder of The Khalsa,* Guru Gobind Singh Foundation, Chandigarh, 1996.

**Amar Singh Vasu,** *Life of Guru Angad,* 2 Parts, Sikh Tracts Society, nos. 26-27, Lahore, 1927.

**Amarjit Singh Sethi,** *Universal Sikhism,* Hemkunt Press, New Delhi, 1972.

**Amrik Singh,** *The Teachings of Sikhism—The Religion of True Disciples of God,* 1951; *Sat Guru Nanak Dev, The Apostle of Peace, Unity, Truth and Infinite,* 1949-50.

**Anil Chander Banerjee,** *Guru Nanak And His Times,* Punjabi University, Patiala, 1994.

**Arjan Singh Man,** *Short Life Sketch of Guru Gobind Singh,* Bengal Sikh Missionary Association, Calcutta, n.d.

**Attar Singh,** *Travels of Guru Tegh Bahadur and Gobind Singh,* The Indian Public Opinion Press, Allahabad, 1876.

**Bakhshish Singh Nijjar,** *Panjab Under the Great Mughals,* Thacker and Co., 1968.

**Balwant Singh Chatrath,** *Guru Gobind Singh Ji and His Message,* Self, Sarghodha, n. d.

**Balwant Singh Gujarati,** *Introducing the Ten Masters,* Sterling Publishers, Delhi, 1970.

**Banerjee A. C.,** *Guru Nanak to Guru Gobind Singh,* Rajesh Publishers, Allahabad, 1978.

**Bedi, P. L. Baba,** *Prophet of the Full Moon Guru Baba Nanak Founder Master of Sikhism,* Scriptural Quotations collected and Translated by Raja Sir Daljit Singh and Sir Jogindra Singh, New Light Publications, New Delhi, 1966.

**Bhagat Lakshaman Singh,** *Guru Gobind Singh as seen by a Devotee,* Author, Rawalpindi, 1919.

**Bhagat Lakshaman Singh,** *Short Sketch of the Life and Work of Guru Gobind Singh,* Language Department, Punjab, Patiala, 1970.

**Bhagat Lakshman Singh,** *Tributes of the Memory of Guru Gobind Singh,* Sikh Tract Society, Lahore, 1925.

**Bhagat Lakshman Singh,** various articles of Sikhism and Sikh Gurus in *The Khalsa Weekly,* Lahore from 1899 to 1901 and 1929-1932.

**Bhagat Singh,** *Guru Gobind Singh and Muslims,* Sanjiwal Trust Society, Lahore, n. d.

**Bhagat Singh,** *Sikh Polity in the Eighteenth and Nineteenth Centuries,* Oriental Publishers and Distributers, New Delhi, 1978.

**Bhola Nath,** *Gobind Singh Ji, Maharaj and His Teachings,* Sunder and Sons, Lucknow, n. d.

**B. K. Singh (Mrs.)** *The Saint of Patna : Sri Guru Gobind Singh Ji,* The Supervising Committee, Sri Harmandarji, Takhat Patna Sahib, Patna, 1938.

**Brijindra Singh Sodhi,** *Shri Guru Arjan Dev—the Poet and the Organiser,* Amritsar, 1936.

**Budha Prakash,** *Evolution of Heroic Tradition in Ancient Punjab,* Punjabi University, Patiala, 1971.

**Budha Prakash,** *Cults, Customs and Superstitions of India,* (revised version of Indian Life), T. Fisher Unwin, London, 1908.

**Chhabra G. S.,** *Advanced History of the Punjab,* Vol. I, Second Edition, New Academic Publishing Co., Jullunder, 1968.

**Chhajjoo Singh Bawa,** *The Ten Gurus and Their Teachings,* The Punjab Ptg. Works, Lahore, 1903.

**Cunningham, Joseph Davey,** *A History of the Sikhs from The Origin of the Nation to The Battle of the Sutlej* (1849), S. Chand and Company Ltd., New Delhi, 1985.

**Dalip Singh,** *Guru Gobind Singh and Khalsa Discipline,* Singh Brothers, Amritsar, 1992.
**Daljit Singh,** *Some Aspects of Sikhism,* Thacker Spink and Co., Calcutta, 1906.
**Daljit Singh,** *Guru Nanak,* Unity Publishers, Lahore, 1943.
**Darshan Singh,** *Indian Bhakti Tradition and Sikh Gurus,* Lyall Book Depot, Chandigarh, 1968.
**David Shea and Antony Troyer (tr.),** *The Dabistan or School of Manners,* translated from the Original Persian with notes and illustrations, Oriental Trans., Fund of Great Britain and Ireland, and Allen and Co., London, 1843.
**Debendranath Chatterjee,** *Guru Gobind Singh,* Chatterjee, Chandernagore, 1950.
**Deol, G. S.,** *Social and Political Philosophy of Guru Nanak and Guru Gobind Singh,* New Academic Publishing Co., Jullundur, 1976.
**Dharam Singh,** *Dynamics of the Social Thought of Guru Gobind Singh,* Punjabi University, Patiala, 1998.
**Dorothy Field,** *The Religion of the Sikhs,* John Murray, London, 1914.
**Dudley Seagrim (Lieut.),** *Notes on Hindus and Sikh,* Pioneer Press, Allahabad, 1895.
**Duggal, K. S.,** *Sikh Gurus, Their Lives and Teachings,* Vikas Publishing House, New Delhi, 1980.
**Edward Machlogan,** *Census of India,* 1891, Vol. XIX (The Punjab and its Feudatories), Government Printing, Calcutta, 1892.
**Edwards, S. M. and HLO Garrette,** *The Mughal Rule In India,* Oxford University Press, London, 1930.
**Farquhar, J. N.,** *Modern Religious Movements in India,* McMillan and Co., London, 1924.
**Fateh Singh,** *Brief Life of Sri Guru Gobind Singh Ji,* Punjab Translating and Publishing House, Amritsar, 1926.
**Fauja Singh,** *Travels of Guru Gobind Singh* (Atlas), Punjabi University, Patiala, 1968.
**Fauja Singh (ed.),** *History of the Punjab* (1000 AD-1526), Punjabi University, Patiala, 1990.
**Fred Pincott,** *Sikhism in relation to Mohammadanism,* W. H. Allen & Co., London, 1885.
**Fred Pincott,** *Sikhism in the Religious Systems of the World,* edited by WM Sheowring and C. W. Thies, Swan Sonnen Schien and Co., London, 1908.
**Ganda Singh,** 'Guru Gobind Singh—Sources', *In Contemporary Sources of Sikh History,* Author, Amritsar, 1938.
**Ganda Singh,** *Guru Nanak : His Life and Teachings,* Singapore, Sikh Missionary Tract Society, Singapore, 1940.
**Ganda Singh,** *Brief Account of the Sikh People,* Sikh History Society, Patiala, 1956.
**Ganda Singh (ed.),** *The Panjab Past and Present,* Vol. I, Part I and II, April and October, 1967, Punjabi University, Patiala, (n.d.)
**Ganda Singh (ed.),** *The Panjab Past and Present* (Sources of the Life and Teachings of Guru Nanak), Punjabi University, Patiala, April-October, 1969.
**Ganda Singh,** *Guru Gobind Singh's Death at Nander—An Examination of Succession Theories,* Guru Nanak Foundation, Faridkot, 1973.
**Gandhi, S. S.,** *History of the Sikh Gurus—A Comprehensive Study,* Gurdas Kapur, Delhi, 1976.
**Gandhi, S. S.,** *Struggle of the Sikhs for Sovereignty,* G. D. K. Publications, Delhi, 1980.
*Gazetteers of the Punjab,* Provincial Volume, 1888-89, *Ambala,* 1892-93, *Amritsar,* 1892-93, *Hoshiarpur,* 1883-83, *Lahore,* 1893-94 (G. C. Walker), *Ludhiana,* 1888-89, *Sirmur,* 1904.
**George Battey Scott,** *Religion and Short History of the Sikhs, 1469-1930,* The Mintre Press, London, 1930.
**George Forster,** *A Journey from Bengal to England,* Vol. I, R. Faulder, New Bond Street, London, 1798.
**Gobind Singh Mansukhani,** *The Quintessence of Sikhism,* SGPC, Amritsar, 1965.
**Gobind Singh Mansukhani and Dharamjit Singh,** *Guru Gobind Singh—A Cosmic Hero,* India Book House, New Delhi, 1967.
**Gokal Chand Narang,** *Transformation of Sikhism,* New Book Society of India, New Delhi, First

edition in 1912 and the fifth in 1960, Lahore.

**Gopal Singh,** *Guru Nanak,* National Biographic Series, National Book Trust, India, New Delhi, 1967.

**Gopal Singh,** *Prophet of Hope : The Life of Guru Gobind Singh,* Sterling Publishers, Delhi, 1967.

**Gopal Singh,** *Guru Gobind Singh,* National Book Trust, New Delhi, 1969.

**Gopal Singh,** *A History of the Sikh People 1469-1988,* (Revised) World Book Centre, New Delhi, 1988 (First Ed. 1979).

**Gordon, J. H., General,** *The Sikhs,* Black Wood and Sons, London 1904.

**Gough, C., Sir and A. D. Innes,** *The Sikhs and the Sikh Wars, the rise, conquest and annexation of the Punjab State,* A. D. Innes and Co., London, 1897.

**Grewal, J. S. and S. S. Bal,** *Guru Gobind Singh : Biographical Study,* Punjab University, Chandigarh, 1967.

**Grewal, J. S.,** *From Guru Nanak to Maharaja Ranjit Singh—Essays in Sikh History,* G. N. D. U., Amritsar, 1972.

**Grewal, J. S.,** *Guru Tegh Bahadur and the Persian Chroiclers,* Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1976.

**Grewal, J. S.,** *The New Cambridge History of India : The Sikhs of the Punjab,* Cambridge University Press, Cambridge, First Published in India, 1994.

**Grewal, J. S.,** *Historical Perspectives on Sikh Identity,* Punjabi University, Patiala, 1997.

**Greirson, J. A.,** *The Origin of Gurumukhi,* Researches of Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1916.

**Gurbachan Singh Bedi,** *Guru Gobind Singh,* Sikh Tract Society, Lahore, 1934.

**Gurcharan Singh Gahir, (ed.),** *Souvenir : 298th Birthday of Guru Gobind Singh Ji,* Sant Baba Mani Singh Memorial Trust, Nairobi, 1964.

**Gurbachan Singh Talib,** *Rosery and the Sword : A Brief Sketch of Guru Gobind Singh's Achievement,* Academy of Sikh Religion and Culture, Patiala, 1962.

**Gurbachan Singh Talib,** *Impact of Guru Gobind Singh on Indian Society : A Socio-ethical Interpretation of the Sikh Religion,* Lahore Book Shop, Ludhiana, 1984.

**Gurdev Singh (ed.),** *Perspectives on the Sikh Tradition,* Singh Brothers, Amritsar, 1998.

**Gurmukh Singh Chandhir,** *A Brief History of the Golden Temple, Amritsar,* Self, Lahore, 1892.

**Guru Gobind Singh Ji** : *Three Centenary Souvenir,* International Celebration Committee, Delhi, 1967.

**Harbans Singh,** *The Heritage of The Sikhs,* (revised), Manohar Publishers & Distributors, New Delhi, 1994.

**Harbans Singh Doabia,** *Life Story of Siri Satguru Gobind Singh Ji Maharaj and Some of His Hymns,* Self, Chandigarh, 1974.

**Harbans Singh and N. Gerald Barrier (eds.),** *Essays in Honour of Dr. Ganda Singh,* Punjabi University, Patiala (Second Ed.), 1996.

**Hari Ram Gupta,** *Studies in Later Mughal History of the Punjab,* 1707-1793, Minerva, Lahore, 1944.

**Hari Ram Gupta,** *History of the Sikhs—The Sikh Gurus 1469-1708* (2nd Edition), Munshi Ram Manohar Lal, New Delhi, 1984.

**Harish Dhillon,** *The Lives and Teachings of the Sikh Gurus,* UESPD Ltd., New Delhi, 1997.

**Harjot Oberoi,** *The Construction of Religious Boundaries, Culture, Inditity and Diversity in the Sikh Tradition,* Oxford University Press, Oxford, New York, 1994.

**Harnam Das, Swami,** *Origin and Growth of the Udasis,* Karam Chand and Dharam Chand, Sri Sadhubela Tirath, Sukkur, Sind, 1927.

**Harnam Singh,** *Martyrdom of Arjan Dev,* Sikh Tract Society, Amritsar, 1924.

**Harnam Singh,** *Guru Nanak,* Coronation Printing Works, Amritsar (n.d.)

**Harnam Singh,** *Stories from the Life of Guru Har Krishan,* Sikh Tract Society, Amritsar, 1923.

**Henry Court,** *History of the Sikhs* (1888), Sushil Gupta (India), Private Limited, Calcutta, 1959.

**Henry M. Elliot and John Dowson (eds.),** *History of India as told by its own Historians* : The Muhammadan Period, Trubner and Co., London, 1867-77 (8 volumes).

**Hugh Kennedy Treveskis,** *The Land of five Rivers : An Economic History of tne Punjab from the earliest Times to the year of Grace,* 1890, Oxford University Press, Oxford, 1928.

**Hukam Chand Kumar,** *Guru Nanak as an occultist,* Blavatsky Press, Hyderabad, Sindh.

**Hunter, W. W.** *The Indian Empire : Its People, History and Products,* Trubner and Company, London, 1882.

**Indubhusan Banerjee,** *Evolution of the Khalsa,* Volume I, Mukherjee and Co., Calcutta, 1972, Volume II, Calcutta, 1962.

**Isher Singh,** *The Philosophy of Guru Nanak : A Comparative Study,* Ranjit Publishing House, Rajouri Garden, New Delhi, 1969.

**Jadu Nath Sarkar,** *History of Aurangzeb,* Vol. III, M. C. Sarkar and Sons, Calcutta, 1916.

**Jadu Nath Sarkar,** *Fall of the Mughal Empire,* M. C. Sarkar and Sons, Calcutta, 1938 in 4 volumes.

**Jagjit Singh,** *Guru Gobind Singh : A Study,* Pritpal Kaur, Bombay, 1968.

**Jasbir Singh Ahluwalia,** *The Doctrine and Dynarnics of Sikhism,* Punjabi University, Patiala, 1999.

**Jaswant Singh,** *The Japji or Guru Nanak's Conception of the Existence,* Dehradun, n.d.

**Jodh Singh,** *Life of Shri Guru Amar Das Ji,* Sikh Tract Society, Lahore, 1921 (Ludhiana, 1953).

**Jodh Singh,** *Religion and Religious Life as conceived by Guru Nanak,* Sikh Tract Society, Lahore, 1925.

**Jogendra Singh, Sir,** *The Miracle of Sikhism,* Lahore Book Shop, Lahore, 1946.

**Jogendra Singh, Sir,** *Thus Spoke Guru Nanak,* Oxford University Press, London, Bombay, 1934.

**Joginder Singh Ramdev,** *Guru Gobind Singh,* Panjab University, Chandigarh, 1967.

**John Briggs (tr.)** *The Siyar-ul-Mutakherin* by Mir Ghulam Hussain Khan, Oriental Translation Fund of G. B. and Ireland, London, 1832; Panini Office, Allahabad, 1924.

**Kapur Singh (ICS),** *Prasarprasna or the Baisakhi of Guru Gobind Singh,* Hind Publishers, Jullundur, 1974.

**Kartar Singh,** *Guru Arjan Dev : The Great Teacher and The Martyr,* Self (n.d., np)

**Kartar Singh,** *Life of Guru Gobind Singh,* Lahore Book Shop, Ludhiana, 1951.

**Kartar Singh,** *Life of Guru Nanak Dev,* Lahore Book Shop, Ludhiana, 1947.

**Kartar Singh,** *Guru Gobind Singh and the Mughals,* Guru Gobind Singh Foundation, Chandigarh, 1967.

**Kartar Singh,** *Guru Nanak Dev* (A Short Biography), Lahore Book Shop, Ludhiana, 1969.

**Keene, H. G.,** *A Sketch of the History of Hindustan,* W. H. Allen and Company, London, 1885.

**Khazan Singh,** *Philosophy of the Sikh Religion* (1914), Department of Languages, Punjab, Patiala, 1970.

**Khushwant Singh,** *A History of the Sikhs,* Vol. I, Oxford University Press, Oxford, 1966.

**Khushwant Singh and Vir Singh,** *Homage to Guru Gobind Singh* (Second Edition), Jaico, Bombay, 1970.

**Kirpal Singh Narang,** *History of the Punjab,* Utter Chand Kapur, Delhi, 1953.

**Kohli, S. S., and G. S. Mansukhani,** *Guru Gobind Singh : His Life, Personality and Achievement,* Hemkunt Press, New Delhi, 1977.

**Kohli,** S. S., *Life and Ideals of Guru Gobind Singh,* Munshi Ram Manohar Lal Publisher, Delhi, 1986.

**Lakshman Singh,** *Short Sketch of the Life and Work of Guru Gobind Singh,* Punjabi Language Department, 1883.

**Leohlin, C. H.,** *The Sikhs and Their Scriptures,* The Lucknow Publishing House, Lucknow, 1958.

**Macauliffe, Max Arthur,** *The Sikh Religion : Its Gurus, sacred Writings and Authors,* Six Volumes, S. Chand and Co., New Delhi, 1963.

**Macauliffe, Max Arthur,** Some articles in *Calcutta Review,* Vols. LXXI to LXXIII, 1880-81; *Encyclopaedia Britannica,* XI Edition, Cambridge University Press, Cambridge, 1911.

**Macauliffe, Max Arthur and H. H. Wilson,** *The Sikh Religion—A Symposium,* Sunil Gupta, Calcutta, 1958.

**Madanjit Kaur,** *The Golden Temple : Past And Present,* Guru Nanak Dev University, Amritsar,

1983.

**Madanjit Kaur and Piar Singh (eds.)** *Selected Works of Sirdar Kapur Singh : Some Insights into Sikhism*, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1995.

**Malcolm,** *Sketch of the Sikhs : A Singular Nation who inhabit the Province of the Punjab*, John Murray, London, 1812, Reprinted by Vinay Publications, Chandigarh, 1981.

**Mark Juergensmeyer and N. Gerald Barrier (eds.),** *Sikh Studies : Comparative Perspectives on a Changing Tradition*, Berkeley Religious Studies Series Graduate Theoligoical Union, Berkley CA., 1979.

**McLeod, W. H.,** *Guru Nanak and the Sikh Religion*, Oxford University Press, Oxford, 1968.

**McLeod, W. H.,** *The 340 Janam Sakhi*, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1980.

**Meharvan Singh,** *Sikhism—Its Impact*, Chopmen Enterprises 47, The Arcade Raffles Place, Singapore, 1973.

**M' Gregar,** *The History of the Sikhs*, Volume I, James Madden, London, 1846 (reprint), R. S. Publishing House, Allahabad, 1979.

**Mohan Singh, Dr.,** *Guru Govind Singh as a Poet*, University Sikh Association, Lahore, 1932.

**Muhammad Akbar,** *The Punjab under the Mughals*, Idarah-i-Adabiyat-i-Delhi, Delhi, 1974 (First Lahore, 1948).

**Muller, C. F.,** *History of the Sikhs*, Calcutta, 1846.

**Murray Hugh,** *History of the British India*, T. Nelson and Sons, London, 1856.

**Omen Cole,** W. and Piara Singh Sambhi, *The Sikhs : Their Religious beliefs and Practices*, Vikas Publishing House, New Delhi, 1978.

**Nara,** I. S. *Safarnama and Zafarnamah*, Nara Publications, Delhi, 1985.

**Natesan, G. A.,** *Ramanand to Ram Tirath : Lives of the Saints of Northern India including the Sikh Gurus*, Natesan and Co., Madras, n.d.

**Nihal Singh,** *The Battle of Chamkaur*, Gurmat Tract Society, Lahore (n.d.)

**Nihal Singh, Saint,** *Guru Govind Singh : His Life, Work and Message*, The Khalsa Jatha of British Isles, London, 1914 and 1915.

**Nihal Singh Suri,** *The Hymns of Guru Tegh Bahadur*, rendered into English and annotated, Sikh Tracts Society, Amritsar, 1924.

**Nirmal, M. S.,** *Song of Eternal Peace* (Guru Arjan's *Sukhmani* rendered into English from Original Old Panjabi), Bhai Amar Singh, Model Press, Lahore, (n.d.)

**Parkash Singh,** *The Sikh Gurus and The Temple of Bread*, SGPC, Amritsar, 1964.

**Parkash Singh (ed),** *The Saint, Warrior Guru Gobind Singh*, Khalsa College, Amritsar, 1967.

**Paropkar Singh Suri,** *The Rational Basis of Sikh Symbols*, Calcutta, 1957.

**Parry, R. C.,** *The Sikhs of the Punjab*, Drain's London, 1921.

**Partap Singh,** Gyani, *History and Guide to the Golden Temple*, Amritsar, n.d.

**Payne, C. H.,** *A Short History of the Sikhs*, Thomas Nelson and Sons, London, n.d.

**Peace, M. D.,** *Life and Light of Sikhism*, Self, Jullundur, 1963.

**Piar Singh,** *Guru Nanak's Siddha Goshti*, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1996.

**Piar Singh,** *Gatha Sri Adi Granth and the Controversy*, Anant Education and Rural Development, INC., Michigan, 1996.

**Pritam Singh,** *Saints and Sages of India*, New Delhi, 1948.

**Pritam Singh Gill,** *The Doctrine of Guru Nanak*, New Book Company, Jullundur, 1969.

**Pritam Singh Gill,** *History of Sikh Nation—Foundation*, New Academic Publishing Co., Jullunder, 1978.

*Proceedings, Punjab History Conference*, First Session, November 12-14, 1965, Punjabi University, Patiala, 1966.

*Proceedings Punjab History Conference*, Fourth Session, March 14-15, 1969, (Papers on Guru Nanak) Punjabi University, Patiala, 1970.

**Puran Singh, Prof.,** *Guru Gobind Singh : Reflections and Offerings*, Guru Gobind Singh Foundation,

Chandigarh, 1966.

**Rakshit, A. C.,** *Guru Govind Singh : An Appriciation,* Sikh Tract Society, Lahore, 1919.

**Ram Chandra Bose,** *The Hindu Philosophy,* popularly explained (The Heterodox Systems), Metrodist Publishing House, Calcutta, 1887.

**Ranbir Singh,** *Glimpses of the Divine Masters : Guru Nanak to Guru Gobind Singh 1469-1708,* International Traders, New Delhi, 1965.

**Ravi Batra,** *Leadership in its Finest Mould : Guru Gobind Singh,* SGPC, Amritsar, 1979.

**Ravinder G. B. Singh,** *Indian Philosphical Tradition and Guru Nanak,* Punjab Publishing House, Patiala, 1983.

**Rawlinson,** *Indian Historical Studies,* Longman, Green and Co., London, 1913.

**Richard Buru,** 'Gobind Singh', in *The Cambridge History of India,* Vol. IV, S. Chand, Delhi, 1957.

**Sahib Singh,** *Guru Gobind Singh,* Raj Publication, Delhi, 1967.

**Sahib Singh,** *About Compilation of Sri Guru Granth Sahib,* Lok Sahit Parkashan, Amritsar, 1996. .

**Sant Singh Sekhon (tr.),** *Unique Drama : Translation of 'Benati Choupi'; Bachitra Natak and 'Akal Ustati'* Guru Gobind Singh Foundation, Chandigarh, 1968.

**Sarbir Singh (ed. and compiled),** *Guru Gobind Singh,* Takhat Harimandir Ji Patna Sahib, 1967.

**Scott, G.,** *Religion and Short History of The Sikhs,* Mitra Chambers, London, 1930.

**Sevaram Singh Thapar,** *The Divine Master : A Study of the Life and Teachings of Siri Guru Nanak Dev,* Gulab Singh and Sons, Lahore, 1930.

**Sham Singh,** *The Teachings of Nanak,* Self, 1911.

**Sharma, S. R.** *Religious Policy of the Mughal Emperors,* Oxford University Press, London, 1940; Asia, Bombay, 1962.

**Sher Singh, Dr.,** *Social and Political Philosophy of Guru Gobind Singh,* Sterling Publishing House, Delhi, 1967.

**Sher Singh, Dr.,** *Philosophy of Sikhism,* Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee, Amritsar, 1986 (Previously Published by Sikh University, Press, Lahore, 1944).

**Sher Singh (Kashmir),** *Guru Gobind Singh Ji,* Jaidev Singh Joginder Singh, Amritsar, 1933.

**Sher Singh (Kashmir),** *Guru Nanak, the Saviour of the World,* Bengal Sikh Missionary Association, Calcutta, 1935.

*Sikhism, Guru Nanak Quincentenary Series,* Punjabi University, Patiala, 1969.

**Sohan Singh, Bhai,** *Tale of Woe or the Martyrdom of the Four Sons of Guru Govind Singh at Sirhind and Chamkaur,* Self, Lahore, 1904.

**Sohan Singh Seetal,** *Prophet of Man : Guru Gobind Singh,* Lyall Book Depot, Ludhiana, 1968.

**Suddhasatwananda, Swami,** *Thus Spake Guru Nanak,* Sri Ramakrisna Math, Mylapore, 1963.

**Sukhdial Singh,** *Historical Analysis of Giani Gian Singh's Writings,* UICS, Jalandhar, 1996.

**Sunder Singh,** *Battles of Guru Gobind Singh,* Khalsa College Research Department, Amritsar, 1935.

**Suniti Kumar Chatterjee,** *Guru Gobind Singh : 1666-1708,* Panjab University, Chandigarh, 1967.

**Surat Singh Jogi,** *Victory in Faith : The Martyrdom of Guru Arjan Dev Ji,* Sikh Tract Society, Lahore, 1931.

**Surat Singh Jogi,** *Guru Nanak : The Torch, Bearer,* Sikh Tract Society, Lahore, 1931.

**Surinder Singh Johar,** *Guru Gobind Singh : A Biography,* Sterling Publishers, Delhi, 1977.

**Surinder Singh Kohli,** *A Critical Study of Adi Granth being Comprehensive and Scientific Study of Guru Granth Sahib the Scripture of the Sikhs* (reprint), Motilal Banarsi Dass, Delhi, 1976.

**Surinder Singh Kohli,** *Guru Granth Sahib—An Analytical Study (A Critical Study of Adi Granth),* Singh Brothers, Amritsar, (1961), reprint 1992.

**Suri, V. S. and Gurcharan Singh,** *Pir Budhu Shah : The Sant of Sadhaura* (Second Edition), Guru Gobind Singh Foundation, Chandigarh, 1971.

**Surma, M. S.,** *Guru Gobind Singh : The National Hero,* Alambagh, Lucknow, 1968.

**Syad Muhammad Latif,** *History of the Panjab (1891),* Eurarsia Publishing House, New Delhi, 1964.

**Teja Singh,** *Guru Gobind Singh Mission,* Gurudwara Prabandhak Committee, Tarn Taran, 1933.

**Teja Singh,** *Guru Nanak to Guru Gobind Singh,* University Sikh Association, Lahore, 1941.

**Teja Singh,** *Essays In Sikhism,* Languages Department, Punjab, Patiala, 1988.

**Teja Singh and Ganda Singh,** *A Short History of the Sikhs,* Orient Longmans, Bombay, 1950.

**Tirlochan Singh,** *Brief Life Sketch of Guru Gobind Singh,* Delhi Gurudwara Prabandhak Committee, 1965.

**Tirlochan Singh,** *Guru Tegh Bahadur : Prophet And Martyr* (A Biography), Delhi Gurudwara Parbandhak Committee, Delhi, 1967.

**Tirlochan Singh,** *True Humanism of Guru Nanak,* Delhi Gurudwara Prabandhak Committee, Delhi, 1968.

**Tirlochan Singh,** *A Biography of Guru Nanak : Foundation of Sikhism,* Delhi Gurudwara Parbandhak Committee, Delhi, 1969.

**Thornton, D. M.,** *Parsi, Jain and Sikh or Some Minor Religions Tract Society,* London, 1898.

**Thornton, T.,** *History of the Punjab and the Rise, Progress and Present Condition of the sect and Nation of the Sikhs,* Vol. I, Allen and Co., London, 1846.

**Uppal, S. S. (ed.),** *Guru Gobind Singh : The Saviour,* Sri Guru Tegh Bahadur Khalsa College, New Delhi, 1969.

**Vaswani, T. L.,** *In the Sikh Sanctuary,* Ganesh and Company, Madras, 1922.

**Vaswani, T. L.,** *Guru Nanak's Call to India,* Coronation Printing Works, Amritsar, n.d.

**Ved Prakash,** *Sikhs in Bihar,* Janaki Prakashan, Patna, 1981.

**Verma, D. K.,** *Guru Gobind Singh : On the Convas of History,* Harman Publishing House, New Delhi, 1995.

**Vivek Ranjan Bhattacharya,** *Secular Thoughts of the Sikh Gurus,* Gian Publishing House, Delhi, 1988.

**Wazir Singh,** *Philosophy of Sikh Religion,* Ess Ess Publications, New Delhi, 1981.

**Wylam, P. M. (Mrs.),** *An Introduction to Sikh Belief,* The Sikh Missionary Society of Great Britain, Dedsbury, Man Chester, 1963.

## ਪੰਜਾਬੀ

**ਅਮਰ ਸਿੰਘ,** *ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ,* ਸਿੱਖ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973.

**ਅਮੋਲ, ਐਸ. ਐਸ. (ਸੰ.),** *ਏਕ ਮੂਰਤ ਅਨੇਕ ਦਰਸ਼ਨ,* ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਚਦੇਵ, ਜਲੰਧਰ, 1967.

**ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦ,** *ਮਰਦ ਅਗੰਮੜਾ (ਮਹਾਂਕਾਵਿ),* ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1967.

*ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ,* ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1944 (ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੰ: 1073)

**ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੁਲਸੀ,** *ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਮਹਾਂਕਾਵਿ),* ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1966.

**ਇੰਦੂਭੂਸ਼ਣ ਬੈਨਰਜੀ,** *ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ),* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976 ਅਤੇ ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, 1996.

**ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ,** *ਪੂਰਖ ਭਗਵੰਤ : ਜੀਵਨੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ,* ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1980.

**ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ,** *ਗੁਰ ਭਾਰੀ : ਜੀਵਨੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1968, ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ 1999.

**ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ (ਸੰ.),** *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ (ਸਮੀਖਿਆ),* ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1989.

**ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ,** *ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ,* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

**ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਿਲੌਰੀ,** *ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ,* ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1868 (ਪੱਥਰ ਛਾਪ)।

**ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਭਾਈ,** *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ,* ਜਿਲਦਾਂ 10 (ਸੰ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1961 ਤੋਂ 1965.

**ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ,** *ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ,* ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1966.

*ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤਮਾਲਾ* (ਸੰ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979.

*ਸੀਸ ਗੰਜ* (ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣਾ ਅੰਕ), ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਦਿੱਲੀ, ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ, 1999.

**ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ (ਸੰ.)**, *ਫ਼ਤਿਹ ਨਾਮਾ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਕਾ*, ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1952.

*ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ* (ਸਰਵੇ ਪੁਸਤਕ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995.

**ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ**, *ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਭੂਸਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਰਥਾਤ ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ*, ਸਿੱਖ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸੀਆ ਫੋਰਮ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987.

**ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ**, ਭਾਈ, *ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10* (1797 ਈ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989.

**ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ**, *ਕਯਾ ਦਸਮੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਪੂਜੀ ਹੈ?*, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1899.

**ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ**, *ਕਲਗੀ ਦੀਆਂ ਅਣੀਆਂ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967.

**ਸੁਜਾਨ ਰਾਇ ਭੰਡਾਰੀ**, *ਖ਼ੁਲਾਸਤੁਤ ਤਵਾਰੀਖ਼ (ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ)*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972.

**ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ**, ਬਾਵਾ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁਪਦ-ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਮਤਬਾ ਆਫਤਾਬ, ਪੰਜਾਬ, ਲਾਹੌਰ, 1882.

**ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਸੁੰਦਰਾ (ਸੰ.)** *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਾਲ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969.

**ਸੂਰਜ ਸਿੰਘ**, *ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ*, ਰਲਾ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1909.

**ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ.**, *ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979.

**ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ**, *ਧਰਮ ਦਾ ਛੱਤ੍ਰ ਅਰਥਾਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ*, ਪੰਜਾਬ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।

**ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ**, *ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ* (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ), ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਮਾਈ ਹੀਰਾ ਗੇਟ, ਜਲੰਧਰ, 1969.

**ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ**, *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ* (ਸੰ. ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1961.

**ਸੈਨਾਪਤਿ**, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* (ਸੰ. ਅਕਾਲੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ), ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925.

**ਸੈਨਾਪਤਿ**, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967.

**ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ**, *ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ*, ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1950.

**ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ**, *ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ*, ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1952.

**ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ**, *ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚੂਰਨਿਕਾ*, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਖਿਪਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1908.

**ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ**, *ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਕੀ*, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਾਊਂਸਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

**ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ**, *ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ*, ਲੇਖਕ, ਬੁਟਾਰੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1937.

**ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ**, *ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪੁੰਜ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1967.

**ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ**, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1971.

**ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ**, *ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ*, ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1952.

**ਹਰਿਨਾਮ ਦਾਸ, ਸਵਾਮੀ**, *ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨਿ ਬੀੜਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ*, ਕਾਂਤੇਸ਼ ਆਯੁਰਵੇਦਿਕ ਫਾਰਮੇਸੀ, ਕਪੂਰਥਲਾ, 1969.

**ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ**, *ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

**ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਲਾਰ, ਗਿਆਨੀ**, *ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ*, ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982.

**ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾਦੀਆਂ**, *ਦੈਵੀ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ*, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1953.

*ਹੁਕਮਨਾਮੇ* (ਸੰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967.

**ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸੋਢੀ**, *ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995.

**ਕਨ੍ਹੱਈਆ ਲਾਲ**, *ਤਾਰੀਖ਼-ਇ-ਪੰਜਾਬ* (1872-75 ਈ.), ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968.

**ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ**, *ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ*, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, 1935.

**ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ**, *ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ*, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, 1947.

**ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ (ਸੰ.)**, *ਬਹੁ-ਮੁੱਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963.

**ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ**, *ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960 ਅਤੇ 1990.

**ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ**, *ਲਿਪੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995.

**ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ**, ਗਿਆਨੀ, *ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਇਤਿਹਾਸ*, ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1991.

**ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ**, ਡਾ., (ਸੰ.), *ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਧਿਐਨ*, ਫਰੀਦਕੋਟ, 1970.

**ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ**, ਡਾ., *ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990.

**ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ**, *ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦* (ਸੰ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968.

**ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ**, *'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ'*, (ਸੰ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ), ਪਰਖ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972.

*ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990.

**ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ**, ਗਯਾਨੀ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਪੱਥਰ ਛਾਪ ਦੂਜੀ)*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1889.

**ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ**, ਗਯਾਨੀ, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਪੱਥਰ ਛਾਪ)*, ਸਿਆਲਕੋਟ, 1891 ਈ.

**ਗਯਾਨ ਸਿੰਘ**, ਗਯਾਨੀ, *ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ*, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (1998 ਅੰਦਾਜ਼ਨ), ਮੁੜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ।

**ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ**, ਗਿਆਨੀ (ਸੰ.), *ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ* ਕ੍ਰਿਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ, 1961.

**ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ**, *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ*, ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਨਿਸਬਤ ਰੋਡ, ਲਾਹੌਰ, 1946.

**ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ**, *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ*, ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਨਿਸਬਤ ਰੋਡ, ਲਾਹੌਰ, 1942.

**ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ.)**, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967, 96.

*ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ)*, ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਵੰਬਰ 1969.

**ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ**, *ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਉਦੈ*, ਵਜੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1912.

**ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ**, *ਗੁਰ ਸਾਗਰ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਲੇਖਕ, ਰੋਹਟੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ, 1929.

**ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ (ਜੀ. ਬੀ.) ਸਿੰਘ**, *ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਜਨਮ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸ*, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਸ਼ਿਮਲਾ, 1950.

**ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ**, *ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਨਾਇਕ*, ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ ਸ਼ਾਪ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1970.

**ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਈਅਰ ਅਤੇ ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ**, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ : ਯਾਤਰਾ ਅਸਥਾਨ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦ ਚਿੰਨ੍ਹ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1989.

**ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਈਅਰ**, *ਗੁਰ ਰਤਨ ਮਾਲ ਸੌ ਸਾਖੀ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995.

**ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਈਅਰ**, *ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ : ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ*, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1990.

**ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**, *ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1999 (ਖਾਲਸਾ ਤ੍ਰੈਸ਼ਤਾਬਦੀ ਅੰਕ)।

*ਗੁਰਮਤ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ*, ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1921.

**ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ**, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, *ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰਸਟ*, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1966.

**ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ**, ਗੁਰੂ, *ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ* (1706 ਈ.), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988 (ਮੁੜ ਪਰਕਾਸ਼ਤ)

**ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਜਗਤਾਰ (ਸੰ.)**, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ : ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ*, ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ, 1970.

**ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ**, *ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਰਨ ਤਾਰਨ*, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਤਰਨਤਾਰਨ, 1931.

**ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ**, *ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ*, ਬਾਹਰੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1982.

*ਜਨ ਸਾਹਿਤ (ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ)*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ, ਮਈ ਅਤੇ ਜੂਨ, 1999.

**ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਲਵਾੜਾ**, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਣ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1993.

**ਜੋਧ ਸਿੰਘ**, ਭਾਈ, *ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1980.

**ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ**, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1996.

**ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ**, *ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975.

**ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ**, ਪੰਡਿਤ, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ*, ਟੌਂਪਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਬਾਲਾ, 1884.

**ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ**, *ਸਿੱਖ ਧਰਮ*, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998.

**ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ**, *ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ* : 1469-1765 (ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985.

**ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਆਰ. ਐਸ.**, *ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ)*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1977.

**ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ**, *ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ : ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.

**ਦੁਰਲਭ ਸਿੰਘ**, *ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀਯ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ*, ਭਾਈ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਦਿੱਲੀ (ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ)

**ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ**, *ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ*, ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967.

*ਦੇਵੀ ਪੂਜਨ ਪੜਤਾਲ : ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੇਵੀ ਪੂਜਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਪਰ ਸਭਿ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਖੋਜ ਵਿਚਾਰਾਂ*, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1932.

**ਦੌਲਤ ਰਾਏ**, *ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*, ਕੇਂਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਦਿੱਲੀ, 1979.

**ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ**, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਾਰਗ*, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971.

**ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ**, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਚਿਤ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999.

*ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ)*, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ (ਮਹੀਨਾ ਸਾਲ ਨਹੀਂ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ 1969 ਸਾਲ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ)।

*ਪਾਉਂਟੇ ਤੋਂ ਆਨੰਦਪੁਰ*, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1940.

**ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ**, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਕਲਮ ਮੰਦਰ, ਲੋਯਰ ਮਾਲ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990.

**ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ**, *ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ*, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968.

**ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ**, *ਵਾਰਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ*, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967.

**ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ**, *ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ*, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.

**ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ**, *ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੌ ਸਾਖੀ*, ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1983.

**ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸੰ.)**, *ਸ਼ੰਭੂ ਨਾਥ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਪਤ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ*, ਫੂਲਕੀਆਂ ਪ੍ਰੈਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

**ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ**, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਰੋਤ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1976.

**ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ**, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ : ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ*, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1967.

**ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਸੰ.)**, *ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ : 1000-1526*, ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988.

**ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ**, *ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ : ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976.

**ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ**, ਸਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1954.

**ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੰਦਾ**, *ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ*, ਜਸਲੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1984.

**ਬੁੱਧ ਪਰਕਾਸ਼**, *ਰਾਜਾ ਪੋਰਸ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973.

**ਬੀਰ ਸਿੰਘ**, *ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ*, ਦੀ ਮੁਹਮਡਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ, ਲਾਹੌਰ, 1874.

**ਬੀਰਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰ.)**, *ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਮਰਪਣ ਗ੍ਰੰਥ*, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਯੂਥ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967.

**ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ**, *ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ*, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਕਾਊਂਸਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

**ਭੰਗੂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ**, *ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ)*, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਕਤੂਬਰ, 1982.

**ਭਾਗ ਸਿੰਘ**, *ਸੰਖੇਪ ਲੀਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ*, ਖਾਲਸਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, (ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ)

**ਭਾਗ ਸਿੰਘ (ਗਿਆਨੀ)**, *ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਿਰਣੈ*, ਲੇਖਕ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1976.

**ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ**, *ਇਤਿਹਾਸ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, (ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ)

*ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ*, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968.

**ਮਿਹਰਬਾਨ ਸੋਢੀ**, *ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ*, ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰੀਸਰਚ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962.

**ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਰਵੇਲ**, *ਪੰਜਾਂ ਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ*, ਲੇਖਕ ਖੁਦ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ।

**ਮੈਕਾਲਿਫ, ਐਮ. ਏ.**, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ (ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜਮਾ)*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1996.

**ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ (ਸੰ.)**, *ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਅਰਥਾਤ ਖਾਲਸਈ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ*, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1953.

**ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ (ਸੰ.)**, *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਿ ਮੂਰਤਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962.

**ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ (ਸੰ.)**, *ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ*, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1977.

**ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ**, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1969.

**ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ**, *ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974.

**ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ**, *ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ*, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1967.

**ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰ.)**, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1999.

**ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰ.)**, *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਨਜ਼ਰੀਆ*, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998.

**ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ**, *ਖਾਲਸਾ ਰਹਿਤ ਮਿਰਯਾਦਾ ਤਥਾ ਗੁਰ ਮਿਰਯਾਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼*, ਲੇਖਕ ਖੁਦ, ਸੰਗਰੂਰ, 1931.

**ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ**, *ਖਾਲਸਾ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਧੀ ਅਰਥਾਤ ਖਾਲਸਾ ਮ੍ਰਯਾਦਾ*, ਪੰਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਭਸੌੜ, ਪਟਿਆਲਾ ਸਟੇਟ (ਮਿਤੀ ਨਹੀਂ)

**ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ**, *ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ*, *ਭਾਗ I, II, III*, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, 1940.

**ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਆ)**, *ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੀਰ ਪਰੰਪਰਾ*, ਵਿਉਂਤ-ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.

**ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ**, *ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ*, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1977.

**ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜਨੇਤਪੁਰਾ**, *ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ*, ਭਾਗ I, II, ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਜਗਰਾਉਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1948-53.

**ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ**, *ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1986.

**ਵੀਰ ਸਿੰਘ**, ਭਾਈ (ਸੰ.), *ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ*, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979.

**ਵੀਰ ਸਿੰਘ**, ਭਾਈ (ਸੰ.), *ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ : ਉਤ੍ਰਾਰਧ ਅਤੇ ਪੂਰਬਾਰਧ, ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤ੍ਰ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ*, ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1965.

**ਵੀਰ ਸਿੰਘ**, ਭਾਈ (ਸੰ.), *ਗੁਰ ਬਾਲਮ ਸਾਖੀਆਂ*, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958.

# ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

## ਗੁਰੂ-ਕਾਲ 1469-1708

ਜਿਲਦ ਪੰਜਵੀਂ

ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

# ਨਾਂਵ ਸੂਚੀ

# ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ

# ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

1. **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** (1000 **ਏ. ਡੀ. ਤੋਂ** 1526) (ਜਿਲਦ ਤੀਜੀ) : ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ
2. **ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ** (ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ) : ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ
3. **ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ** (ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ) : ਇੰਦੂ ਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ
4. **ਸਿਖ ਮਤ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ** : ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ
5. **ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ** (1469-1765) : ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ
6. **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** : ਨਰਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ
7. **ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** (1849-1947) : ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
8. **ਤਾਰੀਖ਼-ਏ-ਪੰਜਾਬ** : ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ (ਅਨੁ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ)
9. **ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੈਰ** : ਰਾਇ ਕਾਲੀਰਾਏ ਸਾਹਿਬ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ
10. **ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ** : ਵੀ. ਐਨ. ਦੱਤ
11. **ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿਫਤੀ ਦਾ ਘਰ** : ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ
12. **ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ** : ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ
13. **ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉਸਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ** : ਜੈ ਚੰਦਰ ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ
14. **ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ-ਏ-ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** : ਅਮਰਨਾਥ
15. **ਸਾਕਾ ਬਾਗ਼-ਏ-ਜਲ੍ਹਿਆਂ** : ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ
16. **ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ** : ਜਗਜੀਵਨ ਮੋਹਨ ਵਾਲੀਆ
17. **ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ** : ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ
18. **ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ** : ਏ. ਸੀ. ਅਰੋੜਾ (ਸੰਪਾ.)
19. **ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਦੇਣ (ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ)** : ਜਨਰਲ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ
20. **ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ** : ਅਜੀਤ ਸੈਣੀ
21. **ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਅੰਦੋਲਨ-ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦਕੋਟ** (ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼) : ਗੁਰਨੇਕ ਸਿੰਘ, ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ
22. **ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ** (1857-1947) : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਟੰਡਨ
23. **ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਸਲੀ ਰੂਪ** : ਫਕੀਰ ਸੱਯਦ ਵਹੀਦਉਦਦੀਨ
24. **ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** : ਭਗਤ ਸਿੰਘ
25. **ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ** : ਨਰਿੰਦਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿਨਹਾ

ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਨਿਮਨ ਪਤੇ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
147 002